

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Fire store ripensere

- 250 års
national
identitet
i en
vanddråbe

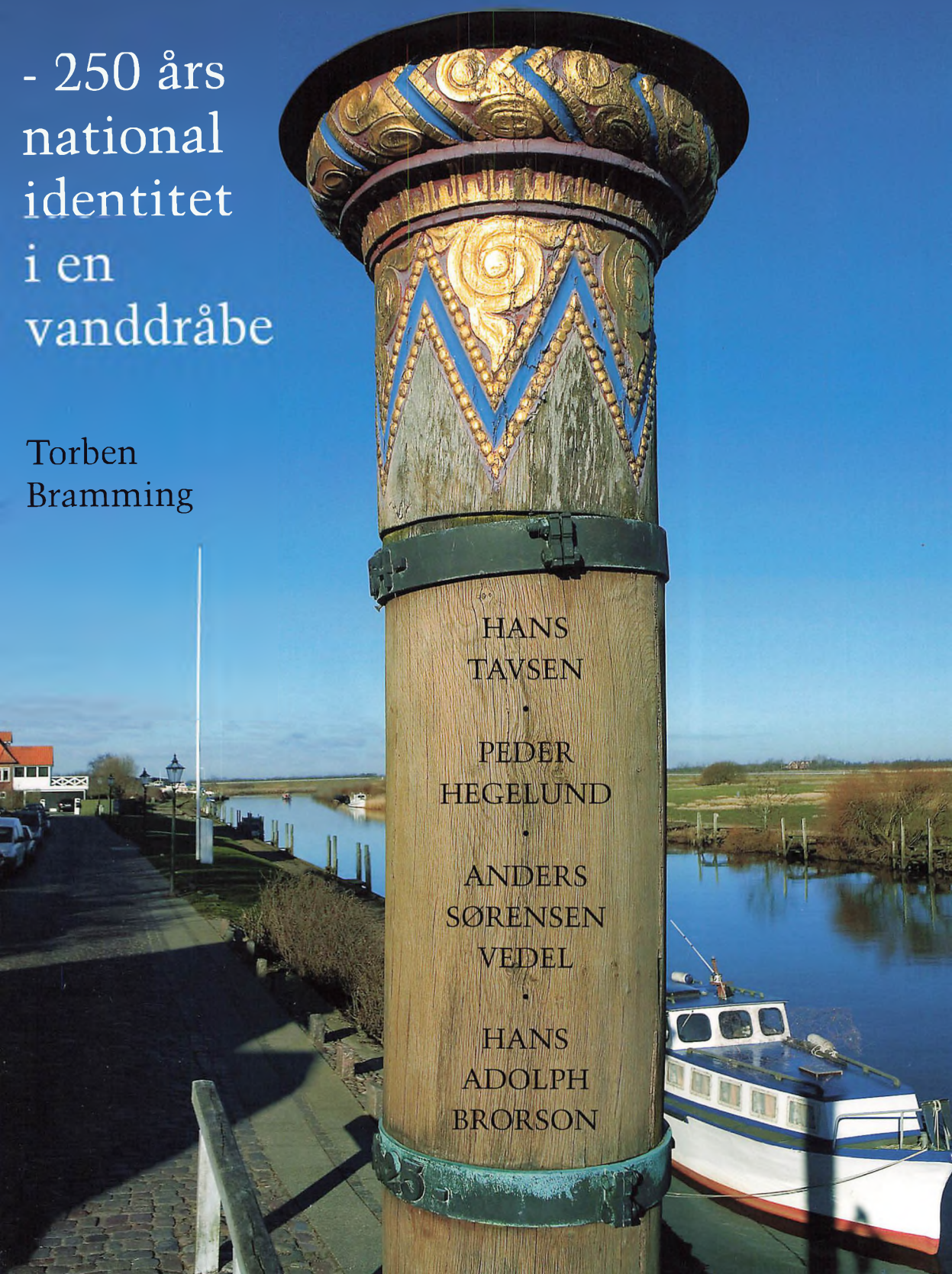
Torben
Bramming

HANS
TAVSEN

PEDER
HEGELUND

ANDERS
SØRENSEN
VEDEL

HANS
ADOLPH
BRORSON

Fire store ripensere

Fire store ripensere

– 250 års national identitet i en vanddråbe

*Set gennem Hans Tavsens,
Peder Hegelund, Anders Sørensen Vedel
og Hans Adolph
Brorsons liv og værk*

Af Torben Bramming

Torben Bramming
Fire store ripensere
1. udgave, 1. oplag
© Taarnborg, Ribe 2008

ISBN 978-87-91857-03-4

Omslag ved F. Hendriksens Eftf.
Sat og trykt hos P.J. Schmidt A/S, Vojens
Fotos: Poul Anker Nielsen
Mekanisk, fotografisk eller anden gengivelse
af denne bog eller dele af den er ikke
tilladt iflg. gældende dansk lov om ophavsret.
Alle rettigheder forbeholdes.

Indholdsfortegnelse

Indledning

7

I. KAPITEL

Ribe omkring Reformationen

9

2. KAPITEL

Reformatoren Hans Tavsén

38

3. KAPITEL

Ribe omkring 1600

71

4. KAPITEL

Pædagogen Peder Hegelund

76

5. KAPITEL

Historikeren Anders Sørensen Vedel

96

6. KAPITEL

Ribes forfaldstid

125

7. KAPITEL

Digteren Hans Adolph Brorson

128

Afslutning

173

Litteratur

176

Noter

177

Indledning

Den nationale identitet er på mange måder formet af reformation, renæssance og pietisme. Normalt ser man ikke længere tilbage end til de store vækkelser i 1800-tallet til Grundtvigianismen især. Men den nationale identitet er formet af reformationen på en mere grundlæggende måde. For at få hold på dette har jeg i denne bog forsøgt at fremstille perioden fra ca. 1500 til 1750 ved at se den gennem et sted, nemlig Ribe, og gennem fire ripensere, som fik stor betydning for åndslivet i denne periode.

Det begynder med Hans Tavsens, den rebelske reformator, der som folketaler om nogen er med til at få reformationen til at bryde igennem i Danmark. Han er opbruddets og kampens mand, prædikenen på dansk, salmesangens indførelse, kirkens kamp for at finde fodfæste i den nye orden. De to næste er renæssancens mænd i ordets bedste betydning: Hegelund den inspirerende pædagog, som med sine skrifter og skuespil og sin dagbog lader os se ned i det varme, bankende hjerte, han havde for sine elever og medmenneskers udvikling og opdragelse. Anders Sørensen Vedel, der i sin tragiske storhed lægger grunden til en poetisk Danmarkshistorie. Hans folkevisebog, den første i Europa, er sammen med oversættelsen af Saxo milepæle i den nationale bevidstheds udvikling. Hans ønske var at skrive en ultimativ og antimachiavellistisk Danmarkskrønike, men hans grundighed og uvilje mod at slippe ufærdigt stof førte til hans fald – næsten hele hans arbejde blev flammernes bytte i 1728, da København brændte. Han har kvaliteterne til en Shakespearsk tragisk helt i sig. Renæssancen er konsolideringen af reformationen, dens folkelige implementering i landets institutioner, den store og frodige skov af mange skønne videnskaber, før ortodoksien luger ud i de fillippistiske blomsterbede. De kredser begge om sproget, om historien og om individet sat ind i Guds orden.

Endelig er der Brorson, som er inderlighedens og subjektivitetens salmedigter frem for nogen. Hans syn på historien er det, som binder ham til de tre andre. Den danske konge er som David og Salomon, folket er som det israelitiske folk, præsterne er som Det gamle Testaments profeter. Brorson lader reformationen begynde midt i den gryende renæssance med Johan Hus for at få det til at passe med Christian 1.s tronbestigelse omkring 1449. Men Brorson er også salmisten: ikke uden grund er han på mindesmærket i domkirken skildret som den gamle israelitiske salmedigter David, for her bliver lovsangen til Gud en fortrolig samtale, den længselsfulde venten og den forvent-

ningsfulde håben på det evige liv. Når man derfor taler om det nationale og det nationales opkomst, så udvikles det gennem reformationens forståelse af konge og folk, som lader det jordiske være, hvad det er, og skønt man kan sige meget godt om det, så er det aldrig andet end vort hjertes hjem hernede. Mennesket forbliver en askebolig og verden er al sin storhed ikke andet end en myretue, hvorfra »sjælen vil væk sin Gud at skue«, som Brorson skriver det i sin salme »O, Gud hvor er du mer' end skøn«.

Reformationens frihedstrang skaber en frodig udvikling indenfor sproget, skolen, nationen, musikken og kirken, men denne udvikling er båret af individer, der satte alt ind. Det er sagen, der er det vigtige for de fire, men det er den enkeltes mod og evner, der er historiens drivkraft.

Tak til P.J. Schmidt-fonden for sin generøse donation der muliggjorde bogen, tak til domorganist Birgitte Ebert for den omhyggelige korrekurlæsning, tak til min gamle latinlærer Jens Vind og ikke mindst til min kone Bente for hendes gode sparring på bogen.

Taarnborg 2008

Ribe omkring Reformationen

Når man besøger Ribe domkirke, er en af de ting, som springer i øjnene, de mange gravsten, der er opstillet langs kirkens ydermure. Mange af disse sten er gravminder over personer, der spillede en vigtig rolle for reformationen. Det er den generation af ripensere, som renæssancen på mange måder kommer til udtryk gennem. Man kommer ind på livet af personer, når man læser deres skrifter og indskrifterne på deres gravmæler, selvom ønsket om at blive husket på en bestemt måde ikke altid fortæller sandheden om personen. I bogen vil jeg skildre reformationstiden fra begge sider, den katolske og den lutherske, ud fra de kildeskrifter, som Ribe er så rig på. Jeg vil tage det katolske Ribe med for at give en bedre baggrund at forstå reformationen på.

Den senkatolske tid fra 1300-1536

Memoriakulturen

Den store magt, som den katolske kirke besad, var bygget op omkring dødekulten eller *Memoria*, som man også kaldte det.

Memoria betyder at huske på nogen. Det betød i den katolske teologi ansvaret for, at de døde huskedes. Derfor var menneskenes fødselsdag ikke så vigtig. Selv store personligheder som Hans Tavsens og Martin Luthers kendte man ikke fødselsdagen på. Det var dødsdagen, dødstimen, som var det vigtige, for det var her, man kom fra dette liv over i det næste. I Danmark, som i Ribe, var den næste verden i første omgang Skærsilden. Det var rensesstedet, før man kunne komme ind i Paradiset. Kun de største helgener kom direkte ind i himmelen, de fleste måtte ifølge tidens tro tilbringe en pinefuld tid i Skærsilden. Grunden til kirkens store magt var, at kirken ikke kun var kirke for de levende, men også for de døde.

Kirken havde nådemidler, der rakte til de døde. Det var først og fremmest nadveren, hvor Kristus ofredes for menneskenes skyld. Den gamle ripensiske skoledreng, senere Sjællands biskop, Peder Palladius, fortæller et sted i sine visitatsberetninger, at folk i gamle dage blev døbt ovenpå »ikke-døbtes« grave som stedfortrædere for dem, som ikke i levende live havde modtaget dåben. Da nu kirken havde denne magt, ønskede også privatpersoner at gøre brug af den ved at gå til flere messer end blot de almindelige højtidsdage. Troende mennesker

i Ribe, Danmark og Europa købte sig særlige gudstjenester for at forkorte pinen i skærsilden for sig selv eller familien. Derfor blev det almindeligt at give store gaver til kirken, for at der skulle holdes messe, ikke alene på begravelsesdagen, men også på tredje-, syvende- og tredivedagen efter og især på årsdagen for begravelsen. Dette blev kaldt en anniversarie efter annus for år. Præster eller munke holdt denne messe på forskellige måder. En af måderne kaldtes en ligbegængelse, hvor præsten eller munkene bevægede sig ud af kirken efter messen. Sammen med den afdødes familie gik man ud til graven på kirkegården og holdt der en gudstjeneste for den døde på årsdagen for begravelsen. Det har været et festligt og imponerende optog. Familien sad i den store domkirke og hørte præsten eller flere præster holde gudstjeneste blot for et menneskes frelse, og sammen er optoget i den mørke tid af året måske i faklernes skær vandret ud på kirkegården. Det må have fascineret senmiddelalderens ripensere meget, for der bliver bygget til kirken i stort omfang. De røde sidebygninger til domkirken, som er opført omkring 1440 har rummet mange af de nye sidealtre.

En afgørende begivenhed for den enorme magt, som kirken havde i middelalderens Europa, var 4. Laterankoncil 1215. Kirken forsøgte især på to måder at gennemføre koncilets beslutninger. For det første, at alle mennesker over 7 år skulle skrifte for deres sognepræst mindst en gang om året. Hermed fik præsterne muligheden for at pålægge deres sognebørn visse straffe og i højere grad kontrollere begivenhederne i de lokale menigheder. Den anden ting var, at man vedtog læren om transsubstantiationen. Transsubstantiationen var læren om, at brødet og vinen under nadveren forvandlede til Jesu kød og blod, når præsten løftede brødet og kalken i vejret og sagde indstiftelsesordene. I nadveren var Kristus til stede, hvilket man også kaldte realpræsens. Transsubstantiationslæren skabte en yderligere atmosfære af hellighed om gudstjenesten, som betød, at det egentlige i den var nadveren, og der behøvede så at sige ikke være en menighed tilstede for at messen virkede, blot en præst forrettede nadver.

Velstillede private købmænd og adelige var de første, som begyndte at købe egne messer ved kirkerne. Hertil indstiftede man de mange sidealtre, som der stadig findes spor af i Domkirken. Det var en dyr fornøjelse at få disse messer læst. Det havde den almindelige ripenser ikke råd til. Men da det var så attraktivt for alle at slippe for skærsildsstraffene, så kunne man gå sammen om at indstifte et alter og få læst messer. I Ribe, som mange andre steder, så man derfor, at byens befolkning sluttede sig sammen i gilder, og at de forskellige håndværkere og købmænd sluttede sig sammen i lav. Det var nødvendigt med

30-40 personer for at kunne skabe et økonomisk grundlag for en præst og et alter. I f.eks. Ribe domkirke var der mange sidealtre, op til 50, placeret rundt om i det store domkirkerum. I England er der for senmiddelalderen vedkommende registreret 40.000 gilder og lav. For Danmarks vedkommende er tallene mere usikre.

Kirkens sognepræst og dermed kirken ejede højalteret, som stod nogenlunde, hvor det står i dag. Men rundt omkring i kirken var der en mængde andre altre. Hele den røde del af domkirken, som er de yderste sideskibe, er bygget til i 1400-tallet for at skaffe plads til de nye altre. Både de private og fælles altre ejedes af folk selv. Pengene, som skulle inddrives og udbetales til præsten og kirken, administreredes af kirkeværgen, som halvvejs havde funktion som bankmand. Altrene fik egen præst, som kaldtes vicar. Til alteret lagdes gennem testamenter indtægter til, som f. eks. afkastet fra en mark eller en bondegård. På den måde fik sidealterpræsterne noget at leve af. Hvis indtægterne var for små som f.eks. ved Sankt Lucius kapellet nederst i det store røde borgertårn af domkirken, var vicaren eller sidealterpræster tillige præst i en sognekirke som Farup eller et andet mindre kald. Ved domkirken alene var der på grund af den store ekspansion af altre omkring år 1500 24 gejstlige. Men der var stor forskel på sognepræsten ved højalterets og sidealterpræsternes indkomster og ansættelser.

Man kunne også købe ugemesser for døde eller votivmesse med et helgentema som f.eks. Allehelgen. Jord blev hensat til betaling for disse messer, og den faste takst helt op i det 17. århundrede ved en begravelse var en ko. Kirker her på Ribeegegnen kunne have afkastet fra 180 til 200 af disse »sjælekøer«. De gik i de frodige enge og gav altrene og kirkerne en indkomst, nemlig den smør og mælk man producerede. Man kaldte også disse »sjælekøer« for »jernkøer«, fordi afkastet fra dem ikke gik til bønderne, men blev sendt videre til kirken. Hvor fast en institution »sjælekøerne« var, ses af, at de gik med i optoget ved begravelser. Så kunne alle se, at kirken havde fået sit. I en by som Ribe med dens mange klostre og kirker har der derfor naturligvis været en vis konkurrence mellem præsterne, kirkerne og klostrene om, hvem der kunne få de mest indflydelsesrige personer i deres garn. Men *Memoriakulten* betød også, at lægfolket fik fod indenfor i kirken, da de forskellige gilder og lav købte altre, som kunne tjene deres medlemmer ved dødsfald. De blev ejere af altre. Århus Domkirkes synodalbestemmelser forbød gilderne at tage deres altertavler ud og danse om dem ved lavets fester. En episode som viser, i hvor høj grad gilder og lav så sig som altrenes ejere.

Der var forskellige lav og gilder i Ribe. Kristi legemslav var det fornemste. For indviet vin og brød blev sat ind i et skab eller beholder

ved navn monstransen. I denne monstrans opbevaredes på den måde Kristus selv. Når de store optog i forbindelse med kirkens og byens festdage løb af stabelen, gik medlemmerne af Kristi legemslav derfor forrest i optogene. De andre gilder og lav fulgte efter. I Ribe kunne det dog også være byens skytshelgen, som blev båret forrest i optogene. Peder Palladius mindedes fra sin skoletid i Ribe det store optog til ære for helgenen Sankt Lambert, som var Ribes skytshelgen. Han var ikke en af de kendteste helgener. At netop han blev valgt til skytshelgen for Ribe viser efter min mening, at missionen kom til Danmark gennem især byer som Ribe. Lambert var biskop i Maastricht og blev biskop i 672 e. Kr. Han var kendt for sin missionsvirksomhed som biskop. I år 705 e. Kr. blev han snigmyrdet med lanse på ordre af grev Toto, som havde ligget i strid med biskoppen om kirkegods. Sankt Lambert fremstilles knælende på glødende kul gennemboret af en lanse. Det må være Ribes frisiske oprindelse som handelsstation, der har gjort at Sankt Lambrecht blev dens helgen. Det er i hvert fald ikke indlysende, når man ser, hvad han af de troende blev anråbt for. Han var nemlig helgen for kirurger, bandagister og tandlæger. Han anråbtes også ved nyrelidelser. Helgenfiguren var forgyldt og kronet og blev båret forrest i optogene. Optoget gik en bestemt rute rundt i byen til steder, som var vigtige for byens identitet. Man kunne stoppe ved Rådhuset, hvor byens lov blev givet, ved en inddæmning her, ved en helgens martyrsted der, ved byporten eller ved et kloster. Disse optog stod i forbindelse med lavenes og gildernes årlige fester. En sådan fest kunne typisk begynde med vigilier om aftenen i kirken, hvor tekster fra Davids salmerne i Det gamle Testamente blev sunget, derefter kunne man gå til et af de mange huse, som blev ejet af gilder og lav. Her blev skråen oplæst, som er forretningsordnen for foreningen. Derefter smagte man øl brygget til festen. Næste dag begyndte festen med, at man f.eks. sang viser til lavets/gildets patron Maria eller lignende helgener. Dagen efter samledes man i kirken for at mindes lavets døde. Derefter var der, som der stod i en lavsskrå: fest til den er forbi. Når den var forbi, holdtes der lavsstævne med valg af stolebrødre og oldermann. Ved disse fester var mænd og kvinder sammen.

Den stigende frygt for Skærsilden, som højmiddelalderen og senmiddelalderen var præget af må være forklaringen på særmessernes uhyre popularitet. Landsbykirker havde 3-4 sidealtre, de store kirker som Ribe og Lund 50-60 altre. Med altrenes øgede antal voksede også behovet for plads. Ikke alene blev den katolske kirke i senmiddelalderen den største jordejer, men den blev også den største bygherre. Kirkernes bygningsareal blev i 1400 og 1500 tallet udvidet med ca. 100%.

Foruden disse messer kunne man også købe sig aflad hos en af de

omrejsende afladshandlere eller opnå det ved særlige lejligheder i de lokale kirker. Der findes 7-800 danske afladsbreve. Der blev naturligvis også uddelt aflad i Ribe. En sag fra 1474 er dog særlig spændende. I efteråret 1474 ankom et brev fra Haderslev rettet til biskoppen og kapitlet ved Ribe domkirke. Det var fra Marinus de Fregeno, pavelig afladshandler. I brevet bad Fregeno om, at man i domkirken ved gudstjerner bekendtgjorde, at han ville komme til Ribe. Afladen gjaldt tyrkerfaren, og pengene skulle gå til et korstog. Men præsterne i kapitlet så med skepsis på dette forlangende. De sendte brevet uåbnet tilbage. Deres undskyldning var, at biskoppen ikke var i byen. Afladshandleren, som stadig befandt sig i Haderslev, skrev den 13. december et nyt brev, hvori han fremhævede pavens magt og myndighed på en måde, så man fornemmer, at præsterne i Ribe bare havde at makke ret:

»Da vor helligste Herre Paven er hele den stridende Kirkes Hoved, fra hvem alle Trin og alle Værdigheder af Prælaturer og Fyrstedømmer udflyde, ligesom Bække fra Kilden, og da han er Hyrde og Styrer for hele Herrens Hjord, saaledes at han ved sin Myndighed bør styre ikke alene den kristne, men hele den menneskelige Skabning (...) saa, at naar vi see Paven med vore dødelige Øjne, se vi med Sjælens og Troens Øjne Kristus, vor Frelser (...) saa kan jeg ikke noksom undre mig over Eders Velvisheder, at I ikke have villet modtage mit Brev, skjønt det var sendt til Eder ifølge apostolisk Myndighed angående vigtige Sager for den almindelige Kirke og ved eget Bud.«¹

Han antydede, at man i Ribe viste foragt for Paven, hvilket var en alvorlig sag. Brevet fortsatte derefter med at give kapitlet endnu en chance. Det skulle nu blot søndage og helligdage, indtil Fregeno kom til byen, fortælle ripenserne, at afladen var nær. Han fortalte i brevet, at han rejste til Odense og derfra ville besøge Ribe. Så reklamerede han i brevet for, hvor god denne aflad var. Den var bedre end den, som i Jubelåret uddeltes i Rom af Paven. Pavens aflad gjaldt nemlig kun en gang, men denne aflad mod tyrkerne gjaldt til fuldstændig syndsforladelse, både når man fik den og i dødsøjeblikket. På den måde ville enhver, som købte den, blive frelst. Kapitlet ved domkirken gav dog ikke op så let. De skrev et nyt brev til Fregeno, hvori de spurgte, om man kunne være sikker på, at denne aflad også blev ved med at gælde. For det havde været sådan en gang for kort tid siden, at den aflad, man havde fået lov til at sælge fra forskellige kirker, var blevet suspenderet af den pavelige aflad i forbindelse med Jubelåret. Det ville man i Ribe nødig risikere igen. Fregeno skrev tilbage fra Odense allerede den 20. december. Han beroligede dem med, at paven havde bekræftet denne

aflad. Han fortsatte med at fortælle om den store tyrkerfare, og hvordan hans egen vare var den bedste aflad, man kunne få, al den stund man ikke behøvede at rejse til Rom for at modtage den, og at den virkede i dødsøjeblikket. Han ville komme til Ribe ved Kyndelmisse eller fastelavn 1475 og opfordrede præsterne ved domkirken til at bede og på alle måder forberede sig på den store nåde, som afladen var.

Afladshandelen kendte man altså også i Ribe og det i denne meget pågående skikkelse. Men endnu fik modstanden mod det pavelige misbrug af afladen ikke indflydelse på den katolske kirke som helhed.

De private messer blev stadig talrigere. Messerstiftelser toppede 1508-9, men 1517-8 var de stort set forsvundet. Denne bevægelse skete på ganske få år og måske kan dette forklare, hvorfor Luthers reformation fik så bred en opbakning i hele Europa. Folk var selv lede og kede af denne sjakren med det evige, som afladspraksisen havde udviklet sig til. Det blev hult og de prangende gejstlige boliger og ekstravagante levned gav de almindelige kristne en kraftig afsmag for kirkens helgenkult. Luther startede ikke reformationen, men gav den sin teologiske begrundelse og udtalte noget, som folk allerede uforløst mente selv.

De samme gilder og lav, som anbragte altre og præster i kirken, smadrede eller stormede kirkerne og ryddede deres helgenaltre ud igen. Fra 50 altre i Ribe domkirke anno 1536 var der i 1537 kun et. I reformationens kirkestorme smadrede folk ikke kirkens men deres eget gods, de ryddede kirken undtagen et alter, kirkens højalter.

Den katolske forkyndelse i Ribe

Hvordan lød da de katolske munkes forkyndelse i Ribe før reformationen? Vi kender faktisk to prædikensamlinger fra Ribe, som giver et meget fint indblik i, hvad ribeborgerne hørte i de mange kirker fra præsterne og på gaderne fra tiggermunkene.

Dominikanermunken, lektor Matthias Ripensis er en af de personer, hvis skrifter vi kender.

Matthias var lektor på Dominikanerklosteret i Ribe engang i tiden før 1323, hvad man kan regne ud fra dødebøgerne. Matthias Ripensis var dansk munk og udarbejdede, som det var lektorens opgave i et dominikanerkloster, en håndbog for andre munkeprædikanter, når de skulle ud i byen og forkynde og tigge. Han udgav den stadigt eksisterende prædikensamling »Sermones de tempore« (prædikener i tiden). Det er en komplet, uoversat prædikensamling med prædikener til alle årets kirkedage undtagen 1. s. advent og 25 s. e. trinitatis.

Antallet af munke i Sankt Katharinæ klosteret udgjorde 12 brødre,

som var det antal munke et fuldt bemandedt kloster i dominikanerordenen havde. Tallet tolv skyldtes, at man ville efterligne antallet af Jesu disciple.

Dominikanerne var en lærd munkeorden, og Mathias Ripensis prædikener var da heller ikke nogle, munkene blot skulle lære udenad. For at en tiggermunk kunne bruge dem, forudsattes det, at han havde stor bibelkundskab eller adgang til en Bibel og en legendesamling af helgenhistorier. Det hele blev så blandet sammen af munken selv, når han skulle ud at prædike og tigge til klosterfællesskabet. De overlevereprædikener er derfor aldrig blevet holdt, som de står i bogen.

Det er derimod prædikenerne af Peter Madsen. Han var sognepræst ved Sct. Peders kirke i Ribe (som lå ved det nuværende vandrehjem). Prædikenerne blev holdt mellem ca. 1460 og 1480. Det er også prædikener til hele kirkeåret, og der er mange, ca. 500 sider. Prædikenerne er overleveret i to udgaver på gammelt pergament og herfra skrevet på almindeligt papir i 1960'erne og 1970'erne.

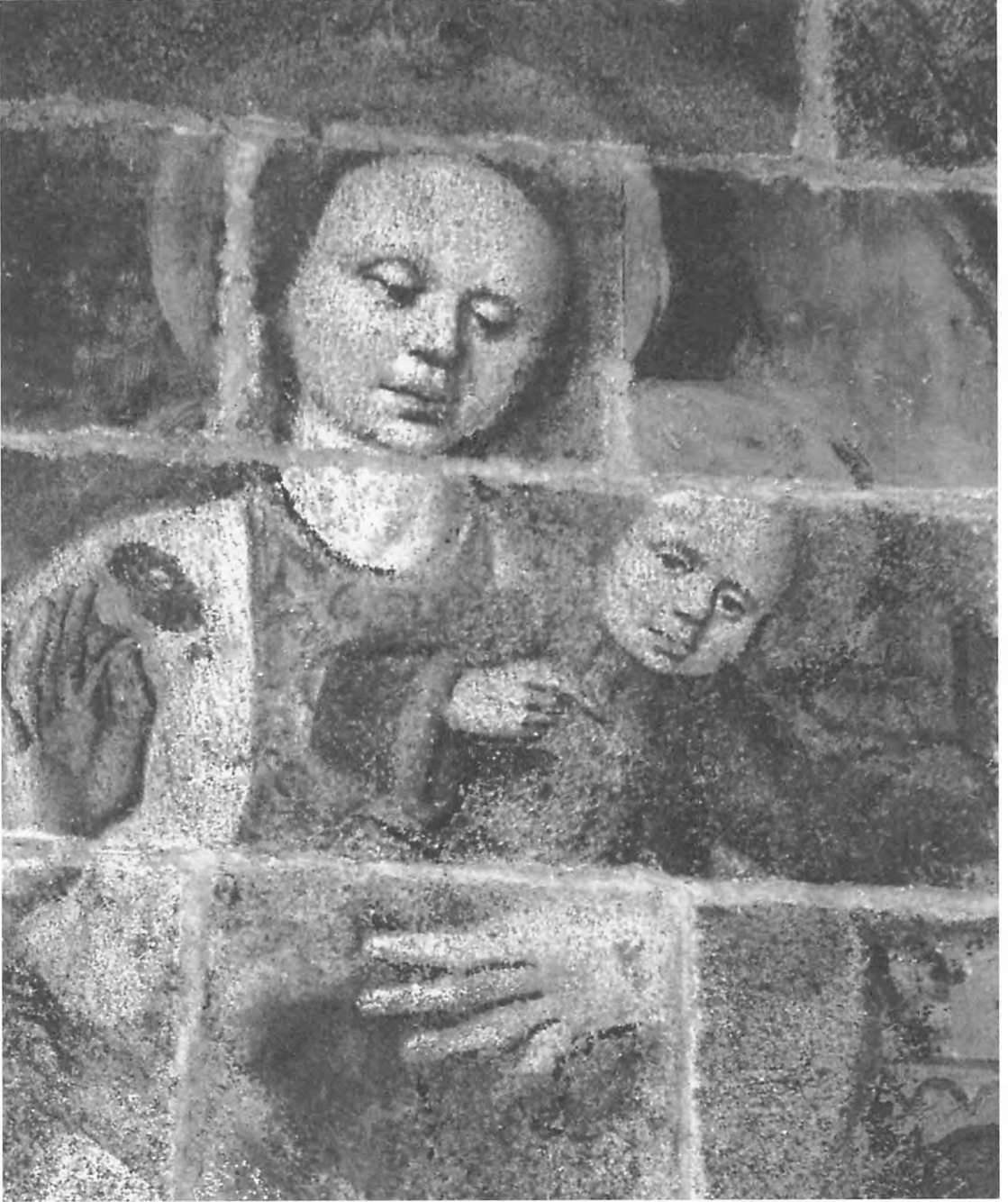
Et par karakteristiske eksempler fra Peder Madsens katolske prædikener viser, at præsten havde en stor hellighed, og at messeofferet, som kan skænke nåde og frelse for de døde, også stod ved magt i Ribe. Hvor hellig præsten var, kan ses af følgende sidestilling mellem Jomfru Maria og præsten, der forretter nadveren:

»Hun undfangede ved at sige fem ord »mig ske efter dit ord«, og præsten skaber Jesu legeme med fem ord »thi dette er mit legeme«. Jomfru Maria bar Kristus på armen og præsten bærer ham i sine hænder. Jomfru Maria var helliggjort fra moders liv, og præsten individes også, før han må konsekrere, for han må først ordineres.«²

Kristus blev altså båret af præsten, idet han løftede brødet og vinen op i nadveren.

At præstens ofring af Kristus var central, betød ikke, at Maria spillede en underordnet rolle. Peter Madsen så som de fleste katolske præster Maria som midleren mellem Gud og menneske:

»Det er den største glæde for os, at vi har sådan en midler mellem Gud og mennesker. Når vi vil opnå noget af Gud, himlens konge, så lad os straks gå til den himmelske dronning, Maria, som vil bede for os, så vi får det vi beder om ... vi var skyldige, berøvet nåden, hjemfaldne til straf, udelukkede fra herligheden, men gennem den salige jomfru er skylden tilgivet, for hvad ondt der kom gennem Eva har Maria ophævet.«³

Som det ofte skete i den senkatolske kirke, sidestilledes Maria og Kristus. I Peter Madsens prædiken lader han Maria sige:

»Kom hid til mig, alle I som higer efter mig, og den der finder mig finder evigt liv.«

Her spillede Peter Madsen på et centralt sted fra Det ny Testamente, hvor Jesus siger, at alle trætte og folk, der bærer på tunge byrder, skal komme til ham.

Når det spillede en så stor rolle, at kirkens nådemidler havde magt til at frelse også de døde, kom talen om straffen og pinslerne, som folk skulle udfries fra, naturligt til at indtage en dominerende rolle i forkyndelsen. Man skulle besinde sig på sit levned, før det var for sent. Dom og straf i Peter Madsens prædikener spillede som Skærsilden en stor rolle:

»Hvor er nu dit hovmod, din skønhed, dine rigdomme, dine venner, som du elskede så højt, din jordiske herlighed? Kroppen svarer: Alt dette er forsvundet nu som en skygge. Så forbander sjælen kroppen og siger: forbandede er dine forældre, som avlede dig, og forbandet være alle de dage, vi har levet sammen! Dertil svarer kroppen: Forbandet være du, sjæl, som har ladet mig råde. Du vidste at jeg gjorde onde gerninger, og du tillod det. Forbandet være derfor al den tid, vi har boet sammen. Sjælen svarer med et tredobbelt ve, ve, ve !!! Ve, fordi jeg skal udelukkes fra den himmelske hærskares lykkelige fællesskab. Ve, fordi jeg i dag skal føres til helvede af frygtelige djævlé. Ve, fordi det i dag overgår mig, at jeg forbander den Gud, som skabte mig og genløste mig, og ved den forbandelse skaffer jeg mig evig død.«⁴

Skærsilden udmaledes i de grelleste farver, og selv de mindste synder kunne man ifølge Peder Madsens prædikener forvente at blive gengældt tifold for i Skærsilden:

»Foran helvedes porte er der en stor skov af ildtræer, hvor der hænger mange syndere, som straffes efter deres synders art: de der om søndagen krøllede deres hår, hænger ved håret. De, som snakkede under messen, hænger ved tungen. Ved fødderne hænger de, der dansede, ved hænderne hænger tyve og røvere ... Derfor er det tilrådeligt, at vi her i verden garderer os med gode gerninger, for at vi kan undgå helvedes pine, for dér er der tænderskæren.«⁵

Det er for at undgå denne slags pine, at ripenserne og andre katolikker rejste de utallige altre for helgener. Man kunne ved sine private messer og private præst gøre noget af det godt igen, som de døde ikke fik gjort, mens de levede på jorden:

»Sjælene i skærsilden lider under syv mangler. De er syge og i pine, og derfor bør vi bede, for at de des hurtigere kan blive helbredt, dvs. udfriet af pinen. De tørster, derfor bør vi give dem at drikke af tårefloden, idet vi græder for dem under bøn. De sulter, og derfor bør vi ofre Herrens legeme og blod for dem. De er i fængsel, og derfor bør vi bede for deres frigivelse. De er nøgne, fordi de intet kunne tage med sig fra denne verden, og derfor bør vi bede Gud om at iføre dem udødelighedens klædebon. De er fremmede og i pine, og vi bør bede Gud om at dække deres synder med sin barmhjertighed, for at de ikke skal blive dømt ved den endelige dom.«⁶

At det heller ikke i Ribe har været nok med disse tordenprædikener til at holde folks naturlige munterhed i ave, viser flere passager i prædikenerne. Det følgende citat er fra en prædiken holdt i Nikolaj kirke ved det adelige nonnekloster, som i 1474 var lukket på grund af skændigheder, der var foregået der.

Peter Madsen sagde om lægfolkets ugudelige opførsel til vinterens Kyndelmissegudstjeneste, hvor folk bar lys ind i kirken i alt andet end andagtsfuld ro:

»Mange gør det modsatte, de går ikke i kirke i gudsfrygt, men i ryggesløshed og behandler de indviede lys med letfærdighed. Thi de sætter ild i håret på den, der sidder eller står dem nærmest, og hvis omvendt deres eget hår bliver antændt, griber de i raseri kærlighedens kerter og slukker dem, og således fører de i dag en leg for djævelen og krænker Gud alvorligt. Det var bedre de var blevet hjemme og ikke havde hørt messe den dag, end de er i kirke og udøver en sådan letfærdighed, hvorved de højlig krænker Gud og generer præsten, der står foran alteret.«⁷

Det er ved disse prædikener muligt at få et indblik i de tanker, som præster og almindelige mennesker gjorde sig om liv og død i senmiddelalderen, ganske kort før reformationen bryder igennem. Prædikenerne formidler den katolske teologi på en meget fin måde og skaber en bedre baggrund for at forstå reformatorerens modstand mod den katolske kirke.

Munk-familiens dominans

Den slægt, der gennem senmiddelalderen dominerede mere end andre indenfor kirken i Ribe stift, var Munk-slægten. Iver Munk blev biskop i Ribe i 1499, men først i 1506 holdt han sin tiltrædelsesmesse. Overværede man den i Ribe domkirke fra solopgang til solnedgang, kunne man opnå 200 dages aflad i Skærsilden, skrev paven til ripenserne. Iver Munk var højadelig og en del af det dynasti, som besatte mange af de mest indbringende embeder i Ribe og Jylland. På bispestolen i Ribe afløste han sin morbroder Hartvig Juel. Denne afløsning indenfor familien i de store kirkelige embeder viser, hvordan adelen før reformationen sad tungt på de indbringende kirkelige len. Det blev i begyndelsen af 1500-tallet sågar af Rigsrådet besluttet, at ingen ikke-adelig kunne besætte de højeste embeder indenfor kirken.

Iver Munk var formodentlig søn af Oluf Munk, som havde været den århusianske biskops lensmand på Silkeborg. Han havde studeret i Køln og taget magistergraden der og var at finde blandt Ribekannikkerne i 1497. Iver Munks position som biskop i Ribe var af stor vigtighed, og derfor måtte der forhandles indgående om, på hvilke betingelser de kirkelige len skulle overtages, navnlig da slottet Trøjborg ved Tønder var en vigtig fæstning i Rigets sikkerhedspolitik. Den 20. november 1498 lykkedes forhandlingerne med kongen, og nu manglede Iver Munk blot anerkendelsen fra paven og ikke mindst anerkendelsen fra de øvrige præster blandt domkirkekapitlets kannikker. Da disse havde haft problemer med den foregående biskop, lagde de en række betingelser til grund for deres ja til Iver Munk. Betingelserne blev accepteret og underskrevet af ham i marts 1499. Iver Munk fik altså ikke bispestolen gratis. Han måtte bl.a. indvillige i at give Vester Vedsted og Jannerup præstekald tilbage, så indtægterne derfra igen tilfaldt kannikkerne ved domkirken, og han lovede, at kannikkerne skulle tages med på råd ved besættelse af forskellige præste- og provstestillinger. Derefter kunne han rejse til Rom, hvor han fik valget bekræftet.

Gravstenen over Iver Munk er en af de flotteste i Danmark. Den er lavet i Odense på Claus Bergs værksted. Det er den sidste store katolske Ribebiskop, der her er stedt til hvile:

»O bedrøvelse. En grum skæbne klipper din livstråd over, nu hviler du her, o prælat Iver af den ædle Munk slægt; som ædel prælat af den berømte slægt har du levet, nu hviler dine bene sødt i denne grav; sig, beder jeg, hver en vejfarende, som flakker om: hvil nu i hellig fred, prælat Iver, som døde det Herrens år 1539 den 9. søndag (2. marts)«

Det er mere den slægtsstolte adelsmand end den kristeligt ydmyge bisp, man hører tale. Det er en indskrift, som vidner om verdslighed og indholdsmæssig tomhed, når det gælder teologi. De katolske biskoppers selvforståelse som præster var endt i det rene ingenting. Dette er der endnu et vidnesbyrd om i Ribes historie nemlig brevvekslingen mellem hertug Christian og Iver Munk.

Brevveksling mellem Hertug Christian og Iver Munk

Brevvekslingen mellem Hertug Christian i Haderslev og Iver Munk viser os i et glimt en del af biskoppens forestillingsverden. Sagen var den, at Ribebispens område lå både i Nørrejylland og i hertugens len Haderslev. Da Christian i 1526 indførte reformationen i sine områder, berørte det derfor mange embeder i den ripensiske, katolske kirke. Anledningen til brevvekslingen var, at en købmand fra Haderslev havde fået prygl, fordi biskoppens folk beskyldte ham for at have smuglet kød ind i Ribe i fasten. Han blev af biskoppens folk stoppet ved domkirken, og hans vogn og person gennemløbet med henblik på at finde

de kriminelle skinker og pølser. Han var uskyldig, men undgik ikke at få prygl. Igennem de første måneder af 1526 udvekslede bispen og hertugen derfor breve om fasten, som viste, hvordan katolikkerne til det sidste forsvarede Ribe mod lutheranismen. De viser også, at teologien var en kamplads, hvor selv samfundets mægtigste tog del, og selvom de katolske biskopper ofte slap dårligt fra det, så forsøgte Iver Munk dog at tage teologisk til genmæle. Her er det den 23-årige hertug Christian, der skriver til biskoppen:

»Vort venskab som tilforn. Højværdige hos Gud, særlige ven, det er kommet os for øre, at en tjener for en af vore borgere i Haderslev, da han sendte ham til Ribe i forretninger, blev overfaldet af Tårnherrens tjenere, eller sågar af gejstligheden selv. De har arresteret ham og visiteret ham, fordi de mente, at han havde kødspiser hos sig, som de dog ikke fandt. Dermed er der tilføjet skade fra en af jeres, og dette finder vi ikke behag i, som eders højforstandighed jo er klar over, at ingen kødspiser er forbudte, eller for urene at holde, som Mattæus 15 siger, at gennem munden kommer urenheden ikke i mennesket. Kollossenserbrevet 2: lad derfor ikke nogen dømme jer på grund af mad eller drikke, 1. Timoteus brev 4: men Ånden siger udtrykkeligt, at i de sidste tider skal nogle falde fra troen, fordi de lytter til vildledende ånder og dæmonernes lærdomme, som udbredes ved løgnagtige læreres hykleri, folk der er brændemærket i deres samvittighed. De forbyder ægteskab og kræver, at man afholder sig fra føde som Gud har skabt til at modtages med tak. Derfor pålægger vi eders nåde med gudvelbehagelig flid, at ophøre med at fare vild, så vore borgere kan færdes i fred, som I må rette Jer efter, for ellers bliver vi nød til at tage forholdsregler, Eders nåde tilsiger jeg villigt mit fortsatte venskab.« februar 1526 (Hertug Christian)

Iver Munk svarede den 16. marts 1526:

»Ædle, højbårne, nådige, kære Herre! Eders fyrstelige nåde har gennem breve ladet mig forstå, at en tjener sendt til Ribe på en af eders borgeres vegne på vores befaling (dog uden jeg ved noget derom) eller på tårnherrens eller en gejstligs tjener eller andre undersåtter er blevet holdt tilbage med magt og gennem søgt og med onde ord beskyldt for at føre kødspiser med ind i byen. Jeg vil give eders nåde venligt at vide, at jeg ikke kender noget til sådanne begivenheder. Eders nåde berører også, at den hellige skrift ikke har spiseforbud, men at alle spiser er tilladte, og I har bevidst det ved steder

fra Mattæus og andre steder fra skriften. Derfor er vi meget betænkte på at svare jer, at skriften ikke kan læses alene herudfra, men at andet må læses med, da den hellige skrift på andre steder taler imod disse artikler, når den hellige Paulus siger i Romerbrevet kapitel 14: det rigtige er at lade være med at spise kød eller drikke vin eller gøre noget andet, som din bror tager anstød af. På samme måde citerer eders nåde Kolossenserbrevet kapitel 2. Det er sandt, at han her siger, at den ene ikke må dømme den anden på grund af mad eller drikke. Men dermed er fasten, som Kristus og derefter andre kristne holdt, ikke ophævet. Videre ønsker vi, at skrive, at alle gerninger og værker Kristus gjorde, var for at være et eksempel for os, hvorefter det klart fremgår, at Kristus fastede i 40 dage, og så er det rimeligt, at vi skal efterfølge ham. Betænk også, at vi i denne faste skulle lade kødspiserne være, for at det kan være det ulærde folk til et godt eksempel. Kristus har lovet dem evig fordømmelse, som bringer en broder til fald. Dertil siger den hellige Paulus i 1. Korintherbrev kapitel 8, at hvis mad bringer min broder til fald, vil jeg aldrig i evighed spise kød for at bringe min broder til fald. Sluttelig berører eders nåde det, at der i den sidste tid vil være nogle som falder fra troen og bliver tilhængere af kætteri og Djævelens lære. Betænk at dette stykke mest rammer dem, som med eder og løfter har givet sig i kloster eller anden gudstjeneste, men derefter ikke har holdt deres løfter, hvilket nu i verden stadig sker oftere. Jeg beder eders nåde meget venligt at aflægge den nye måde og dårlige vane, som er bragt til eders nåde ved dårlige og ukristelige rådgivere, fordi de ikke lærer den rette vej til saligheden. Hvad vi herudover eller kunne være eders nåde til hjælp med råd og vejledning, vil vi med al flid og bedste formuen gøre. Finder vi ud af, at der kunne være sandhed bag eders brev om begivenhederne, så skal vi ikke lade dem være ustraffede. Hilsen fra eders tjener og gode undersåt med god fred og ønske om at I skulle være ved godt helbred.

Givet Ribe fredag efter Letare anno 1526, Iver Munk biskop i Ribe.«

Endnu en del breve passerede mellem de to byer. Forholdet var dog ulige. Iver Munk havde hverken argumenter eller magt til at værges mod den nye tid. Hertug Christian gennemførte reformationen, og som Frederik 1.s ældste søn brugte han sin magt til at afskedige præster, som ikke ville tilslutte sig den lutherske lære, selvom de egentlig var ansatte i Ribe stift under den katolske biskop. Iver Munks gravsten fra 1539 viser ham begravet i fuldt, katolsk bispeornat, så han gik aldrig over til den lutherske lære, selvom han resignerede over for

hertugen. Iver Munk var en gammel mand på dette tidspunkt, og han overgav hurtigt efter disse begivenheder tøjlerne og bispeværdigheden til sin brorsøn.

Oluf Munk (1490-1568)

Oluf Munk var brorsøn til biskoppen og blev udvalgt til at være dennes efterfølger allerede i 1531. Oluf Munk havde studeret i Køln og taget magistergraden dér, og hjemkommet til Ribe blev han omkring 1523 kannik. Han udnævntes til forstander for det adelige nonnekloster og var fra 1526 kantor ved domkirken og provst over Vardsyssel. Han flyttede da ind på Taarnborg i Puggaardsgade, som var kannikeresidens for kantoren. Den 5. marts 1531 modtog han i Flensborg kong Frederik 1.s støtte til at efterfølge sin onkel på bispestolen, mod at afgiften fra lenet Trøjborg blev forhøjet med 2000 rhinske gylden. Han lovede også at finde sig i, at præster giftede sig, munke forlod klosteret, og at den evangeliske lære blev udbredt, desuden at rigsråd og konge kunne straffe munke, som opførte sig utilbørligt. Men selvom han havde erhvervet sig kongens ja, så var han endnu ikke valgt af kirkens kannikker. Først skulle kapitlet af kannikker nemlig stemme for ham. Disse forhandlinger blev langvarige, først 17. april 1535 blev han officielt udnævnt til biskoppens coadjutor, medhjælper, og efter Ivers død efterfølger. Oluf Munk lå dog ikke på den lade side. I 1534 begyndte borgerkrigen, som normalt kendes som »Grevens fejde«. Her havde det katolsk dominerede rigsråd lagt så mange hindringer i vejen for Frederik den 1.s søn hertug Christians udnævnelse til konge, at denne rykkede ind i Jylland med en holstensk hær. Oluf Munk, der først og fremmest var adelsmand, gik ind i fejden på hertug Christians side. Allerede 4. juli 1534 deltog Oluf Munk som en af den jyske adels 4 repræsentanter, der ved den jyske adels møde i Ry tilbød Christian tronen. Han var på den måde en adelsmand, der med alle midler forsøgte at sikre sin egen og slægtens position som herre over det store stift.

Som medlem af rigsrådet og biskop blev Oluf Munk kaldt til København, efter at belejringen i 1536 afsluttedes, og »Grevens fejde« dermed var endt. Her fængsledes han i den natlige aktion, som jeg senere vil komme tilbage til. Oluf Munk, som siden 1526 havde boet på Kannikerresidensen Taarnborg, fik senere dette hus tilbage samt en del af forlenerne i Ribe stift. Han måtte til gengæld opgive at leve i cølibat. Han gik uden videre ind i sin nye rolle som adelsmand. Han var en af de adelige, der blev repræsentant for den hårde tid, som fulgte for bønderne, hvad der senere kommer eksempler på.

Borgerkrigen

Ribe blev ikke udsat for nogen overlaster under »Grevens fejde« 1534-1536. Men det var tæt på. Hele den jyske vestkyst sluttede sig næsten uden undtagelse til Christian 2.s parti, da Skipper Clement rejste oprørsbanneret i Nordjylland. Men Ribe gjorde ikke. En tale holdt i 1551 eller 1552 af den senere biskop Hans Laugesen fortæller, at byen rustede sig til at modstå Skipper Clements angreb. Faren drev over, da Johann Rantzau i slutningen af november 1534 dukkede op ved Ribe med sin hær. Han drog mod Varde, som var besat af en bondehær på 400 mand. Bønderne flygtede, da Rantzau nærmede sig, men forsøgte at stoppe ham i en træfning om overgangen over broen ved Skjern å. De blev efter en kort kamp forjaget, og Rantzau lod Ringkøbing brænde ned for byens støtte til oprøret. Derfra fortsatte han mod Ålborg og Skipper Clement. Året efter anmodede Christian 3. kirkerne om at få deres sølv. Domkirken skulle aflevere alt kirkesølv på nær 6 kalke og diske til nadveren, mens de øvrige kirker i byen måtte beholde en kalk og en disk.

I Ribe fandtes der flere klostre. Franciskanernes eller gråbrødrenes kloster i byens sydvestlige ende, dominikanernes eller sortebrødrenes ved Sct. Katharinæ kirke, johanitterne eller korsbrødrene i byens vestlige del, det adelige nonnekloster i den østlige ende og de mange kannikeboliger tilknyttet domkirken. Domkirkens kannikker levede i et klosterlignende broderskab men med det privilegium ikke at være underkastet en bestemt orden og at måtte have eget hus ude i byen. I Ribe tog man meget varsomt på munkene. Reformationen var påført byen udefra, og borgerne havde ikke været med i den evangeliske bevægelse, som det havde været tilfældet i f.eks. i Viborg, Malmø og København.

Da man i 1520'erne begyndte at uddrive tiggermunkene af byerne, blev Ribes franciskanerkloster deres tilflugtssted, og var fra 1532 det eneste fungerende franciskanerkloster i Jylland. Alle munke skulle landsforvises efter kongeloven af 1537, men Ribes franciskanere fik gennem nogle år maden fra slottet, og deres klostersonde blev opløst i fred og ro.

Ribe omkring reformationen i 1536

Hvordan så Ribe så ud på Hans Tavsens tid? Lige omkring reformationen var der fem klostre og seks kirker; johanitterne, franciskanerne og dominikanerne var som sagt repræsenteret i Ribe. Den katolske tid i Ribe bød på de overgreb og forfaldstegn, som reformationen reage-

rede mod i hele Europa. Peder Nielsen Lodehat, der var biskop i Ribe fra 1465-1483, måtte i 1474 lide den tort, at kapitlet (alle kannikker ved domkirken) klagede over ham og hans mange udskjelser. Han bortsolgte embeder og holdt skøger på bispegården o.s.v.⁸

Nonneklosteret, Sct. Nicolai Fruerkloster, (øst for den nuværende jernbanestation) blev i 1474 overdraget til korsbrødrene på grund af skændigheder, der var foregået blandt klosterets 4 adelige beboere⁹. Førømtalte biskop Iver Munk holdt to elskerinder: Maren bisps, en borgerlig kvinde, som han fik et barn med og den adelige Ida Pogwisch, som fødte ham to sønner.¹⁰ Biskoppen interesserede sig mere for jordpolitik og storpolitik end for kirkens indre liv.

Men reformkatholicismen, der rettede en kritik mod de gamle skikke og nye overgreb, var naturligt også tilstede i Ribe, som stod i så livlig forbindelse med Nordeuropa. På katedralskolen, som lå lige overfor domkirkens hovedindgang, underviste Nicolaus Backen i begyndelsen af 1500-tallet, mens Peder Palladius var elev. Han roses for sine nye pædagogiske tiltag:

»Han var en nidkær mand og den første der jog de barbariske skribenter og versmagere ud af skolen og i stedet for indførte vel-talende forfattere, hvilke han forklarede jævnt på modersmålet.«¹¹

Det var sikkert helgenlegender, der blev udskiftede med latinske forfattere som Vergil, Horats og Seneca, som Nicolaus Backen underviste i i renæssancens ånd.

Også indenfor kirken hørtes i det sene 1400-tal røster rettet mod gejstlighedens overgreb og det almindelige forfald indenfor kirken. Ved Sankt Peders kirke på den østlige side af Skibbroen prædikede Peter Madsen som sagt omkring 1460 og før 1486. Jeg har givet en smagsprøve på en af prædikerne, som gjorde op med folk, der havde gjort kirken til en røverkule, idet de med optøjer skændede lysfesten Kyndelmisse og ikke nærede ærefrygt for Gud.

Men en reformation fra byens borgere eller gejstligheden kom ikke på tale. Franciskanerklosteret var rigt og havde de høje adeliges bevågenhed, selvom verdsligheden var udbredt. I 1504 holdt dekan ved domkirken, Niels Lange, sin bror Thomas Langes bryllup i klosteret med stor pragt og under tilstedeværelse af kong Hans, fem bisper og »mesten af Danmarks råd og adel«, som det hedder. Lensmanden på Riberhus Predbjørn Podebusk og biskoppen Iver Munk holdt byen i et jerngreb, der ikke synes at have levnet nogen form for borgerlig, evangelisk opstand en mulighed. De var begge magtfulde gammeltrøende katolikker. Først midt i 1530'erne, da alle byer, som Ribe handle-

de med i Tyskland, var gået over til Lutherdommen, begyndte man at røre på sig. Det har været en stor omvæltning for byen, der i høj grad levede af at være kirkeligt, katolsk centrum. Byen havde i tiden omkring reformationen ca. 5000 indbyggere og var rigets største skatteyder. Handelsflåden var betydelig, og købmændene sejlede til både Hamborg, Flandern, Frankrig, Holland og England. Derfor har reformationen selvfølgelig været på alles læber, men modstanden har samtidig været betydelig. Det ser vi omkring ansættelsen af den første evangeliske prædikant.

Den første evangeliske prædikant blev indsat i eller virkede ved Ribe domkirke i 1535. Det var hr. Poul Petersen, Lemvig, som holdt luthersk gudstjeneste som den første. Man ved dette, fordi han beklagede sig til Hertug Christian over chikanerier under hans gudstjeneste. Munke og kannikker og måske andre troende katolikker har forsøgt at ødelægge det for ham. Fra Åbenrå tilskrev derfor hertug Christian i 1536 kannikker, provst og kantor et brev, hvori han befalede, at katolikkerne i byen afholdt sig fra at holde messe i domkirken, mens der var evangelisk gudstjeneste i kirken. De skulle holde inde med at forstyrre Poul Pedersen under nadverens uddeling, som det måske er faldet de katolske prælater svært at være vidne til. De har åbenbart også gennem længere tid undladt at betale ham løn, da hertugen forlangte, at de skulle give ham penge og underhold.¹² I dette år, 1536, var reformationen en realitet ved Christian 3.s indtagelse af København. Som nævnt kaldte han i august ribebispen Oluf Munk fra Taarnborg til København. I to spændende breve fortæller en Lübecksk admiral Johan Pein og Christian 3. selv, hvordan bisperne blev fængslede. Ifølge Johann Pein gik det således til, da ribebispen Oluf Munk blev pågrebet:

»Helt tidligt om morgenen omkring kl. 4 blev 3 biskopper fra Sjælland, Skåne og Ribe pågrebet af profosser og landsknægte. De blev straks ført til Købehavns slot og fængslet på tre forskellige steder i værelser, der var tilgitrede og som til stadighed blev bevogtet af hageskytter og drabanter.«¹³

I dagene efter blev Oluf Munk tvunget til at underskrive en erklæring om huldskab og troskab overfor kongen og hans arvinger. Også Oluf Munks onkel, den gamle ribebisp Iver Munk, fængsledes lidt senere på året. Han sad dog kun ganske kort i fængslet og kunne allerede, efter at have underskrevet en erklæring om troskab mod kongen den 31. oktober 1536, drage tilbage til Ribe. Her forlenedes han med Ribe bispegårds jord.

Oluf Munk sad i fængslet til 7. maj 1537. Da han under Grevens fejde havde lånt Christian 3. penge og været med i den jyske adels gesandtskab, der i 1534 tilbød ham kronen, har han næppe været i stor unåde. Den sidste del af sit fængselsophold tilbragte han i Viborg, og herfra erklærede han i et åbent brev, at han ville være kongen tro og »inden år og dag efter at være løst fra denne forhindring, som jeg nu er udi« at ville indgå et kristeligt ægteskab. Som pant på hans ords troværdighed skrev 8 adelige under. Det var en nødvendig handling, som skulle sikre, at de gamle katolske biskopper ikke kunne vende tilbage til de embeder, de var afsatte fra. Det var nemlig forbudt for katolske gejstlige at gifte sig.

Oluf Munk blev forlenet med bl.a. Tvis Kloster og Taarnborg i Ribe. Han holdt også sit løfte og giftede sig med Drude Rantzau, en brordatter til Johan Rantzau, der fra 1537-40 sad som kongens lensmand på Riberhus.¹⁴ I sin tid som herremand fik Oluf Munk et dårligt rygte. Han slæbes i retten i 1539 på grund af bedrageri overfor en bonde. Han anklages for at udnytte sine bønders hoveripligt ved at lade dem gå fra hans gårde ved Varde på hoveri i Øster Vedsted, hvilket var en spadseretur på omkring 40 kilometer frem og tilbage. Et smædedigt fra samtiden viser, hvor upopulær Oluf Munk var. Det er nedskrevet fra et gammelt flyveblad af Ribehistorikeren Terpager omkring år 1700:

*»Oluf Munk
Er stiv og strunk
Han æder sig fed
Som en anden ged
Alle stakkers (stakkels) føde
Dem ligger han til øde.
Palsgaard (Taarnborg) i Ribe
Kan hannem ikke rige (berige)
Uden han får
Tvis og tredje hans gård
Guds tjeneres rente
Og de fattiges provente (indkomst)
Sluger han som en ulv
Kan aldrig blive fuld
Fylder ham ikke Mammon
Da fylder hannem Dæmon«*

Digtet er skrevet af en gejstlig, som sikkert har fået en smagsprøve for meget på Oluf Munks griskhed. Palsgård var ifølge Terpagers for-

klaring Taarnborg, da ordet pals er afledt af det tyske Pfalz=grevelig og omtale derfor af gården i Puggaardsgade, som blev beboet af en adelig.

I sommeren 1537 kom der et reskript fra Christian 3. om at dele byen i to sogne. Domkirken skulle være sognekirke, mens Sankt Katarinæ kirke skulle rangere som anden sognekirke i byen og dominkanerklosteret skulle være hospital. Derudover skulle Sankt Peders kirke, som lå overfor Skibsbroen, være pestkirkegård med tilhørende kirke. Alle andre klostre og kirker skulle rives ned. Byen har været kraftigt påvirket af denne nedrivningsproces og fik hurtigt ændret udseende. I regnskaberne for Riberhus len kan man se, at »den kerkenbreker« fra 25. december 1537 til 24. december 1538 nedbrød ikke færre end 254.000 mursten. De kom fra Sct. Michelis kirke eller kapel, St. Hans kirke og kloster og Sct. Nicolai kirke ved Nonneklosteret. Sct. Clemens kirke og Den hellige Gravs kirke nævnes ikke, mens nedbrydningen af Gråbrødreklosterets kirke og Johanitternes kloster og kirke allerede var begyndt tidligere i 1537.¹⁵ Også dengang hærgede stormfloder byen. En dominikanermunk har for året 1532 optegnet, at vandet ved en flodtid stod så højt, at man kunne fange levende fisk i Sortebrødreklosterets omgang.

Ret og vrang i Ribe omkring reformationen

Uddrag af retsbestemmelser, de såkaldte bursprog fra 1540, giver en god fornemmelse af moralen og den rangorden, der herskede i byen:

- 1 *Ingen må tage udvortes (fremmede) folk i deres huse, uden borgermesters og råds minde*
- 2 *De rige, der allerede er tilstrækkeligt forsynede med korn, må ikke købe korn på gaden før Påsken, inden fattige folk og fiskere er forsynede.*
- 3 *Ådsler skal nedgraves og må ikke kastes i åen eller voldgraven*
- 4 *Ingen må sidde og drikke søndag formiddag under gudstjenesten. Hvis nogen gør det, skal han drages i bøddelhuset og værten, der har tappet for ham, skal betale bøde.*
- 5 *Ingen må søndag sælge korn eller andet fra vogne*
- 6 *Ingen må opbevare salt for friserne*
- 7 *Ingen må låne ild hos sin nabo uden i kar med låg over.*

Bursprog

- 1 *Ingen må tale ilde om herrer eller fyrster, riddere eller svende, fruer eller jomfruer*

- 2 *Ingen må tale ilde om borgermester eller råd eller om sine medborgere*
- 3 *Ingen må med bygninger afspærre byens færdselsstier*
- 4 *Igen må bygge svinestier ved gaden eller på sit fortov.*
- 5 *Alle skal have ret mål og vægt*
- 6 *Ingen må bygge »hemmeligt hus« for nær ved sin nabo, kirke eller kirkegård*
- 7 *Ingen må modtage penge af fremmede til at drive handel med*
- 8 *Ingen gæster, købmænd eller embedsmænd må holde åbent vindue (salg)*
- 9 *Ingen bager må bage uden vægt*
- 10 *Ingen gæst må ligge vinterleje uden borgermester og råds minde*
- 11 *Ingen må forsømme sin vagt, når han er tilsagt (borgerne var selv vægtene på skift)*
- 12 *Ingen må bære våben på gaden*¹⁶

Bursprogene fra Ribe siger meget om byen på reformationens tid. Byen havde omkring reformationen 5000 indbyggere, som boede tæt. Derfor var man meget bange for åben ild. Mange af byens huse var stråttækte, og det var en medvirkende årsag til den store katastrofe, som branden i september 1580 var. Her nedbrændte på grund af en tjenestepiges uforsigtige omgang med ild i et af husene på Skibbroen 22 gader. Efter denne brand blev det forbudt at bygge med stråtag i byen.

Det var ikke alene kirkefolk, men også adelen, som havde deres residenser rundt om i byen. Både før og efter reformationstiden havde man mange fremmede i byen. Man holdt fra byens råd strengt på, at man ville opretholde en kontrol med, hvem der opholdt sig i byen. Det gjaldt om at sikre byens borgere deres handelsprivilegier, men det var også en sikkerhedsforanstaltning, når det gjaldt om at opdage og slå ned på afvigelser fra den rette tro. Dette tog også den senere biskop Hans Tavsens op. I tiden efter reformationen udsendte han en skrivelse til alle præster, der skulle advare mod gendøbere og andre kættere, der rejste rundt i stiftet for at agitere for deres tro. De kom som købmænd, matroser eller soldater gennem Ribe, og i det letbevægelige åndelige klima, som fandtes på reformationstiden, var man utryk ved ikke at kende de mennesker, man lukkede ind af byportene. Derfor var troen og privilegierne, som tilkendtes borgerne, noget man vågede nidkært over. Frisiske købmænd forsøgte at bryde disse privilegier ved bl.a. at betale folk for at opbevare deres varelagre af salt og andre fornødenheder, som så kunne sælges udenom de privilegerede købmænd. Det blev der skredet ind overfor.

Byen har været socialt lagdelt. Hans Tavsens udstedte flere gange

forordninger om, hvordan man skulle forholde sig til tiggere. Ole Degn anslår i sin bog „Rig og fattig i Ribe“ fra 1980, at ca. 80% af befolkningen har været fattige og kun 10% velhavende. Man skulle derfor fra byens side sikre sig, at kun de tilladte tiggere kom indenfor byens porte, og at man forbeholdt tiggeriets privilegium til fattige skoledisciple og andre, der bar bestemte kapper, der viste deres ret til tiggeri. For at give de fattige en chance for at overleve satte man også begrænsninger på de riges ret til at købe korn i den tid, hvor forsyningerne ofte var små, nemlig om foråret før høsten var i hus. De fattige folk og fiskere, der har været blandt samfundets små, måtte forsyne sig først. Den sociale ansvarlighed som både byen og kirken udviste, er et gennemgående træk ved renæssancen i Ribe. Problemerne med renovation kommer også gentagne gange på tale. Folk smed deres affald og til tider også ekskrementer på gaden. Derfor var det helt fra middelalderen skik, at man ved højtideligheder som bryllupper lagde store mængder sand ud på gaden, så kvinderne i deres nye skrud kunne komme frem til kirken uden at blive beskidte. Svinene gik løs på gaderne og ernærede sig af folks affald, men nogle borgere valgte også at bygge svinestierne ud til gaden, så det var let at passe svinene og fodre dem med affald. Helt op i 1600-tallets midte rendte svin rundt i byen til gene for borgerne, og med jævne mellemrum blev der truet med, at byen ville konfiskere svinene, hvis ikke de blev holdt hjemme. Lugten i byen har været mere end stram, og de huse, som havde toiletter, lagde dem ofte op ad naboens hus eller sågar lige ud til byens kirkegårde. Denne trafik forsøgte man at stoppe, ligesom man ikke måtte lade ekskrementer gå direkte i åen, hvorfra man hentede vand.

Kirketugten var forholdsvis streng efter Reformationen. Handel og ophold på værtshuse under gudstjenesterne var forbudt. At overvåge det i Ribe var naturligvis ikke let, for selvom Rådhuskælderen ved den nuværende Weiss' stue var byens officielle udskænkingssted, så var der mange borgere, som i deres private stuer havde udskænkning. Byens porte blev desuden lukkede i kirketiden, så man ikke kunne komme ind og måske især ikke ud. Vægterne, som ofte var borgere, der på skiftende tider havde dette ombud, skulle trække fordrukne personer frem af skjulestederne og smide dem i arresten kaldet Finkeburet, ved bøddelhuset. Derefter vankede der en offentlig straf øst for domkirken ved Kagkilden, hvor pælen man blev bundet til ved offentlig piskning, og gabestokken stod. Her kunne man blive idømt forskellige straffe som at stå i gabestokken i indtil tre timer efter gudstjeneste eller om lørdagen, hvor der var folk til marked.

Kirkens tider og kirkens disciplin prægede i det hele taget byen. Gudstjenesterne varede stort set over hele søndagen fra den første kl.

6.00 for tjenestefolk og til de sidste eftermiddagstjenester hen under aften. Der blev ført bog over de gange, man havde været til alters med forudgående skrifte, så man havde fra byens præsters side et meget godt indtryk af, hvem der var flittige kirkegængere, og hvad folk i al almindelighed tænkte og gjorde.

Efter reformationen blev der indrettet et hospital i Sct. Katharinæ kloster. Det afløste 1543 Sankt Jørgensgården, hvor man fra ca. 1400 havde varetaget sygeplejen. Med sit tilhørende kapel ved indfaldsvejen nord for byen blev der indsamlet midler fra de vejfarende. Helligåndshuset fra ca. 1280 havde en lignende funktion og lå ved den nuværende Sct. Laurentiigade. Begge institutioner forsvandt med reformationen.

Reformationstidens nationale vækkelse

Da sidealtrene var rensed ud og mange kirker og klostre brudt ned, kom der til Ribe en ny slags kult. Det var den nationale bevidsthed, der vågnede med reformationen. I Hans Tavsens tid som biskop, maledes der omkring 1550 to portrætter af de konger, der fandt deres sidste hvilested i domkirken.

Under disse billeder blev der 20 år senere sat en indskrift, der fortæller deres historie. Den blev skrevet af dekan og kongelige historioграф Hans Svanning. Kongerne var Erik Emune (d. 1137) og Kristoffer den 1. (d. 1259). Disse billeder var hængt op på de to store midterpiller nærmest alteret, så de to så ud til at knæle for alteret. Foran det ene tilbageværende højalter havde man anbragt kong Kristoffers prægtige gravsten i en højde, der gjorde, at man kunne anbringe en bog på et stativ og læse fra den. Indskrifterne viser, at kongen nu var kirkens beskytter. Man så ham som den israelitiske konge, der med sin magt var som en mur omkring Israels/det danske hus:

»Gravskrift over kongen ved navn Erik og med tilnavnet Emun, som i Herrens år 1139 segnede på Hvidding ting, svigefuldt gennembo-ret med spyd af Sorteplov i en offentlig forsamling, og overført her-til, hviler han begravet i muren ved kirkens nordre indgang, til venstre, når man kommer ind fra torvet.

Danernes konge Erik, kaldet med navnet Emun, hvem de gamle kaldte Nordens lyn, fordi ingen lås kunne holde ham tilbage i levende live, men som et lyn tilintetgjorde han alle hindringer, og fordi han vild som et slynget lyn stormede ind på alle fjenderne og ofte knuste de største styrker mere ved tapperhed end ved mængde, søn af Erik, hvem Cypern gav navn, af mange kaldet den cypriotiske, af de fleste den ejegode. Nu dækker denne tavle hans aske, Danmark

priser hans godhed. Men den uægte søn, hvem en troløs frille fødte – O, hvor stor en pryde er det at fødes af en kysk moder og ikke at være udartet fra forældrenes rene sæder, – han har derfor indsugget alt ondt fra det mødrene bryst og er omsider sunket ned i mange afskyelige forbrydelser.

Kong Niels fordrev han fra riget med skarpe våben, fordi han forsvarede sin søn Magnus' uretfærdige sag, han som ved forræderi dræbte den guddommelige Knud, som Erik var knyttet til ved broderblod.

To gange seks slag udkæmpede han med ham, hvori han først blev slået, men dernæst gik ud som sejrherre. Den flygtende konge dræbes til sidst i Slesvig af almuen, som var harm over, at Knud var faldet ved Magnus' svig, og sønnen bukkede under i kampen for at forsvare det uretmæssige drab. Det kongelige scepter gik til Erik; men da han havde overtaget riget, forvandlede han sig meget i forhold til før; i stedet for konge blev han tyran; han dræber sin herlige broder Harald (Kejsa) og hans 8 sønner, den niende flygter gesvindt i forklædning og i flugten samler han alt håb om at overleve, da hans fader har fundet døden med så mange af sine børn. Uantastet uddeler han hårde og blodige straffe. Han lader dem alle slæbe fra Skåne til Fuer, hvor bestialske bødler har sønderflænget dem. Et gruopvækkende syn! Ufortøvet kaster han alle i den mørke hule; begravede uden retfærd og hæder slagter han dem alle for at forbeholde sceptret alene for sig selv. Og for at efterlade sine egne et stort rige efter sin død, har han – ikke ustraffet – ladet disse uhyrligheder fuldbyrde.

Men snart trådte Gud frem som hævnner af disse store forbrydelser og opvejede sin langsomme vrede med straffens vægt; thi kort tid efter dette besøger den store kriger ubevæbnet atter Hvidding ting og meddeler almuen at enhver skal betale 2 × 6 solidi af ploven; men så segnede han skændigt gennemboret med en lanse af Sorteplov, den mindeværdige fældet af en fej fjende. Ligesom han, grusommere frem for alle, svælgede i forbrydelser mod sin broder Harald og sine egne nevøer, således fik han selv efter flere fald krigens hårde skæbne gennem en uberømt, men effektiv soldat – mens folkeforsamlingen larmede mod selve kongen. Nu ligger han her i den stærke mur og dækket af en sten, han for hvem et helt rige ikke var tilstrækkeligt, da han levede.

Således var hans liv, og alt i alt var hans ende ligesådan. Afslutningen plejer sjældent at være forskelligt fra livet.

For at hædre og forny de berømte kongers begravelse, som var gået i forglemmelse, forherligede J. Svanning, dette steds dekan, i året 1576 den 16. marts disse billede med tilføjede epitafier.¹⁷

Kristoffer den 1. får en ganske anderledes positiv omtale:

»Gravskrift over Kristoffer kaldet den 1., som omkring 1259 blev lyst i band af den romerske pave Alexander, men snart frikendt af samme og erklæret uskyldig; den skænkes til hans begravelse her midt i koret.

Du, vandringsmand, som går her forbi, hvem du end er, stands kun din gang og besku den kongelige grav midt i koret, den som en from eftertid har smykket med hvid marmor og med en opstillet pult, så at den hellige lektie kan læses derfra, og ved denne pligt mildne kongens bitre sorg, han som ligger her ramt af den romerske kirkefyrstes spyd sammen med riget, som også har følt disse fortærende lyn.

Hvad drejer det sig om? Nævn det! Husk i hvilken henseende romerfyrsten var krænket, så han havde fattet stor vrede mod kongen, hvem du, Peter, befaler alle at ære.

Kongen er Kristoffer, den første af dette navn. Navnet har du og nu skal jeg følge det op med sagens vigtigste hovedpunkter: Jacob (Erlandsen), Lunds primas (Ærkebiskop) var tit oprørsk mod kongen; han nægtede riget sin medvirken, og denne er den første blandt ærkebiskopper, som nægter, i henhold til gammel skik, at række kongen kronen (dvs. nægter at krone hans søn Erik Klipping) idet han hårdnakket krænker så mange af rigets privilegier, at denne lille tavle ikke kan rumme dem.

Ved disse gerninger tilskyndes kongen til at lade ham fængsle og lægge i hårde lænker og beordre sine folk til at passe forsvarligt på ham; men han brød disse lænker, flygtede og kom til staden, og der bevægede vreden den høje pontifex (paven) i den grad, at han snart sender sine vilkårlige lyn mod kongen. Og ikke synes det ham nok sådan at ydmyge kongen; han befaler oven i købet at alle rigets kirker skal lukkes, han forbyder gudstjeneste og at begrave de døde, og også børnene spærrer han vejen til det hellige dåbsvand, og han formener de fromme alle hellige handlinger.

Men kongen er uforfærdet og regner de store lyn for intet; han beordrer at gudstjenester skal afholdes, og at kirkerne skal lukkes op, også at de døde legemer skal overgives jorden og at de skal dræbes, som nægter at yde de befalede tjenester (dvs. han slår de genstridige præster ihjel). Her var kongens første fejltagelse og dette var hans største brøde, hvorved han gjorde sig fortjent til romerfyrstens stærke vrede. Senere henviser han dog alle til fromhedens forkyndere og forlanger, at man af sig selv vender sig mod det skete. Da dette var sket triumferer kongens velkendte sag og ærkebispens går i landflygtighed til Rygen.«¹⁸

To overgangsskikkelser fra Ribe

Før jeg går over til at beskrive den første af bogens hovedpersoner, Hans Tavsen, vil jeg præsentere endnu et par vigtige bipersoner i Ribes historie omkring reformationen: Thomas Knudsen og Johan Wenth.

Katolsk og luthersk præst

Thomas Knudsen levede fra 1503-1581. Han var en af Haderslev og Ribe stifts mest betydningsfulde reformatoriske skikkelser, og han nåede at være katolsk præst og luthersk præst og provst. Han var som ganske ung omkring 1525 kaldet til sognepræst i Rødding. I 1528 fik han embede af biskop Iver Munk i Hygum. Thomas Knudsen nedskrev omkring 1545 en beretning om den urolige tid lige før Grevens Fejde og reformationen, hvor Hertugdømmerne gik over til lutherdommen. Han beretter, at alle præster i Slesvig og Ribe stift i 1528 blev kaldt til Haderslev, og kom de ikke, ville de miste deres embeder. De fleste mødte op, men Thomas Knudsen fortæller, at sognepræsten Hans Føns i Roager syd for Ribe og Poul Michelsen i Hviding nægtede. De blev afsat fra embederne og erstattedes efter Haderslevmødet af andre.¹⁹

Mødet foregik på Haderslevhus, hvor den teologiske læsemester Johann Wenth og doktor Ebehard Widensee blev forestillet de forsamlende præster som deres lærere. Præsterne fik besked på, at de skulle følge disse læreres forelæsninger:

»... at vi selv først skulle lære den rette lærdom uden menneskelig bekendelse, førend vi lærte andre den«²⁰

De fik herefter en række skriftlige anvisninger, som de skulle rette sig efter, indtil de selv havde den nødvendige lutherske lærdom.

Efter den indledende forelæsning skulle de sværge på en formular, som Knudsen meddeler på latin. Den var resultatet af den brogede situation omkring reformationen med mange forskellige protestantiske sekter, der drev mission i by og på land. Det er nok især en følge af sagen mod Melchior Hofmann, en spiritualistisk sværmer, som efter disputationer i Flensborg blev forvist fra Hertugdømmerne. Oversat efter Schwarz Lausten står der i eden:

»Jeg NN. sværger ved den levende Gud at jeg med flid og troskab vil tage mig af almuen i det sogn, jeg er sat over, og at jeg hverken åbenbart eller hemmeligt vil vedkende mig, forsvare eller lære no-

gen sætning af sakramentarenes eller gendøbernes eller hvilken som helst anden vildfarens sekts lære. Drukkenskab, ukyskhed eller andre laster vil jeg med Guds hjælp sky. Desuden vil jeg være min nådige fyrste hertug Christian og hans efterfølgere tro og lydige i alle tilladelige og hæderlige ting.»²¹

I teksten ses altså nærmere den urolige, mangfoldige og uafklarede situation indenfor de protestantiske rækker end kampen mod katolicismen.

På mødet blev der derefter udnævnt herredsprovster. Deres opgave var at undervise de øvrige præster i herredet. Thomas Knudsen blev udnævnt, og det tyder på, han allerede på dette tidspunkt har været kendt for sine lutherske sympatier. Han blev ved udnævnelsen og i tiden fremefter vellidt af både biskoppen Johann Wentz og Christian 3., der flere gange tilstod ham jord og øget løn. På mødet fik herredsprovsterne at vide, hvori de særligt skulle undervise deres præster:

»... besynderligt drive de fem stykker i deres katekismus, at deres almue først skulle lære deres katekismi tekst, de hellige ti bud, deres troesartikler og Herrens bøn. Befaling om dåben og alterets sakramente. Dette skulle være deres provsters største og ypperste befaling og embede« (s.6)

Det var altså en simpel indføring i den lutherske tros lære, og det er formodentlig Luthers katekismus, der lå til grund. Herredsprovsterne fik også ansvaret for reguleringen af kirkernes indtægter og skulle sørge for, at kirkernes regnskaber var i orden. Som løn blev det på mødet bestemt, at provsterne skulle have 1 mark af hver kirke samt nattologi og fortæring til en tjener og to heste.

Derefter fik de tilstedeværende præster kollats (dvs. godkendelse af deres stilling) af Hertug Christian, som altså også gladelig uddelte embeder udenfor sit myndighedsområde. Her bestemte han, at der til domkirken skulle knyttes embeder i Farup og Vester Vedsted, hvor en lærd teolog skulle indsættes. Iver Munk protesterer ikke mod denne ordning. Det var stillingen i Vester Vedsted, der senere blev den kongelige historiografs stilling.

Thomas Knudsen udnævntes på mødet til provst over både Frøs herred og Kalvslund herred og havde således fået en magtfuld stilling i den nye kirke.

Thomas Knudsen blev også i 1547 forstander på skolehuset Puggaard i Ribe. Herfra forsørgedes og husedes et antal fattige studenter helt fra 1295. Det var også bopæl for nogle af de faste lærere ved kate-

dralskolens fem klasser. Stiftelsen spillede som rektorbolig en vigtig rolle, da mange af dens beboere udmærkede sig i kirkens tjeneste. Således var Hans Thomissøn rektor her efter sin far, og han tog de to lovende studenter, den senere rektor og biskop Peder Hegelund og historikeren Anders Sørensen Vedel, med sig til København, da han rejste dertil i 1561.

Men i 1547 var det endnu en temmelig uafklaret situation Thomas Knudsen stod i, både hvad funktion og finansiering angik. Først skulle skolens økonomi bringes i orden. Det var vanskeligt på grund af adelige, som havde tilegnet sig flere af skolens ejendomme. Han har her arbejdet sammen med Hans Tavsen om at fravriste det gods, som adelsmanden Iven Lange havde frastjålet skolen. Thomas Knudsen boede i en af kannikboligerne i skolegade sydvest for domkirkens hovedindgang.

Ribes første lutherske superintendent

Den anden overgangsskikkelse er Johan Wenth, som var den første lutherske biskop i Ribe. Han sad kun på bispestolen i 4 år, fra 1537-1541. Han indsattes med de andre superintendenter af Bugenhagen i 1537 i København. Man har spurgt sig selv, hvorfor Hans Tavsen ikke blev biskop efter reformationen, men udnævnelsen af Wenth er i hvert fald forståelig. Johann Wenth var teologisk læsemester i Haderslev og tyskfødt og tysk talende. Han havde gjort hele reformationen med. I 1517 opholdt han sig i Wittenberg og gik over til det lutherske parti meget tidligt. I 1526 tog han magistergraden og blev en typisk discipel af Melancthon.²² Philip Melancthon, der døde 1560, var den lutherske reformations dygtigste skolemand. Han lagde vægt på grundspørgene hebraisk og græsk og gav de unge studenter en humanistisk uddannelse i renæssancens ånd ved at lære dem betydningen af at gå »til kilderne«.

Wenth havde solide kundskaber i græsk og hebraisk, som han i samtiden var berømt for. I Haderslev, hvortil han blev hentet af hertug Christian, var han lektor ved kolligiatkapitlet og sammen med Wiedensee den drivende kraft i reformationen i Haderslev. Han var medlem af den gruppe, som under Bugenhagens ledelse udarbejdede Kirkeordinansen i 1537.²³ Han var også medvirkende til, at edsformularen, som præsterne i Hertug Christians områder skulle sværge ved, blev til. Han har, som tilhænger af Melancthon, koncentreret sig meget om at løse de pædagogiske opgaver i skolevæsenet, både i Haderslev, men også i Ribe. Både da han var blevet superintendent i Haderslev i 1533, og da han var blevet biskop i Ribe i 1537, blev han ved med at være teologisk læsemester og forelæste således flere gange om ugen i Sct. Barbara kapellet ved dom-

kirken. Han foredrog med *stor omhu*, som det hedder i »Den gamle skolebog« fra Ribe katedralskole, faget dialektik og gennemgik søndags-evangelierne og katekismen.²⁴

Fra 1538 er der bevaret et brev, hvori alterpræsterne ved domkirken og biskoppen Johan Wenth af lensmanden Johann Rantzau fik bekræftelse på, at præsteembedets indtægter ved »Englenes alter« kunne henlægges til skolen. Det var afkastet af tre vestjyske gårde.²⁵ Året efter fik han udvirket en kongelig stadfæstelse af ordningen om »skolemesterens ophold i Ribe«. Først 6 år senere fik skolen dog det fulde beløb til stillingen, da Hans Tavsen har trukket en af præsterne ved domkirken, Hr. Gommesen, i retten, fordi han ikke ville levere adkomstbrevet til indtægterne til skolen. Han havde fået indtægterne tilkendt af biskop Iver Munk. På den måde ser man, hvordan gammelt og nyt stredes, og hvor meget de nye biskopper havde at tage sig af.

De forholdsvis få visitatsrejser Wenth nåede at foretage, gjorde han sammen med Thomas Knudsen fra Hygum, som oversatte hans foredrag. Selvom Hygum ikke lå under Ribe stift dengang, blev det altså ham, der tog med. Noget kunne tyde på, at Wenth har haft en vis indflydelse på Knudsen. I 1542 rejste Knudsen til Wittenberg og indskrev sig der. Men meget ved man ikke om Wenth eller Wandal, som han også kaldtes. Der findes hverken billede eller gravsten over ham i domkirken.

Hans Tavsens – Reformatoren

Hvad indskriften i domkirken fortæller

I Ribe domkirkens sydøstlige korbue hænger et stort gravmæle over Hans Tavsens. Det stammer fra tiden omkring 1580 og er af stor kildeværdi. Det er sat op og forfattet af Hans Tavsens svigersøn Hans Laugesen, som blev biskop i Ribe. Det betyder, at det er Hans Tavsens selv, som er ophavsmand til oplysningerne på tavlen. Indskriften på latin lyder:

»Herren, den bedste, den største, frelseren. – visselig hviler her den værdige Hans Tavsens, hvis navn al eftertid vil dyrke i evig erindring. Thi ved Guds forsyn blev han den første forkynder i vort århundrede for genopbygningen af den himmelske lære i Danmark. Sendt til Tyskland for, gennemtrængt af papistisk vranglære, at vende tilbage som den sammes trofaste forkæmper, begav han sig efter ved guddommelig indskydelse at have ændret sine studieplaner, da han befandt sig ilde i Leuven og Köln, til Wittenberg, og da han der med utrolig lærelyst havde hørt dr. Luther på andet år, blev han kaldt tilbage til fædrelandet, førend han havde planlagt. Den tilbagevendte kastedes af de korsbærende antvortskoviensere (Johannitter), på grund af hans faste forkyndelse af den erkendte sandhed, i et stinkende og mørkt tårn. Derfra blev han sendt til Viborg for enten ved trusler, magt eller hvilket som helst lokkemiddel at blive tvunget bort fra den sande forkyndelse. Længe med en heltemodig karakters store energi, ligesom stræbende efter den herlige martyrpalme, ja, end ikke da han var kastet i fængsel, afstod han fra med høj røst at undervise den tilstrømmende mængde gennem vinduet. Efter forskellige men dog frugtbare forsøg gennem seks anstrengende år kaldte den høje konge Frederik den 1. ham til København. Da denne havde forladt de levende tal, fik vor Tavsens ordre på at fjerne sig fra Skåne og Sjælland: men midt under rejsen blev han efter opfordring af den ædle mand Hr. Mogens Gjøe kaldt tilbage og modtaget i byen under borgernes store jubel og fortsatte, som han havde begyndt (endog under den hårdeste belejring) (1535-6), standhaftigt sin undervisning. Hvilke trængsler han her har set, og hvilken modstand han her har slået ned gennem hele 9 år, kan ikke siges i få ord. Endelig kaldt til Roskilde bestred han først

prædikantens, så læsemesterens hverv på udmærket måde i 4 år. Til sidst blev han overført til ledelsen af kirkerne i dette stift og efter han med rosværdig årvågenhed havde styret dem i 20 år, sov han, udstyret med himmelsk adgangskort, roligt ind i sin alders 67. år ... født i Birkende sogn på Fyn 1494, levede under fire konger, døde år 1561 9. november i den 4 time.«

Sådan skrev Hans Laugesen om ham og derved øgede han sin egen hæder ved at ophøje sin svigerfaders så meget mere. Men man mærker bag den kortfattede beretning de fortællinger, som gennem Hans Tavsens strømmede ud i Ribe fra reformationens bevægede år. Man fornemmer farerne, sliddet og jubelen ved at tilhøre den sejrende bevægelse. Man mærker troen på, at Gud har været med ham med sit forsyn.

Hans Tavsens vej til reformationen

Det er ikke meget, man ved om Hans Tavsens barndom og ungdom. Hans efternavn Tavsens eller Tagonis er ikke et helt almindeligt efternavn, men at han skulle være lavadelig, som nogle har ment, er der ikke sikkert belæg for. På mindetavlen kan man læse, at han er født i Birkende 1494. Det må anses for at være overleveret af ham selv, så denne nordfynske landsby har sikkert rummet hans fødegård engang. Man ved, at han gik i skole i Odense, og derefter kommer han i kloster hos johanitterne også kaldet korsbrødrene herhjemme. De havde et kloster i Odense, hvoraf der stadig er kirken tilbage. Ordenen er opstået omkring korstogene i 1100-tallet og havde en stor udbredelse over hele Europa, dels som en militær enhed, der havde underlagt sig munkeløfterne, og dels som en hospitalsdel, som arbejdede med sygeplejen og forkyndelsen. I Odense kan man stadig se den udvendige prædikestol på kirken, hvorpå præsten kunne fremvise relikvier, og hvorfra der blev forkyndt for byens borgere, og hvor Hans Tavsens måske har prædikeret. Efter endt skolegang kom Tavsens til klosteret i Antvorskov på Sjælland, klosteret var dengang landets rigeste. Her er han hurtigt blevet en af klosterets mest fremtrædende personligheder, og man har udvalgt ham til at studere. Manden, som man fornemmer bag denne uddannelse, hed Eskil Thomsen. Han var prior for klosteret og var selv blevet både baccalaureus og senere magister ved universitetet i Greifswald i Tyskland. Det første sikre, man ved om Tavsens, er, at han i 1516 gik på universitetet i Rostock. Her tog han sin grunduddannelse. Det var de frie kunster, man først studerede. Det betyder, at Hans Tavsens har studeret først og fremmest Aristoteles og den skolastiske

filosofi. I 1519 blev han magister. Man ved også, hvordan han klarede sig i forhold til de andre studenter. Som baccalureus blev han nr. 15, som magister nr. 4 ud af 4. Han har altså enten ikke været udpræget begavet, eller måske har han ikke været særlig optaget af de studier, der blev tilbudt. Fra et forelæsningskatalog ved man, at Tavsens underviste i Aristoteles i Rostock i 1520. Herefter vendte han tilbage til Danmark for at studere på Københavns universitet, der var oprettet 1476. I København boede han formodentligt på Karmelitterklosteret, hvor den lærde munk Poul Helgesen var forstander. Han var samtidigt lærer i teologi ved universitetet, og om ham samledes en mængde af de unge mænd, hvoraf flere senere skulle blive blandt den danske kirkes reformatorer. Poul Helgesen var en af de katolikker, som var enig med Luther i, at kirken måtte befries for de mange misbrug, som blev begået. Man måtte læse Bibelen selv og ikke alle de forskellige helgenlegender samt mere eller mindre fantasifulde overleveringer af bibelsk stof. Det skulle være den rene kilde selv. Igennem denne læsning af Bibelen blev det nemlig tydeligt, hvor meget af den katolske kirkes lære, der var historiske tilføjelser fra pavestolens hånd. Hele læren om Skærsilden og afladen og kirkens magt til at frelse de døde fra pine, som er beskrevet ovenfor, alt det havde ikke noget hjemsted i Bibelen. Christian 2. var på den tid ven med karmelitterne. Det varede ikke ved. Hans Tavsens har altså befundet sig i kredse, hvor man fornemmede, at der var opmærksomhed omkring teologien i landets regering. Kongen sendte nemlig Poul Helgesen Machiavellis bog »Fyrsten«, som han gerne ville have oversat. Bogen er fuld af råd om, hvordan kongen ikke skal lade sig lede af samvittighed og løfter, men hvordan man på trods af sandhed og ret kan og skal bevare magten. Poul Helgesen brød sig ikke om Machiavellis filosofi og syntes det var en dårlig bog, så han oversatte i stedet for Erasmus af Rotterdams bog »En kristen fyrstes undervisning og lære«. Fortalen blev skrevet den dag i 1522, hvor kongens rådgiver Didrick Slagheck blev brændt. Han blev syndebuk for Det stockholmske Blodbad i 1520. Dråben, som fik bægere til at flyde over i forholdet mellem kongen og Poul Helgesen, var imidlertid, at denne holdt en prædiken på Københavns slot Sankt Hans dag 1522, hvor han prædikede over Herodes og Herodias med slet skjult adresse til kongens samliv med Dyveke. Kongen blev afsindigt vred. Poul Helgesen måtte flygte til Jylland, og Karmelitterne fik frataget Sct. Jørgensgården, som de ellers havde fået af kongen. Hans Tavsens har overværet alt dette, måske også set, at Christian 2., som var nysgerrig over for alt nyt, hentede den sværmeriske ånd, doktor Karlstadt til sig fra Wittenberg. Men reformationen kom ikke i Christian 2.s tid. I 1523 måtte han flygte fra landet på grund af det oprør,

som adelen og kirken rejste mod ham. Hans Tavsens var da ikke længe i landet. Måske på grund af den farlige stemning i København blev han sendt til udlandet for at studere. Det var på de to katolske højborge Leuven og Köln, at Eskil havde tænkt korsbrødrenes lyse hoved skulle fortsætte sin uddannelse. Men nu havde Tavsens allerede indtaget frihedens lære igennem et par år i det reformvenlige miljø i karmelitterklosteret. Selvom universitetet i Leuven havde speciale i studiet af Bibelen på grundspørgene, så var det ikke nok for ham. Han ville se stedet, som alle talte om, og høre den munk, som var gået videre end alle andre: Martin Luther. Den 16. maj 1523 finder man Hans Tavsens navn indskrevet i det wittenbergske universitets protokol.

Fra Wittenberg til Viborg

Mødet med Luthers forkyndelse blev det store vendepunkt i Tavsens liv. I halvandet år var han i byen og gik til forelæsninger hos både Luther og Melancthon. Her lærte han, at studiet af Bibelen var en frigørelse, at den retfærdige skulle leve af tro. Han hørte Luther gå i rette med Erasmus og sige, at mennesket intet kunne gøre til sin frelse, at gode gerninger ikke var vejen til evigt liv, men at tro på Kristus var. Det var Gud, som var det faste punkt i troen, mens alt menneskeligt, både fornuft og gode gerninger, var usikkert. Han lærte her kristendommen at kende, ikke som en mægtig kirkeinstitution med munke og klostre, domkirker og paver, men som Melancthon sagde: »At kende Kristus er at kende hans velgerninger«. Det var målet med studiet af den Hellige Skrift at få Guds ord, som skænkede en dyb vished om en barmhjertig Gud, en Gud, som gør den kristne fri og herre over alle ting. Evangeliet fjernede alle de mellemstationer mellem mennesket og Gud, som den katolske kirke havde bygget op gennem århundreder, fjernede kirkens magt over samvittighederne og fjernede pavedømmets magt til at indsætte bisper og blande sig i politik. I Wittenberg begyndte 1524 den evangeliske salmesang for hele menigheden, som han hurtigt tog til sig. Han lærte prædikenen på modersmålet og gudstjenesten på modersmålet at kende, for alle kristne var lige meget præster og lige nær ved Gud, så derfor skulle alle kunne synge, høre, forstå og prædike. I året 1524 blev de første 34 lutherske salmer udgivet i et hæfte, og den evangeliske salmesang bredte sig hurtig i de større købstæder, hvor reformationen havde størst klangbund. Ikke alene skulle mændene synge, men kvinder skulle også, hvilket var en stor forargelse for katolikkerne, da de jo vidste, at kvinder skulle tie i forsamlinger, altså ikke tale og endnu

mindre synge. Hans Tavsens gemte disse sange, som kom på flyveblade, og tog dem med hjem. Han var sikkert allerede i Wittenberg begyndt at sysle med en dansk oversættelse. Midt i al røret i 1524 kom også den landflygtige Christian 2. og hans dronning Elisabeth til Wittenberg. Her blev de omvendt til Lutherdommen, noget som skulle gøre det næsten umuligt for Christian 2. at samle støtte til at generobre Danmark. Måske var det rygtet om kongens ankomst, der fik Prior Eskil til at kalde Tavsens hjem fra Wittenberg. I august 1524 var han i hvert fald atter i landet.

Men han faldt ikke til i Antvorskov. Optændt af de nye tanker prædikede han for brødrene. Han blev straffet og sat i et mørkt hul, men man har ikke kunnet styre ham, og derfor blev han sendt til Viborg. Det var dårligt valgt af Eskil, hvis han havde håbet at kunne pacificere Tavsens, for Viborg var allerede inficeret af den lutherske gift, som det hedder i det samtidige skrift »Gråbrødrenes krønike«.

Reformationen i Viborg

Prioren, som Hans Tavsens blev sendt til Viborg for at være under opsyn hos, hed Peder Jensen og ledede Korsbrødrenes kloster. I begyndelsen så det ikke ud til, at Peder Jensen har set andet end en god reformkatolik i Tavsens, i hvert fald fik han lov til at prædike i 1525 i klosterkirken om søndagen efter aftensang. Byens borgere strømmede til, for Viborg var en oplyst by, hvor nyhederne fra Tyskland spredtes af lærde borgere og købmænd. I Viborg støttede mange borgere uden Christian 2. i hans kamp mod adel og kirke. Den katolske biskop, som egentlig skulle have det åndelige overopsyn med byen, hed Jørgen Friis. Men på grund af hans gerrighed og rethaveriskhed havde han mistet enhver åndelig autoritet. Da Hans Tavsens begyndte at prædike luthersk, forsøgte prioren Peder Jensen at standse ham – måske med husarrest – men det virkede ikke. Hans Tavsens forvistes fra Klosterkirken, men fik stillet Sankt Hans' kirke til rådighed af borgerne, der strømmede til. I krøniken om gråbrødrenes fordrivelse fra Danmark beskrives det sådan set fra katolsk side:

»Men i året 1527 kom der en vis frafalden fra johannitterordenens kloster i Antvorskov, magister Hans Tausen, som hidtil havde båret sin klosterdragt eller sin fromhedsdragt, og begyndte i sit klosters kirke at prædike det lutherske kætteri. Og en dag, da han var færdig med at prædike, tog han i kirken sin klosterdragt af, som han havde haft på på prædikestolen, og gik ud derfra sammen med de

borgere, der havde hørt hans prædiken; de gik hen til den hellige Johannes' kirke i samme by; og der samlede han ofte folk, der ville høre på hans forpestede kætteri, og der udgød han sin forgiftede tunges edder.

Og eftersom dag for dag hans pestbefængte lære øgedes med fejl og yndest af fejl, opfordrede han borgerne til, at vore brødre skulle jages ud derfra ud fra hans lære, der givetvis var luthersk, og at de skulle oprette en skole. Omsider, da den hellige Johannes' kirke ikke var tilstrækkelig til det antal, der ville høre denne nye og uhørte prædiken, bad de brødrene, om ikke kirken ved vort kloster kunne åbnes for hans sekts prædiken om eftermiddagen. Men da det ikke kunne tillades, sendte borgerne i denne by et brev til den kongelige majestæt, i hvilket de bad majestæten om lov til at ødelægge sognekirkerne i denne by, fordi der var alt for mange af dem, nemlig 12; og de bad den kongelige majestæt om at måtte få sortebrødre- og gråbrødreordenernes kirker, så at de i stedet for de mange kirker i byen kunne komme sammen for at holde den (nye) prædikegudstjeneste dér, og så nedbryde de andre kirker. Det fik de lov til, og de bemægtigede sig så vores klostres kirke. Men tidligere plejede brødrene at prædike før middag og kætterne efter middag, hvorved de lagde brødrene mange besværligheder og hindringer i vejen. Først og fremmest jo, fordi de stødte an ved gennem en åben dør at indføre deres prædikant i vores kirke; og på en Allehelgens fest prædikede deres prædikant to gange om eftermiddagen og lod fremføre tre af deres sekts salmer af de tilstedeværende, hvorved de forhindrede os i at holde vores vesper og vores vigilier for de døde, som brødrene i mellemtiden var begyndt at synge. Men senere tog de også kirken fra brødrene, så de måtte holde deres lovsange og messer i et kapel i korsgangen næsten et helt år igennem. Men da de omtalte borgere så, at brødrene heller ikke nu ville forlade deres kloster, indkvarterede de 4 soldater i vores kloster, og befalede brødrene under henvisning til den kongelige befaling, at de skulle give soldaterne kosten ...

Guardianen besluttede da at overgive klostrets nøgler til en anden, og rejse til kongen for at klage over uretten mod ham og brødrene, men en borgmester, som han bad om at overtage nøglerne, frarådede ham at rejse, da det kunne blive farligt for ham selv og for klosterbrødrene, fordi han så flygtede og ikke sørgede for den kongelige majestæts tjenere. Guardianen blev derfor i klostret sammen med brødrene, og pantsatte en kalk for at skaffe til føden. Men til sidst rejste guardianen dog til København til kongen og fik også af ham et lukket brev. Da det blev åbnet i Viborg og læst i overværelse af borgerne, blev munkene jaget ud, men med hvilken ret og med

hvilken retfærdighed, det må den højeste se og dømme. Dette er fortalt for mig, broder Jacob, den ærværdige fader ministerens medhjælper, af førnævnte ærværdige fader Niels Tybo, dengang guardian for det omtalte Viborg kloster, nu viceguardian i Ribe.«

Hans Tavsens lagde, som synligt tegn på at han brød med sine klosterløfter, den hvide ordensdragt. Han gjorde det i fuld offentlighed, og det var en stor provokation, men som man kan høre af gråbroderens reaktion, havde han mange af Viborgs borgere med sig. Der var dødsstraf for at forlade sin munkeorden, og klosterdragten var sammen med tonsuren på hovedet tegnet på, at man havde afgivet et livslangt løfte om at overholde klosterreglerne.

Da Hans Tavsens formentes adgang til klosterkirken, kom rektoren ved latinskolen ham til undsætning. Han fik lov at prædike i Sankt Hans kirke. Borgerne havde deres stormklokke i den, og den var sikkert helt domineret af den nye tros mænd. Det ser ud til, at Tavsens ikke alene selv forlod sin klosterorden, men også blev smidt ud. I 1528 udtalte han i hvert fald i sit kampskrift mod Odensebispen Jens Andersen Beldenak:

»Ikke kan I heller med skel kalde mig en forløben munk, men meget mere forvist eller fordrevet, som vel også er bevisligt, om behov gøres.«²⁶

Tavsens har altså været nervøs at blive beskyldt for at være forløben munk, hvilket der var dødsstraf for. Sagerne stod på vippen i Danmark, og det har været Tavsens vigtigt at meddele, at han ikke stod til dødsstraf. Det kom til sammenstød i byen. Borgerne lagde jernkæder ud mellem husene og satte vagter ved dem for at holde biskoppens folk ude fra området, hvor Tavsens prædikede. I 1526 blev der holdt harniskskue i Viborg. Her mønstrede kongen den del af sin hær, som man i området var forpligtet på at underholde med mad. Derfor var de katolske biskopper tilstede med deres bevæbnede mænd, og det syntes, som om de ville skride alvorligt ind over for Tavsens, men Kong Frederik gjorde ham med et værnebrev til kapellan ved hoffet, og dermed rykkede han ham udenfor bispernes rækkevidde. Tavsens fortsatte med sine gudstjenester, hvor man både fik vin og brød, og han fortsatte med salmesangen på dansk. I alle større byer undtagen Ribe bredte reformatoriske strømninger sig fra 1526 og frem. Hans Tavsens udgav en mængde skrifter, som talte ind i striden, og snart blev han den mest forhadte af de luthersk inspirerede præster. Poul Helgesen gav først og fremmest Tavsens skylden for, at Guds ord blev talt og diskuteret i:

»... åbenbare kroer, badstuer, gildestuer og gæstebud, blandt drankere og doblere, dansere og springere, hunde og hofmænd, af skræppere og dårer ... og andre sådanne ædle og lærde mænd, blandt hvilke den synes visest, som mest kan råbe, skræppe og spotte.«²⁷

I 1527 giftede Tavsén sig med en kvinde, der hed Dorothea. Det var det afgørende brud med munkeløfterne og deres krav om cølibat. Sognepræsten ved Mariakirken i Wittenberg Johannes Bugenhagen havde som den første lutherske præst giftet sig i 1522, og Luther var fulgt efter i 1525; nu ville også Tavsén vise, at han stod helt på reformationens side.

Biskoppen på Fyn blev ved med at sende bandbullaer og advarsler til lutheranerne i Viborg. Han skrev, at der var kommet oprør og uro ud af lutheranernes kætteri i Tyskland. Ildebranden, som kort forinden havde raseret Viborg, var Guds straf over byen for at huse lutheranere. Luthers udlægning af Det ny Testamente var nye påfund. Hans Tavsén svarede igen. De biskopper, der var indsat i Danmark, var frygtelige. Der skulle mere end høje hatte og forgyldte sølvstave til at være en rigtig biskop. Der havde været ildebrande i Viborg, længe før nogen havde hørt om Luther. Var læren ny, så skyldtes det vel, at den, der har ædt malurt og absint på grund af sygdom ikke synes, honning er sødt. Ethvert menneske skal ud fra Bibelen bedømme, hvad der er kristendom. Hans Tavsén udsendte sit svar i 1528 som bog. Til hans held havde Hans Vingaard, en tysk bogtrykker fra Stuttgart, nemlig slået sig ned i byen samme år. I de følgende to år udsendte Tavsén oversættelser af Luthers skrifter om nadveren, dåben og ægteskabet. I 1529 var han på Gottorp slot hos Frederik 1. som udsending for viborgenserne. Man ønskede tilladelse til at rive 12 kirker ned i byen. Det var et opgør med tanken om mange andre og kirker, hvor der kunne holdes så mange sjælemesser som muligt. Man ville fra viborgensernes side have få sognekirker med store rum, hvor den levende menighed kunne forsamle sig om at høre ordet. Anmodningen blev imødekommet af kongen, idet han forbeholdt sig ret til halvdelen af blyet fra kirketagene. I marts 1529 begyndte nedrivningen af kirkerne, som borgerne hurtigt formåede at bringe til ende. Nu blev byen delt i to sogne. For det ene sogn, Gråbrødre sogn og kirke, var Tavsén præst. For det andet sogn, hvor sortebrødrenes kirke blev brugt til sognekirke, var Jørgen Jensen Sadolin præst. Domkirken med sit kapitel af præster lå som en katolsk ø midt i, men også her blev reformationen af gudstjenesten snart gennemført. Tavsén indviede selv Sadolin til præstegerningen, hvilket var endnu et brud med den katolske kirke, da Tavsén ikke var biskop. Man ville fastslå bruddet ved denne

præsteindvielse, for herved lagde man afstand til pavedømmets tale om den apostolske succession, hvorefter præster og biskopper kun kunne indvies af biskopper, hvis de skulle anses for rette præster.

Tavsen i København – forvisning og belejring

I sommeren 1529 blev Tavsen af Frederik 1. kaldet til at være sognepræst ved Nikolai kirke i København. Det var den ene af de 4 sognekirker i byen. Der bredte sig hurtigt et luthersk røre, og folk strømmede til hans kirke. Gråbrødrene blev som i Viborg uddrevet af byen. Salmesagen klang på dansk, og der blev sunget af hele menigheden, både mænd og kvinder.

I 1529 stod kampen om den danske kirke på sit højdepunkt. Udadtil var Frederik 1.s hænder bundne, fordi han i sin håndfæstning havde lovet at kæmpe mod det lutherske kætteri, men indadtil førte han en anden kirkepolitik. Kongen ansatte lutherske præster i de embeder, han selv havde kaldsret til. Han udstedte flere værnebrev, som beskyttede de lutherske prædikanter, der var mest i fare for katolsk forfølgelse.

Det var en mærkelig tid. Bisperne, som sad på enorme landområder og næsten uudtømmelige økonomiske ressourcer, og som havde soldater i deres sold, stod over for borgere og prædikanter, hvis sag kongen beskyttede. Adelen var delt i spørgsmålet. På den ene side kunne mange verdsligt sindede biskopper se, at man ville få jorden overdraget som len, på den anden side havde man som adelig familie med biskopper i slægten allerede magten. I forhold til selve den åndelige kamp i reformationen var styrkeforholdet mellem lutherske og katolske ligeså ulige. Biskopperne, alle adelige, havde fordel af økonomisk og politisk styrke. Men denne fordel opvejedes af de lutherske prædikanters kendskab til Bibelen, og her slog deres prædikenkunst helt de materialistisk indstillede bisper af banen.

For at finde et kompromis i denne svære situation indkaldtes der til herredag i København i juli 1530. Det var ikke kun rigsråd, stænder og kirke, der skulle mødes, men også Hans Tavsen og de lutherske prædikanter. De kom fra hele landet og brugte de første dage af deres samvær til at udforme 43 artikler, som skulle præsentere deres syn på kristendommen. De gik senere under navnet *Confessio Hafniensis* (*den københavnske bekendelse*). Her blev det slået fast, at Bibelen udlægger sig selv og ikke behøver den kirkelige tradition, og at retfærdiggørelsen skænkes ved tro på Kristus. De udvortes ceremonier forkastede de. De lutherske sagde, at der kun var to sakramenter ifølge

den hellige skrift, og at de rette bisper og præster var de, som prædikede evangeliet rent og purt. Bekendelsen blev overrakt Frederik 1. under herredagen. Den blev ikke diskuteret mellem forsamlingens medlemmer, men de lutherske præster prædikede to gange dagligt over bekendelsens artikler i Helligåndskirken til stor glæde for borgerne i byen, indtil gudstjenesterne blev forbudte af kongen af frygt for uro. Men der blev trods katolikkernes jubel over forbuddet mod gudstjenesterne så stor uro i byen, at det to dage senere blev ophævet. Derefter blev der prædikeret fire gange om dagen og tolv gange om søndagen i alle byens kirker.

Hans Tavsen var med i udformningen af disse artikler. Det var ham, katolikkene under Poul Helgesens ledelse, især rettede deres kritik mod. Slaget bølgede frem og tilbage mellem katolikkene og de lutherske. Katolikkene håbede at opnå et forbud mod den lutherske prædiken og en forvisning af præsterne. De lutherske på deres side håbede på, at Frederik 1. ville gennemføre en egentlig reformation. Da truslen om Christian 2.s tilbagevenden gjorde kongen afhængig af biskoppernes og rigsrådets velvilje, trak han dog sagen i langdrag, og således opløstes herredagen i august 1530, uden man havde nået en afgørelse.

I 1531 kom det til et fornyet sammenstød mellem Poul Helgesen og Tavsen om gudstjenesten i den katolske kirke. Det gik ikke stille af. Helgesen kaldte Tavsen for »bedrager, bandskrop og sjælemorder«, Tavsen på sin side kaldte Helgesen for »dit papistiske kreatur, din fabels karl«. Tavsen skrev, at den katolske messe var en forvrængning af nadveren. Katolikkene gjorde messen til et offer af Kristus, der virkede i sig selv, og derved havde de vundet stor rigdom, men nadveren var en påmindelse og et ydre tegn på Herrens offer en gang for alle, som ikke skulle gentages af præsten hver søndag. Jesus sagde ifølge Tavsen: »Kom til mig«, men katolikkene sagde: »Nej, gå ikke til Jesus Kristus, men til Sankt Nikolaj for havsfare og Sankt Gertrud for et godt herberg«. Helgesen beskyldte Tavsen for at have sagt, at man ikke skulle ære dåb og nadver osv., osv.

Stemningen mod katolikkene i København blev stadig mere fjendtlig, og 3. juledag 1531 foregik der en veritabel billedstorm i Vor Frue kirke, som Tavsen fik skylden for. Helgesen beskrev det sådan:

»I Herrens Aar 1531, paa den tredje Juledag, som er indviet til den hellige Evangelist Johannes, styrtede nogle Lutheranere fra København, grebne af et utroligt Raseri og Vanvid, ind i Vor Frue Kirke, som er den største og ypperste Kirke i denne By, og vanhelligede den med deres kirkerøveriske Hænder. Først omstyrtede de alle Helgenbillederne, spyttede paa dem, slog dem med Næveslag og spottede dem

med foragtelige Skældsord, mens de sønderloge dem med deres Økser, og derpaa trængte de ind i Koret, hvor de fuldstændig ødelagde Kannikestolene og alt Panelværket. Højalteret forblev dog uskadt, da Byfogeden forsvarede det med Fare for sit Liv, men alt andet blev vanhelliget; man gik endog saavidt at man sønderrev Bøgerne. Men de Skældsord og Forhaanelser, hvormed Kristi Præster og i det hele taget alt, hvad der er helligt i vor Religion, overdængedes, har jeg ikke Lyst til at fortælle; thi det overgaar alt, hvad man kan forestille sig. Men de Folk, der fornemmelig var Ophavsmænd til dette Kirkerov, var, efter hvad man sagde, en mand ved Navn Ambrosius (Bogbinder), som dengang var Borgermester, en Stilling som han kort efter mistede, fordi han var mistænkt for Forræderi, Konrad med Øgenavnet Køkkenfedt, Anders Guldsmed, Vilhelm Ronge, Hans Sort, Rasmus Bager, Skipper Tøger, Herman Røling, Jakob Pottemager og Peder Guldsmed. Dette var jo Folk uden Forstand, uden Fornuft, ja uden Klogskab, Mennesker, der helt havde opgivet sig selv og desuden var berygtede for mange Forbrydelser, til dels nedsunkne i den dybeste Gæld, ugudelige mod Gud og Spottere af alt helligt og guddommeligt, og da de havde vænnet sig helt til at slutte sig til Oprørets sande Ophavsmand, Hans Tavssøn, dette Utyske blandt alle Udyr, hvis Tunge ogsaa er det Skamløseste, man kan tænke sig, saa holdt de derfor hemmelige Raadslagninger og samlede en stor Skare af Pøbelens værste Bærme; thi det skulle have Udseende af, at der ikke var en bestemt Ophavsmand til saa stort et Kirkerov, til hvem man kunne holde sig for en saa stor Forbrydelse. Denne Skare altsaa af forvorne Skalke hører næppe nok ved Nattens Frembrud op med sin kirkerøveriske Vanhelligelse, og uden Tvivl havde de fortsat om Natten, som de havde begyndt om Dagen, hvis ikke Forbrydelsens Rænkesmed, Hans Tavssøn (som havde skjult sig hele Dagen igennem), i det sidste Øjeblik var kommen til og med Nød og næppe havde faaet dem til at holde op. Saaledes viste det sig ved klare Gerninger, at det er lettere at ophidse afsindige Mennesker end at holde dem i Ave, naar de ere ophidsede.

Ogsaa Lutheraneren Peder Kempe var Borgermester, da denne Vanhelligelse fandt Sted, og da han hverken kunne gøre sig bemærket ved høj Byrd, fremtrædende Dygtighed eller iøjnefaldende Klogskab, men dog ville være noget, saa søgte han at vinde sit Adelskab ved denne berygtede Forbrydelse og mange andre lignende kirkerøveriske Gerninger. «²⁸

Borgerne rev deres egne andre ned, som gilder og lav havde sat op, og dermed gjorde de op med den helgendyrkelse og skærsildslære, som

den katolske kirkes magt byggede på. Men for den katolske Helgesen må det have virket som ren vandalisme.

Det så lyst ud for lutheranerne i København i 1531, men så døde Frederik 1. De katolske rigsråder og biskopper nægtede at udnævne Hertug Christian til konge. Han havde indført reformationen i Haderslev i 1526, og blev han konge, regnede man ganske sikkert rigtigt, når man troede, at han også ville reformere resten af Danmark. Nogle medlemmer af Rigsrådet tænkte på at lade landet regere ved Rigsrådet, andre forestillede sig, at man kunne undervise hertug Christians yngre bror Hans i den katolske tro og derefter lade ham blive konge.

Den 8. juni 1533 trådte herredagen sammen i København. Biskopperne havde den klare dagsorden, at nu skulle der gøres op med de lutherske præster.

Hans Tavsens blev stævnet for herredagen, og Sjællands biskop Joakim Rønnow var forhørsleder. Tavsens blev anklaget for tre forhold. For det første havde han brugt et strafbart dårligt sprog mod bisper og prælater. For det andet havde han og hans tilhængere misbrugt Københavns kirker. For det tredje havde han prædikeret, at nadveren kun var et tegn, og Herren ikke var til stede deri. Det gjorde ham til kætter, og for det var der dødsdom.

Tavsens tilbageviste anklagerne, men blev alligevel dømt til at forlade Sjællands og Lunds stifter og ikke mere prædike i København. Borgerne var hele tiden tæt på begivenhederne, og der var tumult indenfor murene. Man afbrød forhandlingerne med tilråb. Et par tusind lutherske matroser fra den lübeckske flåde var i byen og gjorde gaderne usikre. Da Tavsens efter endt retssag skulle føres i fængsel for at udvises og blev ledt ud af retten af Sjællands biskop Joakim Rønnow, vil anekdoten vide, at folk kastede sig ind på Rønnow, og Tavsens selv måtte følge biskoppen over i bispegården, for at der ikke skulle ske ham nogen overlast.

Tavsens blev forvist fra København, men allerede mindre end en måned efter forvisningen prædikede Tavsens igen i Nikolaj kirke efter at have underskrevet et løfte om at være Rønnow lydige. Det var vanskelige tider for Danmark, og det skulle blive meget værre. I 1534 gik Christian 2.s fætter den oldenburgske greve Christoffer i land med sin hær på Fyn. Hertug Christian satte sig med sin hær i bevægelse fra Haderslev og Christian 2.s støtter vågnede rundt om i byerne. Grevens fejde var i gang. Den sluttede som bekendt med Københavns hårde belejring fra juli 1535 til juli 1536.

Under belejringen var Hans Tavsens aktiv. Han oversatte de fem Mosebøger fra hebraisk til dansk. Man kender dem fra udgaver i 1536 og 1537. De er trykt i Magdeburg. Tavsens brugte den hebraiske grund-

tekst, som han må have skaffet sig i Wittenberg. Han brugte også Luthers oversættelse af Det gamle Testamente, men hvor der var tvivl om oversættelsen, skar han igennem og skrev sin egen version, der vidner om hans kyndighed i sproget. Hans sprog var dagligsproget, som han udfoldede i kernedanske vendinger. Han skrev vandflod i stedet for det tyskinspirerede syndflod. Han lader også Rebecca tale ganske dansk, når hun i 1. Mosebog til Bethuel siger: »Vi have også hø og hakkelse nok«.

Ud over dette akademiske arbejde prædikede Tavsén og varetog i den belejrede by sin præstegering, men vilkårene var hårde. Dorothea, Tavséns kone, døde formodentlig af sygdom eller sult. Mange andre led samme skæbne. Johan Pein, admiral i Lübecks flåde fortæller som øjenvidne følgende om belejringens ophør:

»Samme dag (torsdag den 27. juli 1536) indledte Hans Majestæts Fjender i København Underhandlinger for at forhandle med Hans Majestæt Kongen om at opgive Byen – lovet og priset være Gud den evige Fader –, hvorpaa Hans Kongelige majestæt gav Besked til min naadige Fyrste og fhv. Herre Hertug Wilhelm af Braunschweig, som for Tiden opholder sig hos Hans Majestæt, til mig som Stedfortræder for Eders fyrstelige Naade samt til andre Raader om at føre Forhandlingerne.

Nu er der derefter om Torsdagen og Fredagen blevet forhandlet saa meget, at Fjenderne igaar Eftermiddag har opgivet Byen til Hans Majestæt; derefter sendte Hans Kongelige Majestæt straks to Fænniker (afdelinger) Landsknægte ind i Byen for at bevogte Volde, Kanoner og Krigsudstyr og gav desuden Ordre til at bemande Skibene; og Hertug Albrecht (af Mecklenburg), Greven (Christoffer) og Borgerne har sendt 30 navngivne Gidsler til Lejren, indtil Fredsslutningen er berigtiget og beseglet, hvilket vil ske nu i Formiddag, og derpaa vil Kongelig Majestæt straks med Ryttere og Landsknægte paa højtidelig Vis holde sit Indtog; Hertug Wilhelm og jeg har faaet Ordre til at ride ind ved Siden af Hans Kongelige Majestæt ved den Lejlighed ...

Grev Christoffer har igaar paa Marken mellem København og Lejren, hvor man dannede en Rundkreds, i Paasyn af fire Fænniker Landsknægte og fire Eskadroner Ryttere, med oprakte Fingre over for hans Majestæt Kongen, maattet aflægge Ed paa, at han aldrig mere i noget Øjemed vil komme til Rigerne Danmark, Norge, Sverige og Fyrstedømmet Holsten, Storman og Ditmarsken, samt paa, at han intet vil foretage sig mod de nævnte Riger og Fyrstedømmet Holsten samt Hans Majestæt Kongens Forbundsfæller, hverken med Raad eller Daad, hverken hemmeligt eller offentligt (paa fuld behørig Vis

formuleret af kansleren) – og disse Forbundsfæller blev nævnt som: Preussen, Hessen og Lüneburg. Og før Edsaflæggelsen har han paa det underdanigste i Guds Navn maattet bede Hans Majestæt om forladelse; det skulle ske knælende, men saa fik Hertugen af Braunschweig og jeg udvirket, at det blev ham tilladt at staa op ...

Hvilken Angst, Jammer og Nød, der har været i Byen, vil Reinolt Sachs vel give Eders Naade en mundtlig Beretning om. Jeg mener, at det nærmest kan sammenlignes med Jerusalems Belejring, og havde Hans Majestæt Kongen ikke været saa barmhjertig, som han Gud ske Lov er, var det i sandhed gaaet her, som det gik der; thi Børnene sugede Blod af deres Mødre; ligeledes er der her ved Byen udenfor Voldgravene fundet en Mængde og paa Markerne saare mange døde Børn, som laa med Blomster og Græs i Munden – hvilket Adelsmænd fra Byen, som har set og fundet dem paa deres Vagt, har fortalt mig.

Dat i stor Hast, Søndag den 30. Juli, ganske tidligt om Morgen, ombord paa Flaaden for København, Anno 1536.

Eders fyrstelige Naades meget underdanige og lydige Tjener Johan Pein.«

Som et PS tilføjede Pein i brevet en beretning om, hvordan reformationsskuppet blev gennemført. Det skete overraskende under forhandlingerne med biskopperne og også Oluf Munk, der var biskop og rigsråd, blev fanget.

Efter at jeg i Gaar havde skrevet og forseglet hoslagte Brev ... har Kongelige Majestæt sendt Bud til mig og ladet mig kalde til sit Raad, hvor Obersterne for Landsknægtene, de højere Officerer og Ritmestre samt Hr. Johan Rantzau og Melchior Rantzau indfandt sig og raadslog frem og tilbage om, hvorledes Kongelige Majestæt fremdeles skulle bære sig ad, at Bisperne slet intet vilde gøre til betaling af Sold til Ryttere og Fodfolk.

Det blev da i Guds Navn besluttet straks at tage Bisperne ved Vingebenet, hvilket derpaa blev iværksat i dybeste Hemmelighed om Natten, saa at ganske tidligt i Morges kl. 4 de tre Bisper, nemlig fra Sjælland, Skaane og Ribe, er blevet arresterede af Skarprettere og Landsknægte og straks ført op paa Københavns Slot og indsat i hver sit tilgitrede Rum under behørig Bevogtning af Hageskytter og Drabanter. Paa samme Tid som man arresterede disse Folk, blev København omgivet af Vagtposter til Vands og til lands, saa at ingen kan komme ud eller ind uden med særlig Tilladelse fra de dertil bemyndigede, og det vil vare saaledes indtil den tredie Dag. Kl. 8 derefter lod Kongelig Majestæt ogsaa de andre Rigsraader, nemlig Hr. Mogens

Gøje, Hr. Ove Lunge, Hr. Magnus Gyldenstjerne, Erik Krummedige, Mester Johan Friis med flere samt Bispen af Aarhus kalde op til sig på Slottet, og denne Affære blev drøftet med dem. Hvem der nu samstemmer med Kongen og de ovennævnte Krigsoverster, ham har det ingen Nød med, men hvem der ikke gør det, bliver ogsaa taget ved Vingebenet. Men jeg tænker nok, at de kryber til Korset. Kongelig Majestæt vil imidlertid ikke foretage sig noget endeligt eller afgørende med Hensyn til Regimentets Forandring før den fastlagte Rigsdag ...

Med dette Foretagende er den menige unge Adel, Borgerne i København og de andre Stæder, saavel som Bondestanden, vel tilfreds med stor Jubel; ligeledes er ogsaa Ryttere og Landsknægte højlig glad derover. Gud give Kongelig Majestæt i dette og i alt en lykkelig Udgang.

Jeg tilføjer i Hast egenhændigt Datum: Lørdagen efter Laurentii Dag (d.v.s. 12. august), kl. 2 Eftermiddag, Anno 1536.

Eders fyrstelige Naades underdanige, bredvillige Tjener Johan Pein.«²⁹

Biskopperne lå inde med råderet over en tredjedel af Danmarks jord. De havde dermed den største rigdom af alle stænder, hvilket betød, at Christian den 3. ikke havde tilgang til det. Biskopperne havde sikkert håbet endnu engang at kunne forhandle en gunstig håndfæstning igennem, men denne gang tog de fejl.

Tavsens selv holdt denne hårde tid ud. Efter Christians tropper var rykket ind i byen, kom Tavsens i fare. Han havde jo været blandt oprørerne. Tavsens havde godt nok været beskyttet af den gamle Frederik 1.s værnebrev, men jo ikke af Christian. Det lykkedes dog for hofprædikanten Johan Albertsen at udvirke et beskærmelsesbrev for Tavsens, så hans liv og gods var i sikkerhed. Han fortsatte kort efter sin prædikenvirk-somhed og udgav med andre københavnske præster skrifter, som skulle hjælpe med til, at folk kunne forstå de praktiske virkninger af religions-skiftet.

Læsemester i Roskilde

Efter reformationens gennemførelse i 1536 blev universitetet genåbnet. Da København var faldet, blev det gamle rigsråd indkaldt for at normalisere forholdene. Hertug Christian ville have biskopperne til at udrede penge til soldater og genopbygning. Da biskopperne nægtede at gå med til dette, blev de fængslede. Reformationen gennemførtes hurtigt som i Haderslev og allerede 1537 var sognepræsten fra Witten-

berg Johannes Bugenhagen i gang med at skrive en ny kirkeordning for Danmark. Hans Tavsens var med i den gruppe af teologer, som arbejdede med på dette projekt. Tavsens blev ved siden af sin sognepræstestilling ved Nikolaj kirke professor i hebraisk. Johannes Bugenhagen, som udformede den danske kirkeordning, skrev, at Tavsens forestod dette arbejde med flid. I 1538 bliver Tavsens midlertidigt flyttet til Roskilde. Byen havde god brug for en læsemester, dvs. en teologisk lektor, til at fremstille hovedpunkterne i den lutherske lære. Kapitlet ved domkirken såvel som byens befolkning var nemlig endnu katolske. Desuden krævede de mange katolske sognepræster på landet en omskoling. Sjællands biskop Peder Palladius fortæller følgende fra tiden:

»Efterdi hr. Mads (katolsk præst) haver været her hos mig, og lod sig undervise og jætter og tilsiger, at han vil aldeles rette sig efter vor nådigste herres, Kgl. Majestæts ordinans' lydelse, så vidt som hans embede udviser, da haver jeg med højlærd mands, Dr. Pommers (Bugenhagen) råd undt og tilstedt, at han må blive i sin tjeneste, dog med sådan skel, at han daglig vil søge højlærde mands, Mester Hans Tausens leise (hus) der udi byen og altid forbedre sig udi Guds ords kendelse, som han vel behov haver, desligeste vi alle sammen.«³⁰

Tavsens holdt altså i sit logi og i domkirken forelæsninger, som skulle bibringe sognepræster, de nye studerende ved domskolen og kapitlets egne mænd den nødvendige viden til at kunne prædike luthersk. Det er også i det lys, hans prædikensamling, eller som det også kaldes postille, skal ses. Med postillen havde de sognepræster, som endnu ikke formåede at fremstille kristendommen på den rigtige måde, en mulighed for at klare sig alligevel. De kunne så blot læse prædikenen til de respektive søndag op fra postillen, hvad der også blev gjort i rigt mål.

Tavsens første kone døde som nævnt under Københavns belejring. I Roskilde giftede han sig med Anne Andersdatter. Hun var datter af kannik i Lund og tolder i København, Frans Villumsen, som er kendt, fordi han skænkede sin bogsamling til universitetet i København. Det var ikke uden modstand fra det lokale kapitel, at Tavsens blev installeret i Roskilde. Det blev nemlig befalet, at den teologiske læsemesters løn på 50 rigsdaler skulle udredes af kapitlets midler. Han skulle desuden have stillet en kannikkegård til sin disposition. At lønnen har været utilstrækkelig, viser sig ved, at Tavsens allerede 1540 får tillagt tiende fra Glim sogn. Han skulle også aflaste præsterne i byen med prædikener i kirken, og endnu i det første år af sin tid i Roskilde ud-

gav han en vejledning for den menige kristne, hvor det i fortalen hedder:

»Overvættes mærkelige og gode lærdomme både for unge og gamle, gifte og ugifte, hvorledes en kristen mand skal holde sig udi sit hus, først mellem sig og Gud og siden mod sin hustru, børn, tyende, naboer, frænder, venner og uvenner og med alle.«³¹

Tavsens sørgede i sandhed for kvinde og mand, som Ingemann digter i »på Tave bondes ager«, og udgiver sine praktiske råd for den nye dagligdag under den lutherske tros vinger.

Det kan undre, at Tavsens får en så ringe stilling. Han blev ikke engang sognepræst ved en af domkirkerne, men udnævntes til baccalaureus i den hellige skrift ved universitetet for så ganske kort derefter at blive forflyttet til Roskilde. Måske har kongen set med mistro på den egensindige Tavsens, der under Købehavns belejring boede og prædikede blandt oprørerne. At han senere nemlig i 1541 får en bispestol i Ribe, kan ses som udtryk for, at kongen anerkendte hans fortjenester og har set tiden så meget an, at han indser, at Tavsens trækker på samme hammel som de øvrige reformatorer. Ingen af de øvrige biskopper undtagen Peder Palladius havde jo tilnærmelsesvis Tavsens teologiske og digteriske kraft. Salmer, stridsskrifter og vejledninger strømmede fra hans hånd, og netop i Roskilde-årene blev det vigtigste værk trykt, den omtalte Postil.

Hans Tavsens postille

Hovedværket i Hans Tavsens forfatterskab er Postillen fra 1539. Den første del er skrevet i 1536 og dens anden og tredje del er fra 1538. Det er skrevet, for at de nye lutherske præster kunne se, hvad en prædiken burde indeholde. Til nød skulle præsterne læse op af den i stedet for at holde deres egen prædiken. De gamle katolske præster blev i de fleste tilfælde lutherske præster, og deres teologiske dannelse var ofte lille. Det var altså et værk, som var tænkt til at dække behovet for landsognene. Tavsens havde selv oversat stykker fra Bibelen, som læstes op ved gudstjenesten, og det var derfor, hvad almindelige mennesker kendte til Bibelen før 1550, hvor den første danske bibel udkom på dansk.

Hans Tavsens lagde sig i oversættelsen meget tæt op ad teksten på bekostning af et mere levende sprog.

Postillen var tænkt som det, der skulle bringe folket i nærkontakt

med skriften. Den skulle være som solens klare skin over alle. Mediet, evangeliet skulle gå igennem, var præsten, der kunne læse postillen op. Målet var, at præsten selv skulle forkynde evangeliet, og bogen skulle ikke være en sovepude for dovne præster. Faktisk havde Tavsens meget lidt tilovers for præster, som ville prædike uden at studere.

Hans Tavsens var i årene i Viborg hele tiden på forskellige prædikestole. Prædikeidealet var Johannes Døberens, som Hans Tavsens spejlede sig selv og sin virksomhed i, og han siger om Johannes Døberens, at han netop ikke var:

»... nogen lækker eller kræsen persillesinke, der taler folk efter munden, smigrer og siger, hvad man vil have sagt, sådanne finder man nok udi herregårde, men det kendes ikke på hans klæder, at han skulle være af de.«

Hans Tavsens præsteideal blev beskrevet godt i følgende to råd om, hvordan man skulle opføre sig i modgang. Man skulle have:

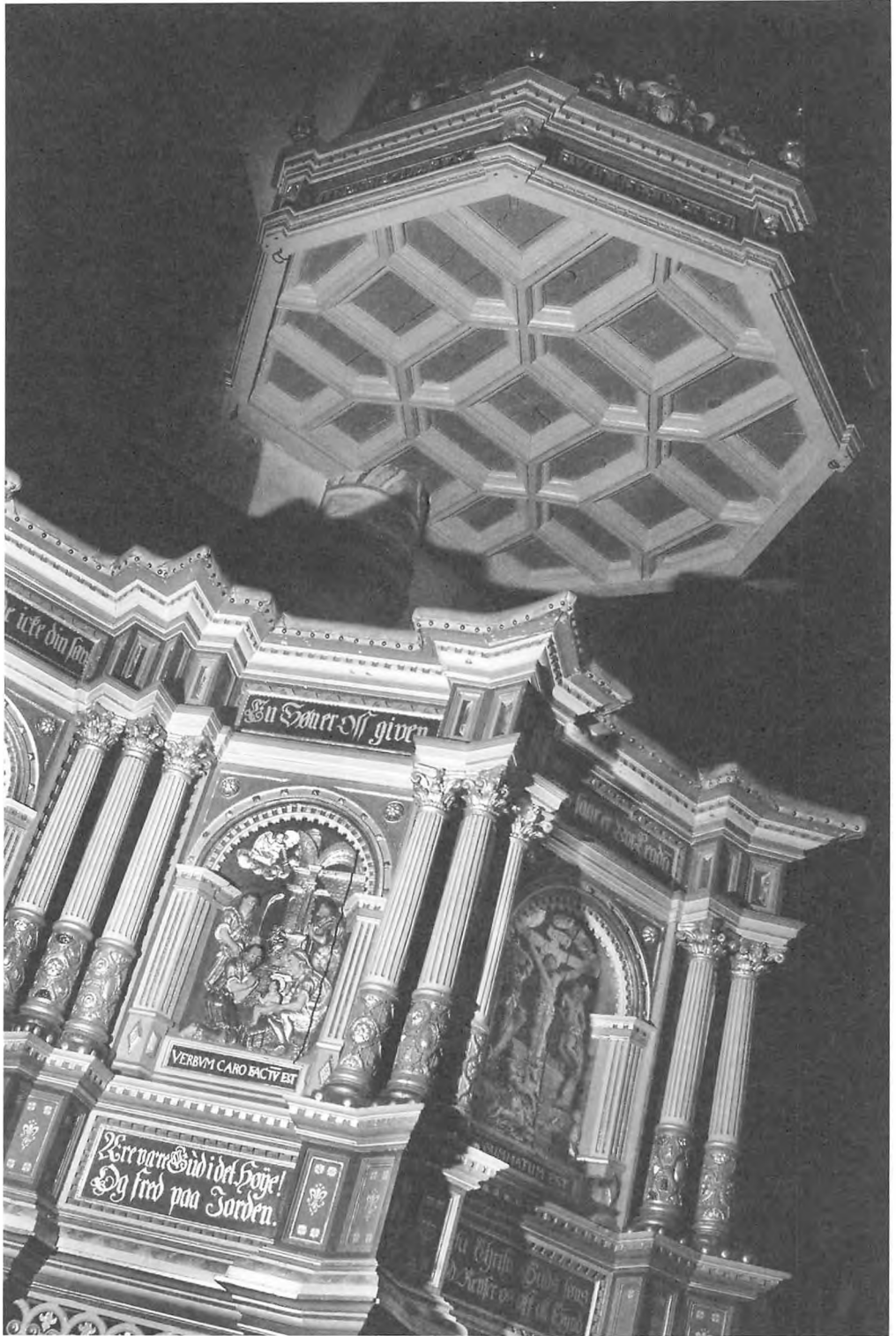
»... stor mandelig styrke til at kunne foragte den store hob og tvært imod alle menneskelige sind og råd blive fast varagtig ved Gud og hans ord« ... og blive »hart ved og følge Gud did, som han elsker os, frygte hverken for hunger eller tørst, hverken usselhed eller armod, hverken forfølgelse eller vrede.«

Men han blev ikke stående ved prædikenen.

Postillen var for almindelige mennesker, ikke for lærde. Men også i en dybere og mere åndelig forstand var postillen bestemt som gave til de afmægtige og fattige:

»Så kan og nu ingen vide eller forstå, hvortil Kristus duer, og hvor storlig man haver ham behov, førend man føler og fornemmer sin egen skrøbelighed. Thi evangelium prædikkes ikke til nogen nytte og gavn uden ene hine arme forknuste og knugede, som kende sig syndige og vide sig ingen råd.«³²

Vægten er i postillen lagt på bibelforklaring, fordi Bibelen i overført forstand er de klude, som Kristus er svøbt i. Hans Tavsens sprog i Postillen er ofte skrevet i talesprog. Postillen er sikkert derfor skrevet på baggrund af allerede holdte prædikener fra Viborg-tiden og fra årene København under belejringen.

Hans Tavsens i Ribe på bispestolen sat

I 1541 døde den første lutherske biskop Johan Wenth i Ribe. Han var fra den generation af lutherske præster, som havde været i Wittenberg i reformationsåret 1517, som havde kæmpet med i Haderslev-reformationen i 1526, og som blev placeret på en bispestol. Ved hans død trådte præster og lægfolk, flere end kirkeordinansen befalede, sammen og besluttede sig for at bede kongen om Tavsens til biskop. Kongen bifaldt valget i sit brev fra den 21. oktober 1541. Her gør han:

»vitterligt, at efter de menige prælater, kannikker og kapitel sammen med herredsprovsterne, sognepræster og menige klerikere over alt i Ribe stift har nu efter Mester Johan Superintendents dødelige afgang der samme steds endrægtigt begæret os elskelig mester Hans Tavsens for superintendent udi Ribe stift.«³³

Tavsens brød lige efter årsskiftet i 1542 op med sin familie og satte kursen mod Ribe.

Søndag den 30. april 1542 blev han indsat som biskop i byens domkirke, hvor han ordineredes af Johannes Bugenhagen. Bugenhagen havde i 1537 udarbejdet den danske kirkeordning og var i byen sammen med kongen Christian 3. og landets øvrige biskopper for at vedtage en tilføjelse til denne kirkeordning, de såkaldte 26 Ribeartikler, som bl.a. udstak reglerne for præstevalget i menighederne og prøvede på at skaffe mere ordnede forhold for præsternes aflønning.

I den første tid var der flere opgaver, Hans Tavsens måtte tage sig på, som forgængeren ikke havde magtet i den korte tid, han var i byen. Præsternes omskoling til lutherske sognepræster var her som i Roskilde meget presserende. Tavsens havde stort kendskab til, på hvilke områder de gamle katolske præster havde teologiske mangler. Netop det lutherske kerneområde prædiken og kundskab i at læse Bibelen var indsatsområder for ham. Derfor forelæste Tavsens ved siden af sine andre pligter som biskop flere gange om ugen for sognepræster i Sankt Barbara kapellet, en sydøstlig tilbygning til domkirken. De tidligere katolske præster fra stiftet måtte i en længere periode tage den besværlige tur til Ribe og udstyret med kundskaber og måske Postillen vende tilbage til deres sogne. I 1543 skete der dog en bedring af kårene. Morten Krabbe døde, og hans kannikdømme blev ledigt. Hans Tavsens havde før henvendt sig til kongen for at få hjælp i arbejdet i Ribe. Den 9. marts kommer svaret fra Christian 3. Pengene fra kannikdømmet kunne bruges til at oprette en stilling med betegnelsen »theologus og læsemester«. Senere i 1555 fik Hans Tavsens udvirket hos kongen, at

Vester Vedsted kirke skulle lægges til stillingen som læsemester, og dermed blev det et meget attraktivt kald. Som degn til afløsning i Vester Vedsted bestemtes det, at læreren for næstyingste klasse ved Katedralskolen skulle forestå tjenesten – og den vej, han gik på fra Ribe til Vester Vedsted, hedder endnu Degnestien. Ved samme lejlighed fik Tavsens det privilegium, at kun hans bibeloversættelse måtte trykkes i de følgende fire år. Han stod altså i høj kurs hos kongen. Fra 1544 kendes også en salmebog, som Tavsens har udgivet med de nye reformatoriske salmer.

Salmerne, som Tavsens samlede, var ikke et brud med den gamle salmetradition. Han indførte så at sige blot nye tekster på de allerede kendte melodier. Vi kender Tavsens salmebog fra forordet til den første autoriserede danske salmebog fra 1569. Her fortalte udgiveren, den ripensiske præst Hans Thomesen, om Tavsens, at han ikke forkastede traditionen, men tog salmer fra katolsk tid med i salmebogen, og at han har sagt, at:

»Disse gamle sange have vi her og sat, at hver må se, at der haver været fromme kristne midt udi den blindhed og vildfarelse, som vi vare udi, og have dog været opholdne ved Guds nåde udi Kristi sande bekendelse«.

Både hvad angik gudstjenesteordningen og salmerne var Tavsens meget moderat og beholdt så meget af det gamle, som kunne bruges og forsvares. Der findes ingen overleverede eksemplarer af salmebogen fra 1544, men eftertrykket fra 1553 eksisterer. I fortalen til salmebogen fra 1569 skriver Hans Thomesen:

»Men i det år 1529 blev danske salmer først sunget her i København om høsten af mester Hans Tavsens, salig ihukommelse, som kom da hid fra Viborg og her såvel som der prædikede dristelig Jesu Kristi evangelium med stor frugt, Gud være lovet som endnu påkender, og lod han den danske salmebog udprente forbedret i det år 1544.«³⁴

Tavsens har altså allerede før Ribetiden gjort en stor indsats for udbredelsen af den danske salmesang i kirkerne, hvilket jo også var et af reformationens indsatsområder. I Ribe fortsattes denne gerning systematisk med udbredelsen af budskabet gennem forelæsninger, gennem trykningen af salmebøger og gennem ansættelsen af den talentfulde teolog og musikkender Hans Thomesen, søn af provsten i Hygum, Thomas Knudsen. Om sin ansættelse fortæller Hans Thomesen videre i fortalen til sin salmebog:

»I det år 1557 om påsken kaldede samme mester Hans Tavsen (som da var superintendent i Riberstift) mig til at være en skolemester i Ribe og efterdi jeg blev forårsaget til at undervise ungdommen også om danske salmer ret at sjunge udi kirkerne og der fattedes ikke alene noder til mange salmer, men også mange skønne salmer som Lutheri sidste tyske salmebog indeholdt: begyndte jeg da at beflicte mig her om, at udsørge de rette gamle noder til hver salme og at udsætte nogle besynderlige salmer af tysken på det, at jeg i nogen måde kunne mig og andre til bedste hjælpe os og forbedre den danske salmebog.«³⁵

Mange af Hans Tavsens salmer blev taget med i Hans Thomesens salmebog fra 1569.

Hans Tavsens bedste salmer, som der findes et par stykker af i vores salmebog, er oversættelser af julesalmer. Det var netop den højtid, han syntes bedst om, fordi det var her, underet skete: Gud blev menneske. Den største blev lagt i det ringeste, sådan som evangeliet om Kristus er lagt og gemt i Bibelbogens gamle klude. Både de bedste prædikener og salmer fra Tavsens hånd har med julen at gøre.

I domkirken skete der også forandringer i Tavsens tid. Det blev besluttet, at sognealteret, som stod midt i kirken, skulle brydes ned, og den skillevæg, som var mellem hovedskibet og koret, skulle nedbrydes, så der ved gudstjenesten kun blev brugt et alter, nemlig højalteret. Det stod, hvor alteret findes i dag. For i Tavsens syn på kristendommen var der ikke forskel på gejstlige og almindelige kristne, så de skulle bruge samme alter. Døbefonten havde stået i koret, men den blev nu flyttet ned til indgangen ved den vestlige ende af domkirken, hvor den stod til 1844. Dette skete, for at den lutherske teologi og kirkens indretning kunne harmonere med hinanden. På samme tid blev der bragt orden i de mange rodede opstillinger af kirkestole.

I 1550'erne begyndelse kom mester Hans Svanning til Ribe. Han var kongelig historiograf og havde indtægterne fra det dekanat, han beklædte i domkirken. Han var i kongens gunst, for i 13 år havde han været lærer for kronprins Frederik, som han skrev på sin gravsten, der endnu kan ses i domkirken. Men hans indsættelse i dekanembedet vakte ikke alles tilfredshed, både Tavsen og de øvrige kannikker ved domkirken var imod hans udnævnelse. Der skulle gå en rum tid, før man accepterede kongens overgreb, da det jo ikke var hans ret, men kirkens, at vælge deres folk.

Kampen mod overtroen

Man var optaget af nyordningen af kirken i tiden efter reformationen. Med denne nyordning forsøgte man også at bekæmpe den overtro, der knyttede sig til helgenlegender og folkereligiositet.

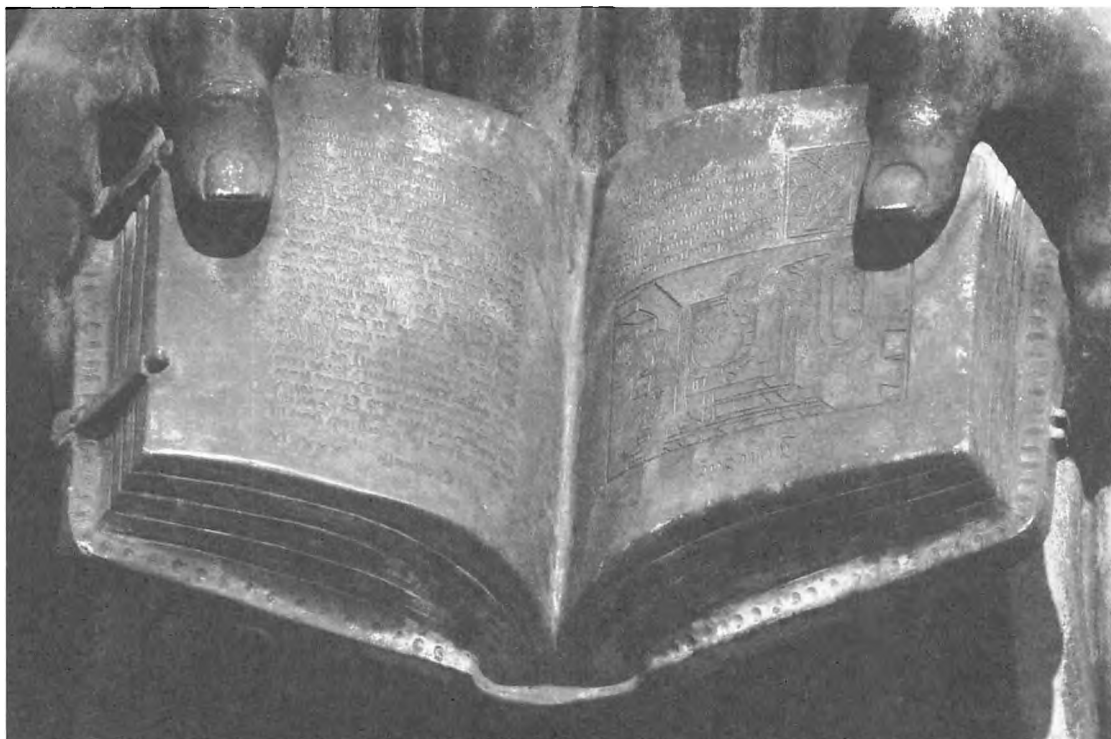
Det første bevarede hyrdebrev, hvori Tavsens skrev til sine præster om vigtige emner, er fra 1543. Den første del var en formanings til præsterne om at afstå fra vranglære og bekæmpe overtroen. Det var ikke katolicismen, man nu tænkte på, men de gendøbere, som strejfedes igennem landet, og de fremmede der fra andre protestantiske områder sikkert har været i Ribe stift som købmænd, flygtninge og rejssende. I 1545 kom den første kongeligt udnævnte medicus til byen, og han fik et kanonikat ved domkirken. Det viser, at man fra regeringens side har villet støtte en mere videnskabelig lægestand. Kongen havde selv været i byen i den anledning og sammen med Tavsens bestemt, at den kongelige medicus skulle bo i Ribe. Han fik til stillingen en kannikkegård og det privilegium at være den eneste videnskabeligt uddannede læge i Jylland. Nu skulle evangeliets klare dag også her bryde frem:

»Så er det nu ikke andet de gør, som i deres nød søger til andre midler, bruger overnaturlige kunster, søger spådom, troldkoner etc. end at de vil tage Gud riset af hånden med hele sit regiment, og når de føler sig for ringe dertil, søger anden hjælp, skulle de end bruge djævelen selv.«³⁶

Tavsens formanede i hyrdebrevet folk til ikke at løbe mange mil for at komme til en »klog kone«, der kan signe og mane, men den rette medicin, den afstår man fra at bruge. Tavsens bad præsterne lære deres menigheder at sky disse spåkoner som pesten, når de påstod, de kunne vise tyve og tale med døde. Man skulle hellere bære sin lidelse og holde sig til den naturlige medicin, som kongen har indstiftet en stilling ved domkirken til at varetage. Tavsens spørger:

»Kan hun sige, hvem der har fundet, hvad jeg har tabt? Kan hun sige hvem der har stjålet fra mig? Kan hun fly mine køer bedre? Kan hun vende min sygdom til sundhed, fly mig bedre i mit hoved, mine øjne, i min ryg? Mod dette skal man sige det 1. bud: »Du må ikke have andre guder end mig.«

Disse formaninger rummer altså en flig af renæssancens videnskabelige ideal i sig. Overtroen skulle udryddes, alternativ medicin eller ej.

Spørgsmålet var ikke, om den anden slags medicin virkede, for det var Djævelens måde at vende folk fra Gud på. Det var jo Gud, der sendte lidelserne til menneskene.

Tavsen gik ud fra bestemmelserne i Det gamle Testamente. Hyrdebrevet er et skrift, der hele tiden fører tilbage til kilden. Det er samtidigt det, der gør, at reformatorerne er svage overfor heksetroen. For den fandtes jo, som der stod i 2. Mosebog. Derfor troede Tavsen vel nok, at der fandtes sort magi, men den burde man ikke bruge. Hans advarsler viser os, hvad man sådan kan gå til af alternative behandlere anno 1543: dagvælgere, vogten på fugleflugt, tegn, udlægge drømme eller tro på drømme osv., osv.

Heksejagtens stak også i Danmark sit hoved frem efter reformationen. Peder Palladius skrev i sin Visitatsbog, at man forfulgte og brændte hekse rundt om i riget. Forfølgelserne gik ikke forbi Ribe. Tavsen fik en klage fra en kone i Ansager i 1557, der gik ud på, at den lokale præst beskyldte hende for at være heks. Tavsen skrev i sit svar til præsten i den anledning, at skyldige hekse skulle brændes. Men præsten skulle betænke, at det ikke var så let at finde og skelne de skyldige fra de uskyldige, de rettroende fra de vantro. Han skulle kort

sagt være forsigtig, for det lå i den lutherske lære, at fromheden og helligheden ikke kendtes på det ydre, men kendtes på troen på Kristus. Den historiske kirke, heller ikke den lutherske, ville kunne renses aldeles for onde mennesker:

»Det vil ikke ske, at alle skalke og helvedsbrande åbenbares i denne tid, den stund vi leve her sammen, heller ikke himmerigs borgere vil åbenbares her, men her vil de store tyve hænge de små op og mange uskyldige for at tale med Jacob: respondebit mihi cras iustitia mea (i morgen vil min retfærdighed svare for mig) derfor ser hver kristen til, at han i denne nådens tid holder sig til nådens ord, og med sand anger vender sig fra synden og med troens kraft ifører sig Jesus Kristus, så hans synder må være skjulte og Kristi retfærdighed i ham må være synlig.«³⁷

Præsten skulle fare med lempe i dette spørgsmål om hekseri og ikke dømme for hurtigt.

Teologisk lagde han spørgsmålet op ad det første bud: Du må ikke have andre Guder end mig. Problemet var, som vi også så hos Thomas Knudsen, at gendøbere og sakramentsspottere færdedes rundt i et letbevægeligt religiøst landskab, der stadig havde dybe rødder i den katolske lære og tidens overtro. Mennesker langvejs fra søgte »kloge folk«, men de kendte ikke den nye, rene lære, som skulle fortælle dem, hvad der var nødvendigt som kristen. Derfor tøvede de bl.a. også med at tage del i finansieringen af deres sognepræsters underhold.

Kampen mod adelen

Reformationen betød, at kirken mistede det meste af sit gods. Men præsterne skulle jo stadig leve og havde i modsætning til før en familie. Derfor blev der i de første årtier efter reformationen ført en heftig kamp om kirkegodset. Kirkens biskopper forsøgte at sikre præsterne et rimeligt udkomme. Adelen forsøgte at rive så meget som muligt til sig. Kongen fandt man i den mæglende rolle. Han skulle på den ene side passe på ikke at krænke de magtfulde slægter, på hvem han byggede sin magt, og på den anden side skulle han skabe en kirke, hvor præsterne havde et udkomme og en stilling, som folk respekterede. Det betød i Tavsens tilfælde, at han kom til at kæmpe en hård kamp mod adelen, der var den nye herskende klasse i Danmark.

Det var ikke en let kamp, fordi Tavsens stod uden reel støtte bortset fra kongens, men hans vinger var stækket i betydelig grad af hans

håndfæstning. Hans Tavsen gik så vidt som at tale om »den uædle adel« i Danmark. Flere sager viser da også, hvordan forholdene var i Ribe. I 1552 havde en gruppe adelsmænd samlet sig i Viborg for at få bugt med Tavsens modstand. De ønskede, at alt gods, som var givet kirkerne i katolsk tid, skulle gå tilbage til giverne. Kampen for præsternes overlevelse begyndte hermed for alvor.

I 1550'erne havde præsten ved Omme kirke sit besvær med den lokale adelsmand. Her var præsten hr. Jakob blevet frarøvet det hø, der tilkom præstegården. Hans Tavsen skred ind og bandsatte bønderne, der på deres side søgte hjælp hos den lokale herremand Iver Lunge. Denne indstævnede både præst og biskop for kongen. Sagen gik Tavsen delvist imod. Høet måtte præsten beholde, men bandsættelsen skulle hæves, hvilket Tavsen så som et overgreb mod sin kirkelige autoritet.

En anden sag handler om herremanden hr. Iven Eriksen af Rosenkrantz slægten i Koxbøll. Han trængte i 1546 ind i domkirken under en gudstjeneste og forfulgte Tavsen med draget sværd for at slå ham ihjel. Borgerne, som var til stede i kirken, kastede sig imellem, og Tavsen undslap og flygtede til bispegården, der dengang lå lige ved siden af domkirken. Anledningen var, at fem bøndergårde, som hr. Ivens forfædre havde skænket kirken, efter adelsmandens mening skulle tilbage til adelsslægten. Hans forfædre havde i katolsk tid skænket dem som gave for sjælemesser, men da messerne var afsløret som overtro, ville han have gårdene tilbage. Men gårdene var præstens eksistensgrundlag, og Tavsen stod fast på, at de tilhørte kirken. Sagen måtte forliges hos kongen på Koldinghus, hvor både den rasende adelsmand og Tavsen var tilstede og indgik forlig.³⁸ At forliget kunne indgås, så præsten og adelsmanden delte indtægterne, skyldtes, at kongen gjorde meget for at forsvare kirkens ejendom. Hans Tavsen videresendte flere opfordringer i 1540'erne fra kongen om, at kirkevægerne i Ribe stift skulle passe på, at kirkens gods ikke blev beslaglagt af adelen. Det kunne være en hård opgave for en bonde at skulle han stå op mod den lokale herremand, for adelen var Danmarks nye hersker. Derfor har man ofte henvist sagen til Tavsen, der så måtte gå i brechen for kirken, men dog heldigvis kunne regne med kongens opbakning, til trods for at han gik adelen nærmere, end denne fandt rimeligt.

Ved en anden lejlighed i 1543 blev ærkedegnen i domkirken, den adelige Jørgen Gyldenstjerne, under et møde blandt præsterne af Tavsen spurgt ud, om han havde bragt sit privatliv med en kone, han ikke var gift med, i orden. Mange af de adelige, som havde gejstlige embeder under katolicismen, levede jo sammen med kvinder. Som nævnt var Iver Munk, den gamle katolske førstemand, gift to gange og havde flere børn. Problemet i Gyldenstjernes tilfælde kunne være, at den kvinde, han

havde levet sammen med, måske ikke var så godt et parti, som det sømmede sig for en adelsmand efter reformationen at få. Men Tavsens var ubønhørlig, og resultatet blev, at Gyldenstjerne måtte føre hende til alteret.

En anden adelsmand, Niels Lange, som havde taget ejendomsretten til to boder i Puggaardsgade fra skolen, blev i 1548 stævnet af Tavsens. Han stævnes samme år for at have taget indtægterne fra en gård fra hospitalet, men som selvsikker adelsmand har han sikkert været ligeglad. Kongen stod imidlertid bag Tavsens, for han mødte selv i 1548 op i Ribe og befalede Lange:

»Thi bede vi dig og byde, at du retter dig efter at møde derom for os udi Rette udi vor købstad Ribe, den tredje dagen næst efter vi først did kommendes vorder, med hvis breve og bevisninger, som du haver, og da at lide og undgælde, hvis derom lov og ret er. Ladendes det ingenlunde.«³⁹

som kongen med sin karakteristiske slutreplik understreger. Også skolens besiddelser, som jo var del af kirkens gods, havde de griske adelsmænd, som ofte havde siddet på de kirkelige embeder, deres fingre ude efter. Skolens fattigste elever havde derfor gennemgående hårde dage, da man ikke magtede at forsvare alt sit hævdvundne gods mod de nye magthavere. Hertug Hans, kongens bror, var hårdhændet i denne retning. Han beslaglagde en del kirkegods, som præsterne i Ribe stift levede af, og et par gange måtte Hans Tavsens til Flensborg, hvor han bl.a. i 1553 stod ansigt til ansigt med kongen og Hertug Hans og indgav et klageskrift mod hertugen. Listen med adelige lovovertrædere, som Tavsens havde medbragt, var lang og rummede andre end kongens bror; iblandt var der mænd som Christoffer Rantzau, der før reformationen havde været blandt landets mægtigste. Tavsens var ligeglad, hans motto lød nemlig, at hver dag han ikke mødte modgang, måtte han frygte, at Guds nåde ikke var hos ham, så modgang betød noget godt. Det er sikkert en anvendelig livsvisdom, når man tænker på de adelsmænd, han var oppe imod. Men af og til kunne Tavsens voldsomme temperament løbe af med ham. I 1556 blev han anklaget af Niels Petersen, kapellan i Ølgod, for at have slået ham ned på Thorstrup kirkegård efter en gudstjeneste. Vidner aflagde ed på, at kapellanten havde været uforskammet, og at Tavsens blot flere gange havde skubbet ham tilbage – sikkert temmelig voldsomt.

Indtrykket af Tavsens er altså, at han i årene efter reformationen måtte kæmpe hårdnakket mod landets nye magthavere, adelen, der på alle måder forsøgte at mele deres egen kage på de øvrige samfunds-

klassers bekostning. Når det var så vigtigt at sikre skolen, skyldtes det, at det var herfra, de nye præster skulle komme, og når det var så vigtigt at sikre hospitalet, skyldtes det, at den sociale forsyning og sygepleje, som før blev varetaget af klostrene, blev afskaffet med reformationen. De nye hospitaler med forstandere og præster skulle derfor sikres en rimelig indkomst, så de kunne varetage plejen af de svage på ordentlig vis. Da adelsmanden Iver Juel døde i 1556 skulle Helligåndsgårdens gods forlenes igen, og adelen stod på spring. Dette gods havde før tilhørt hospitalet, og Tavsen rejste straks af sted til Jægerspris for at tale med kongen om det. Med sig havde han også en liste over sogne, som han mente burde betale tiende til hospitalet, og han bad om, at hospitalets ansatte måtte grave tørv på kongens jorde ved Kalvslund og Hviding, fordi man ikke havde skov og dermed træ at fyre med i de kolde vintre. Hovedsagen, nemlig Helligåndsgården, accepterede kongen gik til hospitalet, men der skulle gå 24 år, før man fik tiende til hospitalet fra sognene. Rejsen viser Hans Tavsen i en nøddeskal, utrættelig på rejse i en eller anden sags tjeneste.

Skriftet om ekskommunikationen

Hans efterladte skrift om ekskommunikationen viser, hvordan han selv så sin opgave som biskop midt i den nye tid, hvor forholdet mellem det verdslige og det kirkelige skulle defineres. Skriftet skal ses som en del af kampen mod adelen. Det udgives i forlængelse af den strid om Hr. Jakobs hø i Omme, som er omtalt ovenfor. Skriftet findes i håndskrift og er skrevet på den gamle bispegård ved domkirken før 1557. Det afspejlede sikkert de problemer, Tavsen havde med at få adelen til at makke ret efter verdslige retsprincipper. Der måtte skarpere lud til skurvede hoveder. Derfor indleverede han skriftet med henblik på udgivelse. Men Sjællands biskop, Peder Palladius, der var censor for alle udgivelser af teologisk art, udskød sagen. Hans undskyldning var, at den anden censor, Johannes Machabæus, der var professor ved det teologiske fakultet, var afgået ved døden. At skriftet måske blev henlagt på baggrund af dets skarphed over for øvrigheden, ses af en senere begivenhed. Da skriftet den 26. august 1738 forelagdes Generalkirkeinspektionskollegiet, censurerede formanden Andreas Højer således:

*»Generalkirkeinspektionskollegiet finder det betænkeligt, at det skrift *Judicium de excommunicatione* nogensinde i det Danske Bibliotek skulle publiceres.«⁴⁰*

Skriftet foreligger på latin og var barske sager for en verdslig øvrighed, der helst ikke ville modsiges:

»Den kirkelige magt afhænger ikke af den verdslige, men forbliver i sin egen orden og på sit eget sted, så den ikke indskrænker noget af den verdslige magt, og ikke sammenblandes med den.«⁴¹

Det, som plagede Tavsens, var øjensynligt, at adelen mente, at alt var afgjort med en verdslig dom ved almindelige domstole. Men som han videre siger:

»De dømmes altså mindre rigtigt som tror, at ekskommunikationen nu er afskaffet efter der er kommet en kristen øvrighed, som straffer forbryderne.«⁴²

Det var sandt, at den verdslige øvrighed skulle straffe forbryderen, men viste denne ikke sandt angere, så skulle misdæderen ikke genoptages i menigheden. Præsterne havde forbilledet til dette hos Paulus selv. Det er Kristus selv, som har indført denne praksis, og det kan den verdslige øvrighed derfor ikke ændre. Tavsens henførte dette til Kristus, der giver disciplene nøglemagten og siger, at hvad de binder på jorden er bundet i himlen. Tavsens slog fast:

»Kirken har nemlig kun en konge, og det er Kristus, derfor må den politiske magt regere efter verdens klogskab indenfor sin lovs grænse og ikke blande sig i Kristi himmelske rige. Forbrydere kan være nok så retfærdiggjorte efter verdslig lov, men før de viser sandt angere, kan de ikke optages i menigheden igen.«⁴³

Hvis den rene lære skulle bibeholdes i kirken, kunne øvrigheden ikke foreskrive, på hvilken måde ekskommunikationen skulle foregå.

»... og det er ikke den verdslige øvrighed at dømme om den kirkelige disciplin, hverken for den kædelige visdom, filosofien, kunsten, medicinen eller juraen. Men denne dom forbliver det teologernes opgave at udføre, eftersom den gamle brug af ekskommunikationen skal forblive i kirken.«⁴⁴

Derfor havde præsterne alene ret til at udstøde fra kirken og optage igen. Det skulle ikke gå stille af, som Tavsens skrev, og han fortsatte, at når man ikke kom sammen med straffede eller spiste middag med dem, fordi de var forbryderiske af sind, så hørte de heller ikke

til i kirken. Det viste sig også her, hvordan Tavsens altid greb tilbage til kilden, Det nye Testamente, når han skulle argumentere for sine synspunkter. Her viste han, hvordan man i oldkirken skred ind overfor disse syndere, og så burde man også gøre det i dag. Hvis man ikke håndhævede dette, så blev de onde frække og ligeglade med kirken. Derfor måtte præsten skride ind overfor disse syndere, ellers prostitueredes kirken. Kirken skulle derfor vogte denne ret til bandsættelse vel og ikke overlade nogen myndighed til den verdslige øvrighed:

»Den kødelige, verdslige mening snakker hen i vejret om syndernes forladelse. Således tager den fejl i forskellen på dyder og laster og omkring disciplinen, som det er nødvendigt at genoprette i kirken.«

Og Tavsens viste, hvordan det kunne gå ved at pege på den uretfærdige konge i Israel, Akab, som fordømte profeten Elias, fordi profeten erklærede Guds vrede over folkets gerninger. Akab mente, at Elias bragte uro i folket, og dømte ham for det og ikke ifølge sandhed og ret. Sådan ville en verdslig øvrighed altid gøre. Får kongemagten derfor mulighed for at foreskrive reglerne, efter hvilke man kunne optages i kirken igen, så forstyrredes kirken og Guds folk.

Det er nok dommen om, at bansættelsen skulle ophæves over bønderne fra Omme, der stadig spørger i dette stykke. Men Hans Tavsens gamle skarphed må Peder Palladius, som senere censoren Højer, nok have vurderet som en for stor mundfuld at kapere for den ny kongemagt.

Sociale forhold

Et andet arbejdsområde, som Tavsens havde, drejede sig om sociale forhold: ægteskaber, fattige, tiggeri osv. Tavsens gik ind i flere ægteskabssager. En af sagerne handlede om en bartsvær (læge), som i Ribe havde forladt sin kone, men konen fandt senere ud af, at manden var gift igen i Holstebro og hun klagede sin nød til biskoppen. Tavsens skulle altså bilægge stridigheder og opspore den slags utroskab og bigami. For tiggeriets vedkommende skulle han sikre, at de rette tiggede, og det betød først og fremmest i Ribe skoleleverne. Posepilte (vandrede tiggere) og raske mennesker skulle holdes ude af byen, hvis de ville tigge, mens skoleleverne skulle gå med en hætte, så folk kunne kende dem. Tavsens lavede regler for, hvor mange faddere (4), der måtte være til et barn, som led i de mange forordninger mod luksus ved

fester og i beklædning, som gik hen over landet. Faddergaver måtte ikke overskride en dalers værdi. I en lov for Ribe fra Tavsens dødsår i 1561 får vi et indtryk af, hvor meget staten syntes, de kunne blande sig i borgernes privatforbrug. Antallet af gæster ved dåb og bryllup bestemtes. Borgermestre, rådmænd og købmænd måtte indbyde 24 par »med børn og døtre«, håndværkere kun halvt så mange af hver slags. Der måtte ikke gøres barselsgilde for mere end 30 kvinder. Ved første kirkegang efter barsel måtte kvinderne ikke leje pragtfuldt tøj, de måtte ikke udstaffere sig med perler, guld og sølv men måtte nok sætte håret op. Tjenestepiger måtte ikke gå med hermelinskåber, fløjlstøfler eller perler. Enker måtte ved andet giftermål kun bære deres eget tøj, med mindre de var meget fattige. Ved brudetoget til kirken skulle bruden med følge være klar inden klokken slår 8, så gudstjenesten ikke forsinkedes. Brudgommen skulle efter bryllupsfesten gå til aftenprædiken i kirken. Den moralske vandel var altså også Tavsens område, og han kom til at tage stilling til mange sager.

Som overfor hekse var Tavsens på vagt overfor blodskam. Det havde dengang en meget bredere betydning end i dag, og definitionen var hentet fra Bibelen. En blodskams begivenhed mellem en far og datter i Tønder, som endte med begges halshugning, var en sag fra Tavsens bispetid, og en sag om ægteskab mellem beslægtede i tredje led påtalte Tavsens i 1551. To personer, der var beslægtet i tredje led, havde fået barn sammen, og Hertug Hans havde tilladt, at de herefter giftede sig. Men på trods af, at sagen var afgjort af den verdslige øvrighed, syntes Tavsens ikke, at han kunne lade sagen ustraffet, så han skrev til hertugen, at han skulle straffe parret, for at ikke det onde eksempler skulle brede sig. Resultat kom der ikke ud af dette, og den gode hertug forholdt sig i denne sag ganske upåvirket på trods af bispens bekymringer.

Forbindelserne til udlandet dyrkede Tavsens flere af. Det kan man bl.a. se i den venskabelige brevveksling med Johannes Bugenhagen fra Wittenberg. Tavsens havde arbejdet sammen med Bugenhagen på den danske kirkeordning, mens han opholdt sig i København i årene 1537-39. De har også mødt hinanden, da Hans Tavsens læste i Wittenberg. Bugenhagen skriver meget fortroligt og venskabeligt til Tavsens. I brevet fra 1549, som er kommet med bud fra Wittenberg, der jo besøgtes af mange studenter fra Ribe, skrev han om løst og fast. Bugenhagen fortalte, at han netop havde været i Ungarn for at ordinere præster der og håbede, at den lutherske sag fik fremgang. Han var bekymret for katolikkerne, som igen truede med krig og havde den stærke kejser Karl den 5. i spidsen. Bugenhagens kone og datter sendte hilsner til Tavsens. Han kendte dem, måske var de med i København og måske

har han mødt dem i Wittenberg. Bugenhagen fortalte, at hans datter Sara, der var 22 år gammel, var blevet enke, men nu skulle giftes igen.

Hjemlige forhold

Hans Tavsen var gift to gange. Første gang med Dorothea, måske en søster til den Jørgen Sadolin, som han i Viborg gennemførte reformationen med, og som senere blev biskop på Fyn. Tavsen har giftet sig igen, inden han kom til Ribe. Hans kone hed Anne Andersdatter. Tavsen fik 4 børn med sin første kone og 9 børn med sin anden, men kun 5 kendes, og de fleste af børnene er formodentligt døde som spæde. Anne overlevede sin mand med 9 år og døde 1570. Hun boede på det såkaldte »Sønderborg«, et stenhus, der lå for enden af Bispegade, og som havde både abildgård og kålgård. Hun har altså arvet en temmelig stor formue.

Den ældste søn, Jørgen Tavsen, studerede i 1557 i Wittenberg. Han blev præst i Medelby i Sønderjylland, men kun kort. Han må have arvet sin fars temperament, for han blev fradømt embedet, fordi han havde såret en ung mand, Jannik Baggesen, der senere døde af sine sår. Hvad der senere blev af ham, ved man ikke. Tavsens datter, Karine, blev gift med en hr. Foss og efter dennes død med efterfølgeren, Jørgen Rasmussen, der begge var præster ved Sankt Albani kirke i Odense. Datteren Dorete blev gift med Tavsens efterfølger på bispestolen, Hans Laugesen, og blev på den måde stammoder også til Anders Sørensen Vedel-slægten. En datter ved navn Lisbeth blev gift 3 gange, først med en sognepræst i Horsens, Hans Madsen, og efter dennes død med en rådmand og derefter med en borgermester sammesteds ved navn Anders Madsen. Endelig ved man om en datter, hvis navn ikke er kendt, at hun blev gift med rådmand Peder Bruun i Ribe. Denne datter og alle hendes børn på nær et døde under pesten i 1565.

Som man kan se ud af Hans Tavsens levnedsløb, var reformationsperioden en vild og farlig tid. Stormløbet mod det mægtige magtapparat, som den katolske kirke stadig var, var en risikabel affære. Midlerne, der anvendtes, var tilsvarende barske. Der var skældsord og polemik i luften. Tavsen var den skarpe hakke, der skulle rense haven for ukrudt, som man ser Luther bære den på Poul Ebers gravmæle i stadskirken i Wittenberg. Men som man ser i Hans Tavsens liv, fulgte der på den vilde kamptid en genopbygning af kirken. Der blev lagt vægt på, at man kunne forklare og beskrive hele livet for den nye lutherske kristne. Der blev slidt i det, som vi ser med Hans Tavsens kamp mod adelens tyranni. Der blev talt om stort og småt, og et kæm-

pemæssigt indskolingsarbejde bl.a. blandt de gamle katolske landsbypræster var bare en af de opgaver, Hans Tavsen frem for nogen løste.

Hans Tavsen havde, skønt han boede i Ribe, en meget direkte linie til både Wittenberg og til hoffet også i sin bispetid, hvilket gør ham til en af reformationens helt store skikkelser, ikke kun i brydningstiden, men også da kirken skulle genopbygges. Hans salmebog, hans postil og oversættelsen af de 5 Mosebøger vidner om dette store pionerarbejde.

Hans Tavsen døde i 1561 og blev begravet i domkirken lige ud for prædikestolen. I dag er prædikestolen flyttet lidt længere op mod alteret, men symbolikken i begravelsen er stadig klar: Det var fra prædikestolen, Tavsen kastede reformationens lys over det åndelige landskab.

Ribe omkring 1600

Heksejagt, drukkenskab og voldsomhed i Ribes gader omkring år 1600

Når man skal skildre de to fine renæssancepersonligheder Anders Sørensen Vedel og Peder Hegelund, kan det ikke gøres uden at vise dem i det samfund, de var en del af. Renæssancen i Ribe, som i Europa i øvrigt, var på mange måder en ungdommelig samfundsform. Den spændte fra den sofistikerede videnskab og den bevidste søgen til kilderne og til den arkaiske voldsudøvelse og indtagelse af rusmidler, som fandt sted i alle lag af samfundet. Ribe var ingen undtagelse, og netop her findes der mange gode kilder til tiden; dvs. til de familier, som Vedel og Hegelund giftede sig ind i, de mennesker, de omgikkes til hverdag og fest som en del af denne voldskultur, heksejagtens mænd – rusens tapre riddere.

Vold og beruselse

Var der to ting, som omkring 1600 hang sammen, var det vold og beruselse. Det har præget byen fra de laveste tjenestefolk til de lærdes og adelens verden. Ofte var der tale om fuldstændig umotiverede drab, og der er intet, som tyder på, at man har været involveret i lange slægtsfejder, og at blodet derfor er flydt. Det var en almindelig foreteelse, hvilket følgende bemærkning fra Hegelunds dagbog er et eksempel på:

»Hæderlig borger Jep Knudsen er uden skyld blevet gennemboret af en hofmand, Broder Tjellefsen, hvoraf der nær var opstået et borge-roprør (1. januar 1571).«⁴⁵

Det var blot en af de mange dueller med skarpe våben, som foregik i Ribe. Den 20. januar 1593 var borgeren Harder Jepsen på gaden. Under hujen og skrigen, med sværdet trukket og vildt fægtende omkring sig, tydeligt beruset, løb han rundt på Ribes gader. Vægterne kom til, og han lod sig forholdsvis let berolige og afvæbne. Men skæbnesvangert nok overså vægterne to små knive, som han havde gemt på sig. Da de begyndte at slæbe ham med sig, fik han trukket knivene og dræbte de to vægtere. Byen så med alvor på en sådan drabssag, så derfor blev han

dømt til radbrækning fra neden af. Men for at Jepsen ikke skulle tvivle på Guds nåde, så besluttedes det, at man med hjulet først brækker hans hals. Den 20. februar/en måned senere blev han af 100 borgere ført ud på Galgebakken. Der blev dommen eksekveret, og hoved og lemmer lagt på hjul og stejle. At man ikke i overdreven grad forbandt drukkenskaben med volden, viste sig deri, at byrådet selv i kælderens under Rådhuset i 1572 havde givet sig det privilegium at sælge vin til de øvrige værtshuse i byen.

Købmanden Anders Sørensen Klyne var svigerfar til Peder Hegelund. Denne familie er det derfor værd at opholde sig lidt ved. Det var en voldelig familie. Faderen Anders Sørensen Klyne havde begået et drab som ung. Under et drikkelag i 1573 havde han med kniv stukket en ustyrlig ung rådmandssøn ihjel. Han købte sig forlig med den dræbtes forældre. Selv blev han dræbt i sin svigersøn Hegelunds bispegård i 1598 af en herredsfoged fra Bramming, som under beruselse stod og fægtede med den gamle rådmand. Han blev ramt og fik et sår, som han kort efter døde af. Klyne havde fire sønner, hvoraf de tre døde som følge af duel og slagsmål. Jens Klyne var hele sin ungdom indviklet i slagsmål og gadeoptøjer. Han blev i 1610 dræbt i et slagsmål på Skibbroen i Ribe. Søren Klyne blev 1602 dødelig såret i et værtshus slagsmål udenfor Hamborg. Hans Klyne blev 20 år gammel 1604 halshugget ved galgebakkerne. Han havde knivdræbt byens store helt, den på det tidspunkt 73 år gamle Hans Jessen Søhane. Kun den yngste søn, Frederik, undslap en voldelig død. Han blev sognepræst i Vindinge.⁴⁶

Striden mellem Anders Sværdfejer (våbensmed) og Thomas Skomager i Puggaardsgade, som havde mødtes for at doble (dvs. at spille kort), var på mange måder typisk.

Det var kommet på mode at spille kort. Man spillede altid om noget. Da Thomas Skomager og Anders Sværdfejer kom sammen hos Anders for at spille, var der en kande øl på højkant. Thomas tabte, men ville ikke betale. Så sagde Anders, at han ikke kunne komme ud huset, før han havde betalt. Thomas greb en ildrager og slog løs på Anders. Anders forsvarede sig med en skovl. Anders' kone råbte forskrækket til tjenestepigen, at hun skulle hente Thomas' kone, men kun Thomas' tjenestepige kom. Hun kastede sig resolut mellem de to mænd, fik flere hug over armene og brækkede den højre. Anders fik greb om Thomas. Derefter slæbte Anders og hans kone Thomas ud på gaden, og mens Anders' kone holdt sværdfejeren, tampede Anders ham og lod ham ligge bevidstløs på gaden.

En gruppe mænd var 1625 samlet i en gård i Ribe og spillede pilkentavlen (et spil hvor man kaster til måls efter en skive). De drak masser af vin. Blandt dem var kaptajn Hans Andersen Guldsmed og hans bror

Jens. De to brødre blev uenige om spillet, og Hans blev hidsig. Jens gik, men kom lidt efter tilbage for at betale for vinen. Hans råbte efter ham, og Jens råbte tilbage, at han ikke havde fået nok penge af sin fædrene arv. Det blev Hans så forbitret over, at han drog sin kniv og løb efter Jens. Knud Lambertsen prøvede at holde ham tilbage, men forgæves, Jens løb ind i huset, kom ud med sine knive i hænderne, men tabte dem på grund af fuldskab. Han nåede dog at samle dem op og give Hans et stik i brystet, så han straks døde.

En mere organiseret vold, som plagede den driftige handelsby meget, var sørøveriet. Den mest berømte episode fra tiden var købmanden Hans Jessen Søhanes bedrift fra 1573. Han var med sit skib på vej fra Amsterdam til Hamborg, da han den 10. august blev opbragt af sørøvere. Selv havde han tre mand ombord, og overfor de 9 sørøvere valgte han ikke at yde modstand. Sørøverne entrede skibet og bandt Hans Jessen og hans folk på dækket. Efter en tid begav 5 af sørøverne sig under dæk for at drikke noget af den vin, Hans Jessen havde med hjem. 4 mand blev på dækket og bevogtede fangerne. På et tidspunkt gik det op for Hans Jessen, at de 5 i lastrummet talte om at smide dem over bord. Det lykkedes nu Hans Jessen at befri sig og sine folk, og mens en løb hen og lukkede lugen ned til de fem fulde sørøvere i lasten, gav de øvrige sig i kast med deres fire fangevogtere. Søhanen fik et sværdstik i benet, en af hans mænd blev dræbt, en anden såret. Men udgangen på det voldsomme håndgemæng på liv og død blev, at Hans Jessen og hans mænd sejrede. De fik de fire døde sørøvere smidt over bord. Derefter sejlede de med de fem i lasten tilbage til Ribe, hvor de blev dømt til døden, henrettet og deres hoveder sat på stager ved indsejlingen til Skibbroen.

Prostitution

Ribe var som handelsby ikke fri for prostitution. Man forsøgte fra rådets side at bekæmpe fænomenet, som aldrig når ind i Hegelunds dagbog. Men prostitutionen var der ikke desto mindre. I 1556, mens Tavsens var biskop i byen, udvistes 27 prostituerede på en gang. I 1560 bestemtes det, at enlige kvinder, som ville bosætte sig i Ribe, skulle betale en betragtelig skat til byen. I 1580 forvistes 5 prostituerede, og i 1617 blev straffene – foruden udelukkelse fra kirken – store pengebeløb, som skulle erlægges af de mennesker, som husede de prostituerede.⁴⁷

Heksejagten og overtro

Heksejagten begyndte ifølge kilderne fra Riber ret i 1572, men sandsynligvis var der allerede før tilfælde af brændinger, da Hans Tavsens beskæftigede sig med anklager om trolddom. Heksejagten kulminerede i årene 1617–21, altså umiddelbart efter at Vedel og Hegelund døde. Jeg vil ikke her beskrive dem indgående, men blot give en fornemmelse af, hvilken stemning de må have givet byen.

For det første byggede heksejagten på en forestilling om, at der var en usynlig verden, som styredes af dæmoner, der stod under heksenes kommando. For det andet byggede heksejagten på bevidstheden om, at andre var skyld i ens ulykke. Det kunne være, at man ikke kunne sælge sine varer for en højere pris end den, en heks havde tilbudt; det kunne være skænderier i hjemmene, impotens eller selvmord, men også alvorligere: sygdomme, mord, stormflod og ligæderi.

Sammen med sygdomsbilledet, som ofte var præget af hurtige og uforklarlige skift og vendinger, fik man tanke om, at nogen stod bag og var ansvarlig for ens ulykke. Det tætte gadeliv og byliv, som hele tiden pressede folk op mod hinanden, ligene, som ved begravelser førtes til kirkegårdene – lig i alle aldre, for børne- og ungedødelighed var stor, alt sammen faktorer der rummede en uforklarlighed og dæmoni. Først i 1820'erne blev der født flere ripensere, end der døde. Det betyder, at hele tilvæksten i befolkningen skulle komme i form af tilflyttere fra landet.

Selve mørket og naturens rasen spiller ind i det ofte uhyggelige billede, som overleveres af tidens vidner, f.eks. piger, der mørke aftener gik til brændeskuret og så skygger af hekse, som kastede ting efter dem. Sladderer gjorde, at hekse ofte gik mange år – enkelte over 30 år – fra deres rygte som hekse begyndte, til de endte på bålet. Vidnerne må have set syner på grund af angst, beruselse og massehysteri. Således angav famliemedlemmer hinanden for trolddom, sågar et barnevidne på 9 år fik sin mormor dømt til bålet.

Man så underlige tegn i sol og måne i Ribe, som f.eks. i 1617, hvor en præst beretter således i sin dagbog:

»Anno 1617 udi juli, august og september måneder er her udi byen og omkring byen nedregnet først blod adskillige steder, udi Bleggården på lærred adskillige steder, under Magnus Groves porthus og andre steder. Derefter mange sinde udi forskrevne 3 måneder faldt ned af himlen en sælsom materie udi lignelse som blå farve eller blå ambdam mange steder på gaderne, hvert et sted så meget som en spandfuld. Og faldt det gementlig ned blandt regn, og fulgte der-

hos en meget slem stank og lugt. Hvad Gud alsommægtigste ved slige forfærdelige mirakler haver i sinde med den syndige verden, giver den tilkommende tid tilkende. Herre! Midt i din vrede tænk på nåde og barmhjertighed. Amen!«⁴⁸

Den usynlige verden med hekse og trolddom, tegn og undere var en levende del af renæssancen, og ikke noget man var på vej væk fra. Heksejagten levede side om side med den nye videnskab, som bl.a. den ripensiske læge Hans Kristensen Bartskjær stod for. Denne læge forfattede to bøger, som kom i flere oplag fra 1570'erne og frem. Den ene bog hedder:

»En liden bog om alle hånde sygdomme, som menneskene vederfares, formedelst vores første forældres syndefald udi Paradis ...«

Den anden handler om midler mod den ofte rasende pest. Heri raser han mod kvindelige »lappere« og »spotmuler«, der foragter den sande lægekunst og holder sig til overtro.⁴⁹

Omgivelserne for den store fornyelse indenfor pædagogik og historieskrivning, som Hegelund og Vedel stod for, havde altså nogle temmelig farverige rammer, som var en blanding af korte lunter, mistro, fuldskab, død og drab. Det kaster en yderligere glans over byens to renæssancehumanister, som gennem mange år boede dør om dør i Skolegade lige overfor Ribe domkirkes hovedindgang.

Peder Hegelund – Pædagogen

Peder Hegelund fødtes i Ribe 9. juni 1542. Han var ud af en købmandsslægt, som det i Hegelunds levetid gik voldsomt ned af bakke for. Faderen hed Jens Kristensen Hegelund (hans gravsten findes endnu i gulvet ved turistindgangen i domkirken). I sin storhedstid var Jens Hegelund borgermester, i en periode, en hæder, der ofte var forbundet med en betydelig rigdom. Men i 1569 var det gået så meget ned af bakke for faderen, at hans købmandsforretning blev udpantet af kreditorer. Ved Jens Hegelunds død i 1571 fragik hans børn arv og gæld efter ham. De resterende dele af hans ejendom blev solgt til fordel for kreditorerne. Det må have været en pinefuld affære for familien, for Hegelund bemærkede i sin almanak/dagbog, at auktionen varede 7 dage fra 15. april 1572 og frem. De 10 mænd, som mødte på Ribe rådhus (bag det nuværende Weiss' stue), vidnede, at de:

»... havde været i salig Jens Hegelunds hus og havde solgt alt hans rørlige gods det dyreste, de kunne, menige gjældere til bedste, så at alt det gods, som nu efter fandtes i huset, havde Peder Baggesen købt og betalt, undtagen nogle få ting, som endnu var beholdne, menige gjældnere til bedste.«⁵⁰

Børnene havde søgt og fået kongens tilladelse til at beholde faderens »skårne klæder«. De blev vurderet i 1573, og vi kan se, hvad en fallet købmand gik klædt i dengang, ved at liste tøjet op: 3 hængekjortler, 1 med sort skind, en silkeskjorte, en kamelots, en damask trøje (alle brune), en sort kappe, en sort samarie (hue) af ræveskind, en silkehue, en sort ærmeløs damasktrøje, et par sorte engelske gemascher med strømper og silkeudtag, 4 skjorter. Da Jens Hegelund døde den 18. marts var sønnen hos ham med flere af de andre børn, og Peder Hegelund optegner i sin almanak, som han førte fra 1565-1613, at:

»Min fader, Jens Hegelund, døde meget rolig i tro på og brændende påkaldelse af Guds søn, efter at han havde haft en vekslende skæbne i livet, nu ked af dette liv og af sit ganske hjerte higende efter det himmelske fædreland. Vi sørger rigtig nok over, at han blev kaldt bort, men vi glæder os over, at han er taget bort fra alle ulykker og alt ondt.«⁵¹

Peder Hegelund var på dette tidspunkt 29 år og godt i gang med sin karriere.

Skolegangen

Men Peder Hegelunds barndom og ungdom begyndte anderledes trygt. Han gik i Ribe Katedralskole og uddannedes fra 1557-1561 sammen med Anders Sørensen Vedel hos rektor Hans Thomesen. Skolegangen var på den tid var meget præget af kirkens rytme. Det er svært at sige, hvor mange elever Katedralskolen havde dengang, men der har været over 100. Nogle af eleverne var fattige, men gennem skolegangen havde de en mulighed for at bryde den sociale arv. Skolen kom til at betyde meget i Hegelunds liv, og jeg vil derfor give et indtryk af dagenes gang.

For de omkring tolv fattige elever, som boede på kollegium i bl.a. Puggaard, startede dagen tidligt. De ældste af dem skulle for den mad, de fik i Sankt Katharinæ klosteret, som var omdannet til hospital, deltage i dagens gudstjenester. Den første begyndte kl. 4.30, efter der var ringet kl. 4 om morgenen. De sang og ledsagede således læsningen fra det Bibelen og bønnerne og fortsatte efter morgenandagten i skole. Om søndagen begyndte fromessen kl. 5 eller 6, mens højmessén, hvor der var dåb og bryllupper, begyndte kl. 8. Tiden for byens borgere til at begive sig til kirke blev angivet ved, at lærerne og eleverne begyndte at gå til de forskellige kirker. Kl. 12 begyndte katekismepredikén, som var for tjenestefolk og andre, der ikke kunne overvære højmessén. Man prædikede over fadervor, de ti bud og trosbekendelsen, som var katekismens indhold. På hverdage var der aftensang kl. 14 eller 15 om eftermiddagen og om helligdagen kl. 16 eller kl. 17, alt efter om det var sommer eller vinter. Dagen for skoleeleverne var altså omkranset af kirken, men ind imellem skulle der jo også studeres.

Skolegangen var efter reformationen bestemt af Kirkeordinansen, som til mindste detalje skulle følges i alle landets byer. Elevernes dag begyndte kl. 6 fra 2. februar til 28. oktober og fra 28. oktober til 2. februar kl. 7. De fattige elever havde allerede været i gang fra kl. 4.30, fordi de skulle spise på klosteret, mens de mere velstillede kunne nøjes med at møde til den normale skoletid. De to første timer indlærte man grammatik, så var der kortjeneste i kirken for de ældste klasser, mens de yngste blev overhørt. Så skulle man vise, at man kunne sin katekisme ved at læse den op og forklare den, og endelig var der mulighed for at spise. Fra Kl. 12 til kl. 13 var der sangundervisning, siden var der latin, indtil aftenssangen skulle synges. Mellem kl. 15 og kl. 16 havde man fri efter at have haft forskellige fag.

Det var altså primært en indøvelse i latin og kristendom, en indøvelse, som blev understøttet af birkeriset. Der var stramme regler for opførsel, og følgende forbud siger måske også lidt om de udskejelser, som på trods heraf fandt sted:

»Item skal ingen pebling (skoleelev) eller degn stedes til at gå med hat eller anden ubekvem hoveddræt, som klerke ikke bekvemmer, men heller skikkelige klæder efter klerkevis af deres ringe evne. Ikke skulle de heller bære slemmer eller daggert. Hvilke degne eller peblinge, der tager drikkevare, væddeløb, kårverden, boleri, jomfrukrænkelse, huggebasseri eller anden balstyrighed indbyrdes, de skal straffes og forvises skolen, og med bøn til øvrigheden, at de vil også forvise dem byen.«

For Hegelund, der var en respektabel borgers søn, var der ikke noget problem. Hegelund havde et godt hoved og en god hukommelse, og trods den strenge form udmærkede han sig og blev efter eget udsagn sjældent slået. Da Christian 3. i 1559 døde, holdt Hans Thomesen en ligtale i Ribe, som senere blev udgivet. Bag i den bog finder man Hegelunds hyldest til kongen på latinske vers. Da Hans Thomesen blev udnævnt til sognepræst ved Vor Frue kirke i København i 1561, tog han stolt flere af sine elever fra skolen med sig. To af disse var venner og overstrålede alle de øvrige; begge kom senere tilbage til Ribe og blev rivaler og fjender; Peder Hegelund og Anders Sørensen Vedel.

Studietiden i ind- og udland

I 1561 ankom Peder Hegelund til København og blev indskrevet på universitetet. Efter et år flyttede han ind hos Niels Hemmingsen, professor ved universitetet og kendt i hele Europa for sine teologiske skrifter. Det var almindeligt, at man blev optaget i huset hos lærere for at kunne modtage uddannelse også i den levemåde, som man fordrer i dannede kredse. Hegelund udgav i denne periode et par mindre skrifter tilegnet kansleren Johan Friis, der viser, at Hegelund mestrede sproget allerede dengang. Han må have gjort et godt indtryk på Friis og andre dannede som Niels Hemmingsen, for den sidstnævnte vælger ham senere til hovmester for sin søn.

Hegelunds egne studier begyndte i Leipzig i 1564. Han blev optaget i den studenterklub, som også andre danske tilhørte. Meningen med klublivet var, at man kunne støtte hinanden i det fremmede. I tiden i Leipzig mødte han også Anders Sørensen Vedel og Tycho Brahe. Det tyder

dog på, at Hegelund ikke brød sig om Brahe, måske på grund af den duel Brahe udkæmpede i Rostock. Iøvrigt tabte Brahe, noget man siden lagde mærke til på den sølvplade, der dækkede næsen, som han havde mistet et stykke af i duellen. Hegelund skrev et spottedig om tvekampen med udgangspunkt i Illiadens første vers. Det begynder:

»Vredens Gudinde besyng som greb både Brahe og Mandrup ...«

I Leipzig fulgte Hegelund forelæsninger fra kl. 6 om morgenen til kl. 16. Fagene dækkede en bred vifte som matematik, filosofi, retorik, dialektik og logik, alle de grundlæggende fag, man som teolog skulle bruge dengang. Lærdommen gled i Hegelund som varmt smør, og efter 1 ½ års studier var han baccalaureus, hvilket var den første universitetsgrad. Han havde også tid til at muntre sig med sine medstudenter og se nogle af de mange mærkværdigheder, en storby som Leipzig bød på. Han fortæller i almanakken bl.a. om en krokodille på 6 meter, og endvidere om de mange skuespil, der blev opført i byen. Det var klassikere som Terents og nye stykker som »Susanna« af Sixtus Birck. Hegelund sugede til sig og blev senere en habil instruktør og forfatter i denne kunst.

Men tiden i Leipzig var ikke uden bekymringer. I dagbogen følger Hegelund med i krigens gang. Fra 1563 til 1570 udkæmpede Danmark og Sverige med vekslende held en krig, som de danske fulgte med spænding i studenterbyerne. Det var også på denne tid, at Hegelunds far kom i økonomiske problemer, og det var måske en af årsagerne til, at Hegelund måtte hjem til Danmark i 1565.

Hegelund søgte derfor en anden mulighed for at komme til udlandet. Det gik for mange begavede studenter over en stilling som lærer og rejseledsager for en ung adelsmand. Hegelund fik på grund af sine gode forbindelser en sådan opgave ganske hurtigt. Han skulle have overopsyn med den 16-årige Hans Hemmingsens opdragelse og økonomi på dennes dannelses- og studieophold i Luthers by Wittenberg. Her studerede Peder Hegelund sammen med sin protege i to år. Hegelund udmærkede sig ved at få den tredjebedste eksamen i august 1568. Wittenberg var den hellige stad, hvor mindet om reformationens fædre Luther og Melancthon stadig var frisk. Hegelund fulgte forelæsninger hos Casper Peucer og Casper Cruciger, som begge var svigersønner af den også i Ribe beundrede humanist Philip Melancthon. Hegelund var nu magister i den nye renæssanceånd, som han skulle bringe til Ribe. Men endnu måtte han vente på sin unge protege. Først i foråret 1569 blev Hans Hemmingsen magister som nr. 15 ud af 45.

På sin 27 års fødselsdag var Hegelund i København, hvor han overfor Niels Hemmingsen skulle aflægge regnskab for de brugte penge.

Han gjorde det tilfredsstillende, og kunne med de høje herres gunst begive sig tilbage til Ribe, hvor en stilling som rektor ved hans gamle skole ventede ham. Ved dette vendepunkt i sit liv gav han sine følelser udtrykt i et latinsk digt:

*»Ak, iblandt sorger og hyppige fald jeg henlever livet.
Livet jeg har vel, men ak! Stakkel!, elendigt det er.
Kristus! Engang i min død skal jeg sejre med dig over slangen.
Nok er triumfen vel din – derved en smule dog min!
Da får jeg livet, skal blomstre på ny med et ujordisk legeme.
Da går til livet jeg ind, evigt at leve for Gud.«*
(Bue Kaaes oversættelse)

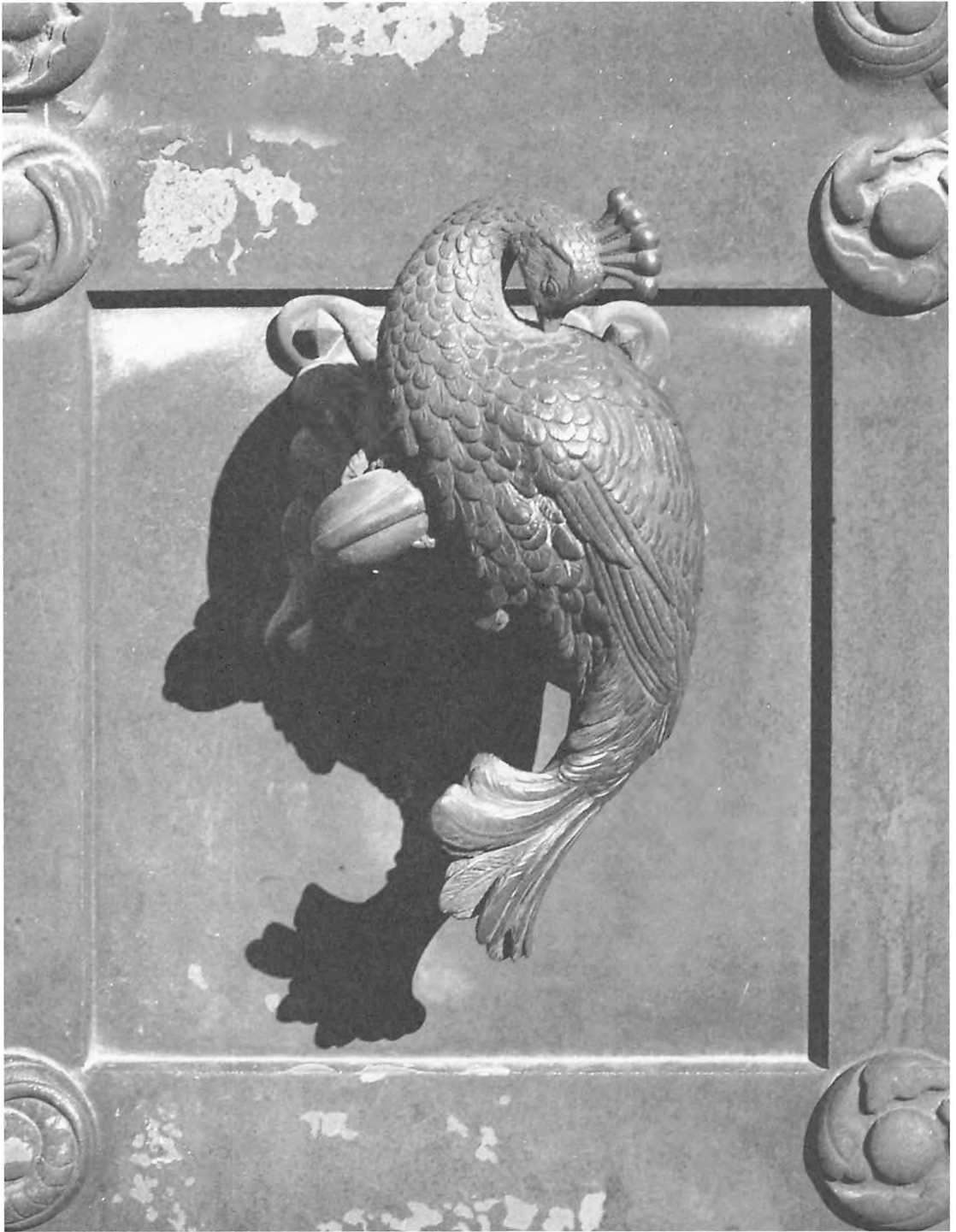
Skolemester i Ribe

I 1569 vendte Hegelund hjem til Ribe som rektor for Katedralskolen og flyttede ind på Puggaard, som fra 1554 var bolig for skolens rektor. Det blev ikke for Hegelund en gennemgangsstilling til et præsteembede at være rektor, sådan som det var for mange unge teologer. Hegelund var rektor ved skolen i 11 år, hvilket er den længste periode for en rektor mellem 1536 og 1660. Mere end blot den lange årrække som rektor taler dog hans mange udgivelser og den store indsats for at få skolen til at blomstre.

Hans pædagogik var præget af Melanchton. Latinen skulle være grundlaget, fordi det var det fælles sprog for det lærde Europa. Dette sprog alene var et værn mod de udannedes barbari. Det var Melanchtons latinske grammatik, der brugtes i Ribe. En klar og logisk fremstilling, som børnene let lærte efter. Udover dette hørte dialektik og retorik med til latinen, og de ældste elever lærte at fremsige længere passager udenad, som skulle munde ud i en dannet og forfinet samtalekunst. For det andet betød det, at han gik til kilderne. Græsk og hebraisk var sprogene, som Bibelen var skrevet på, og derfor måtte man læse disse sprog. I Ribe blev der dog ikke undervist i hebraisk, men græsk underviste Hegelund selv i: »dette sødeste og fineste sprog«, som han kaldte det.

Også historie blev der undervist i. Denne undervisning havde det formål, at den kunne vise, hvad der var godt og ondt, hvad der kunne styrke den rene lære ved at afsløre især katolikkernes misbrug af historien, og af historien lærte de mennesker, som skulle i statstjeneste, hvordan man bedst tjente sin konge. Han lod eleverne skrive forskellige krøniker af for at lære dem at læse og kende historiens kilder.

Hegelund havde 3-5 lærere i skolen. Selv underviste han mesterlektionen, som var sjette og ældste klasse. Han gennemgik klassikerne bl.a. Ovid, allerede første år han var ansat, men forelæste også over Melancthons teologiske grundbegreber. Han lod som noget nyt de ældste elever disputere. Man kan se, at han i 1570 lod dem disputere om de tre definitioner på Gud, om treenigheden og det gode og ondes begrebsinddelinger. Igennem alle skoleårene udgav Hegelund en række lærebøger, som eleverne i Ribe og senere andre skolers elever brugte især i latinrelateret undervisning.

Sangundervisningen blev der også i reformatorisk ånd lagt vægt på. Skolens elever var dertil inddelt i tre kor efter alder. De skulle synge i kirken og ved forskellige lejligheder, og sangen ved kirkelige handlinger var et ikke ringe bidrag til eleveres og læreres økonomi.

Men også en anden nyskabelse indførte Hegelund: skolekomedien. Peder Hegelund havde i Leipzig og Wittenberg oplevet skuespillene både på læreanstalter og i det offentlige rum på markedsdage. Skolekomediens renæssance var et udslag af, at man tog nye pædagogiske virkemidler i brug. Martin Luther havde lyst skuespillet i kuld og køn ved at sige, at skuespillene kunne lære de unge mennesker livet og dets forpligtelser at kende, og især stykker, der handlede om kærlighed, var han glad for, så længe deres moral var: gå hen og gift dig. Man kunne af den vej lettere indøve sprog, ofte latin, man kunne lære de unge at føre sig anstændigt og værdigt og give dem gode og sunde moralbegreber. I Ribe blev skuespillene oftest opført på dansk, fordi der sikkert ikke var nok latinkyndige til at udgøre et reelt publikum.

Skuespillene blev opført i det fri på området sydøst for domkirken med retning mod det gamle rådhus. Der var, som man kan se af Ribes regnskaber, opsat en scene af træ. I et af stykkerne, som vi skal komme tilbage til (»Susanna«), foregik en af scenerne i en have. Man ved, at Hegelund har beordret, at der skulle lægges »grønsvær« ud, og at der skulle dækkes med urter og blomster. Så stykkerne har ikke været uden udstyr og har sikkert været en farverig oplevelse, da der var lagt en del flid og penge i. Det var heller ikke helt få personer, Hegelund i disse markedsdage i Ribe skulle holde styr på. 48 medvirkende er opført til et af stykkerne og hertil kom et udefinerbart antal, som kaldtes »almuen«. Tøjet, som skuespillerne havde på, var der gjort meget ud af, så de kunne tage sig godt ud under det store optog, der indledte skuespillet. Ind kom de skridende over scenen, opdelt efter familier eller grupper, som f.eks. kongen og hans mænd, og på scenen stod en mand med en grøn kvist i hånden og udpegede skuespillets hovedpersoner for publikum, da der jo ikke var trykt program.

De første stykker blev spillet i 1571 med blandet succes, da f.eks.

stykket »Jephta« blev fremført på latin. Det var der ikke mange, som forstod. De følgende år opførtes Terents og Buchanan. Stykket »Susanna« af Buchanan var bearbejdet og oversat af Hegelund selv og det i en grad, at man må kalde det for hans stykke. I 1576 kan man se, at »Jephta« igen gik på de skrå brædder ved domkirken, men denne gang var Hegelund blevet klog af skade og havde ladet sin gode ven Søren Kjær fra Kolding oversætte det til dansk. Det var ikke uden modstand fra byens og præsternes side, at Hegelund kastede sig ud i disse foretagender. Han bemærkede i sin dagbog modstand fra:

»... nogle vrangvillige, særsindige og ilde underviste hoveder, der foragte, fordømme og ville forlægge alle slige lege og digt, lige som de ikke måtte og burde skrives, læses, meget mindre leges, af kristne og æragtige mennesker.«⁵²

»Susanna« var en gendigtning af Daniels bog fra de apokryffe skrifter i Det gamle Testamente. Susanna er Jojakims kone, som to gamle vellystninge forsøger at få samleje med. De har set hende under et bad i hendes havebassin, og da hun ikke vil føje sig efter deres vilje, så råber de op, at hun er en horkvinde. Hun bliver dømt til døden ved stening, men Daniel kommer hende til hjælp og afhører de to gamle, så deres løgn kommer for dagens lys, og de to må nu stenes til døden i stedet for Susanna. Hegelunds næsten fuldstændige gendigtning af det tyske forlæg bød på mange spændende mellemspill. Det mest interessante er mellemspillet »Calumnia«, som betyder bagtalelse. Hegelund lod her bagtalelsen personificere og viste, hvor frygtelig og led bagtalelsen er. Calumnia var fremstillet som en kvinde, der var dobbelttunget og tvehjertet. Heksejagterne var et udmærket symptom på bagtalelse i et samfund, der i sin enorme følelsesmæssige bevægelighed var klar til at tro og se det værste hos alle og intet hos sig selv, for man måtte jo selv være ren, ellers var man ilde stedt.

Hegelund lod Luthers tre spådomme om faren for Guds ords forsvinden fra de lutherske lande ved indgå i komedien:

- 1: At vi ikke skønner på de velgerninger, evangeliet har givet os.
- 2: Materiel tryghed
- 3: Verdslig visdom og selvtilfredshed.

Det viser, at Hegelund netop ved skuespillet ville advare mod disse ting og tænkte komedien ind i en større åndelig bevægelse. Men stykket »Susanna« med sin store appel til tilskuerne fik dog ikke uhindret i fremtiden lov til at gå over de skrå brædder. Den indflydelsesrige

teolog og biskop over Sjællands stift Jesper Brochmand stillede skuespillet under anklage for utugt og forsøgte at få stykket forbudt i 1600-tallet. Man ville den humanistiske frimodighed til livs. At dette var meget paradoksalt, da stykket priste kyskhed, var der åbenbart ingen, der tænkte.

Eleverne, som alle var drenge, lånte tøj og rekvisitter hos byens borgere til disse opførelser, og man kan mellem linierne fornemme, hvordan forargelsen i visse kredse fik sladderer til at rulle gennem byen om unævnelige udskejelser. Netop stykket »Susanna« rummede jo en badescene, hvor de to gamle vellystninge så den smukke unge pige nøgen, men det store kar, hvorpå der oppefra kunne hældes vand ned, har ikke rummet en pige, derimod en af skoledrengene, som kun blottede fødderne og armene »noget«, så det forblev ærbart. Man så kun så meget bart, som der står, at vellystningen Sedechias kunne beskue »hendis huide Been«. Men det var i øvrigt lystigt og vovet nok for markedsgæsterne i Ribe. Man så de to gamle gå til angreb på Susannas ære og flå i hendes tøj, forsøge at kysse og omfavne hende, og hun måtte finde sig i at blive befamlet. Luthers ord om, at Bibelen også indeholdt vovede passager, har man i skolekomedierne brugt som legitimation til at gøre skuespillene lidt mere »saftige«. I begrundelsen overfor de forskellige kritikere sagde Hegelund, at man derved øgede deres opbyggelige virkning. Der var i det hele taget mange maleriske udtryk, som viser, at vold og vovede scener har vekslet. Hvordan man imidlertid har fået det til at se ud, så at »Hiernen om Øyen flyder«, som der stod i et af stykkerne, er et spørgsmål, vi må overlade til fantasien.

Det var netop i disse år, at heksebrændingerne i Ribe begyndte som en anden art skuespil, der tiltrak større mængder end Hegelunds stykker – og her har moralisterne sikkert syntes, at alt gik rigtigt til.

En anden ting, som er anderledes i vores teaterstykker end i Hegelunds skuespil i Ribe, er de frie skuespillere. Det var personer udklædte som djævl og narre, som skulle tjene dels som sufflører, dels som ordenshåndhævere blandt publikum, der kunne være en meget urolig masse. Narrene skulle levere morsomme indslag, der sarkastisk og ironisk talte med i skuespillet, farceoptrinnet var deres element. Djævlene derimod, som man havde genoplivet i skolekomedierne fra de gamle middelalderoptog, skulle forføre folk til ondt og føre dem »ud til højre«, som i den tids teaterverden var svælget til helvedesilden.

Efter denne meget opbyggelige, farverige og omfangsrige forestilling var det elevernes tur til at samle penge ind. Først takkede de dog byens borgere for lån af tøj i afslutningen af stykket:

*»Alle dem, som i disse dage
Med vore personer havde umage
Dennem at udklæde og staffere,
Vide vi synderlig tak og ære.
Vor ringe tjeneste vi igen tilbyde,
Ingen umag skal os fortryde.«⁵³*

»Susanna« er den mest berømte af komedierne, som spilles som skolekomedie den dag i dag. Hegelund fortæller, at han har oversat og bearbejdet stykket i en rus – Danmark havde netop vundet »7-årskrigen« mod Sverige, og man levede som Hegelund skriver i »fædrelandets almindelige frydetid«.

Skuespillet var sammen med Vedels oversættelse af Saxo og folkeviseerne udtryk for den nationale blomstring, som denne beskæftigelse med det danske sprog er. Derfor stod der da også i den fortale, som Hegelunds ven, historikeren og Vedels rival Niels Krag skrev:

*»Skal danske spil nogen sinde blive kære,
Og danske mål få veltalenheds ære,
Da synes mig efter min ringe dom,
Hos denne mand de det bekom.«*

Reformationstiden betød en enorm sproglig indsats, som kulminerede i renæssancens historie- og skuespilsskrivning, men som først for den mere lyriske salmedigtning kulminerede med Hans Adolf Brorson poetisk suveræne sprog.

Stykkerne har i øvrigt også skullet skaffe de fattige elever og lærere en indkomst. I 1576 lød det efter spillets afslutning sådan fra scenen sydøst for domkirken:

*»Vi have i tre dag nu været herrer,
Ja, sandingen at sige, vel eders narrer.
Når vi nu vort regimente nedligge,
Have somme lidet, somme må tigge.*

*De fattige personer nu I kende,
Som ere her mange.
Og dennem med tiden noget godt tilvende,
Når I årsagen fange!«*

I øvrigt er 5 skuespil på dansk fra Hegelunds hånd gået tabt ved København brand i 1728.

Hegelund bliver præst i Vester Vedsted

1580 bliver Hegelund teologisk lektor ved domkirken og sognepræst til Vester Vedsted. Stillingen var som nævnt oprettet på foranledning af Hans Tavsen i 1543. Det var med stillingen meningen, at en velkvalificeret mand skulle forelæse over teologiske læresætninger i Sankt Barbarakapellet, hvor der var sidepladser til tilhørerne og kateder til lektoren. Tilhørerne var de øvrige kannikker ved domkirken, de ældste skoleelever, interesserede borgere og andre, som havde lyst til luthersk lærdom.

Mandag, tirsdag og torsdag fra kl. 9-10 gennemgik Hegelund skrifter fra især Det ny Testamente, men også, hvilket var ikke så lidt risikabelt i de dage, skrifter af Melancthon og Niels Hemmingsen. Som den humanist Hegelund var, holdt han også forelæsninger om græske og latinske forfattere, ofte foregik de dog i Hegelunds nye hjem i Skolegade, hvor lektoren residerede. Det kunne også være historiske emner, der hos Hegelund blev taget op, og en ung mand fra Brøns beretter i sine dagbogsoptegnelser, at Hegelund f.eks. fortalte om jydernes og saksernes udvandring til Britannien, som han havde hørt det fortalt af Vedel.

Hegelund optog også unge adelsmænd i huset til opdragelse, således var i 1580'ernes begyndelse Otto og Frederik Rosenkrants hos ham. Den sidste er interessant af to grunde. Dels fordi hans liv blev ødelagt på grund af en kærlighedshistorie, et illegitimt forhold til Rigborg Brockenhus, og dels fordi den begavede Frederik, der trådte i kongens diplomatiske tjeneste, var i England i 1592 sammen med adelsmanden Knud Gyldenstjerne. Det formodes fra flere sider, at dette danske adelsmandspars rejse til England var baggrunden for, at Shakespeare brugte disse navne i sit skuespil »Hamlet«.

I 1585 fik Hegelund et kannonikat ved domkirken, som øgede hans indtægter betydeligt. Han fik også to gårde i Puggaardsgade, som lå lige op ad Taarnborg. Hertil flyttede han. Som kannik skulle han fire gange om året være meddommer ved den såkaldte tamperet, hvor kannikkerne sammen med lensmanden på Riberhus skulle tage stilling til gejstlige sager i stiftet. Udover det skulle han holde øje med domkirkens regnskaber og bygninger efter et nøje bestemt fordeling mellem de 10 kannikker. Som sognepræst prædikede Hegelund i Vester Vedsted og varetog de øvrige embedsforpligtelser der. Når Hegelund ikke prædikede der, varetoges bestillingen af læreren for den næstyoungste klasse i Katedralskolen, der også var teolog.

Hegelund havde et tæt forhold til sit sogn. Da han i 1584 blev gift for 2. gang, holdt han endog en lille bryllupsfest for sognets folk. Bru-

den, Anne Margrethe Peders, huskedes gennem mange år, fordi hun kørte med sin mand til kirke, imens hun himmelhøjt sang salmer.

Hegelunds humane sindelag og mistillid til bagtalelse viste sig også i den langvarige hekseproces mod en kone i Vester Vedsted, som han flere gange trådte i vidneskranken til fordel for.

Sognepræst ved domkirken

I 1587 blev Hegelunds gode ven, sognepræsten ved domkirken Poul Madsen, udnævnt til biskop over Fyns stift. Sognepræstestillingen ved domkirken og altså arbejdet som domprovst var indbringende og attraktivt. Desværre ville hans gode ven Anders Sørensen Vedel også gerne have stillingen. Det er ikke til at sige, om det har gjort skår i deres venskab. Et faktum er det i hvert fald, at Hegelund fik stillingen i 1588, flyttede ind i Snagdal, sognepræstens bolig i Skolegade, og blev nabo til Vedel. Så snart han flyttede ind i Snagdal, fik han byrådet med på ideen om at restaurere boligen. Den var temmelig forfalden, og en af de første dage Hegelund og hans kone havde været i huset, fortalte han i sin dagbog, at:

»Margrethe kom i stor fare, idet panelet i stuen faldt ned på hende.«

Der var fire præster ved byens to kirker, som skiftedes til at have prædikeuger. Det var ikke alene søndagstjenesten, men på ugedagen gennemgik Hegelund de første år flere af de gammeltestamentlige profeter og bøger. Han slap heller ikke forelæsningerne som teologisk lektor; et halvt år efter sin udnævnelse til sognepræst ved domkirken, holdt han forelæsning over de fem Mosebøger og den tyske bibel.

Sine arbejder med udgivelser fortsatte Hegelund i disse år. Han havde siden 1589 arbejdet med at oversætte lovkomplekset vedtaget i Kolding 1576 til dansk, og for dette arbejde modtog han en hædersgave. Æresbevisningerne fortsatte, da Christian 4. i 1593 gæstede Ribe ganske kort. Da der skulle prædikes for kongen og det nye rigsråd på Riberhus, blev det hverken biskoppen eller Vedel, men Hegelund, der blev valgt. Det har sikkert ikke skadet ham i den kamp om bispestolen i Ribe, som snart skulle begynde.

Hegelund bliver biskop

1595 blev Hegelund biskop efter en længere strid. Den 29. marts indsatte han i embedet ved ordination i domkirken. Allerede 14 dage efter

PEDER HEGELUND – PÆDAGOGEN

ordinerede Hegelund de tre første præster af de i alt 140, som han nåede at ordinere i sin embedstid. I juli flyttede han ind i bispegården på østsidens af Skolegade, som nærmeste nabo til domkirken mod syd. Det var en faldefærdig rønne, han og den store familie flyttede ind i. Hegelund klagede både til konge og lensmand over standarten og beklagede, at han måtte flytte fra det smukt restaurerede Snagdalen til bispegården.

Hegelund ventede ikke på kongens brev til lensmanden, som skulle fortælle, om han måtte restaurere eller ej, men fik en delegation fra byrådet til at besigtige huset den 12. december 1595. Hegelunds tredje svigerfar, den rige købmand Anders Sørensen Klyne, var blandt de udvalgte synsmænd. I rapporten stod der, at bispegården var:

»... et gammelt 7 fags hus, to lofter højt, som lejderne er de forrådnede og dybt i jorden, lofterne er afrådnede, bøgefjæle, som duer intet, huset hælder over midt udi heden i sønder, det sydvestlige hjørnes stænger er sønder, og et stykke skudt i igen. Er der også brøden stråtag på forne det ganske hus, og der er ingen skorsten i huset, så at alt det forne hus er slet og forfalden og skal have stor hjælp med bygning både oven og neden.«⁵⁴

Også til dette resatureringsarbejde fik han stillet midler til rådighed af byen. Hegelund havde generelt let ved at vinde gehør for sin projekter.

På sine besværlige rejser rundt i Ribe stift, der strakte sig fra øerne Amrum og Føhr i syd til Limfjorden i nord, fra Ribe i vest til Vejle i øst, lagde Hegelund den største vægt på at holde sine præster i gang teologisk. Når han visiterede et sogns kirke, skulle alle præsterne i omegnen komme til stede. Her skulle man drøfte et forud opgivet emne i troen, f. eks. retfærdiggørelseslæren, på den måde, at man forud havde læst Melancthons bog »Examen« og Den augsburgske Bekenelse. Det var så den sidst ankomne præsts opgave at forsvare den lutherske tro mod indvendinger, som andre præster skulle komme med. På den måde fortsatte Hegelund disputationerne fra skolen og studietiden. Studenter og præstesønner på egnen skulle også være til stede, så de kunne få indsigt og inspiration til videre studier. Senere i sin bispetid udvidede Hegelund kredsen med andre unge, som kunne have godt af at høre troen udlagt. De skulle til møderne have et Nyt Testamente og en god dogmatik ved hånden, så de kunne følge med. Det var åbenbart et problem af en vis størrelse, at mange studenter efter et par semestre faldt fra studierne og flakkede rundt i landet, hvor de prøvede at trænge sig ind som prædikanter og kapellaner uden at have været til eksamen hos bispen. Hegelund ville gerne gøre noget for at samle de fallerede studenter op.

Hegelund stillede i en skrivelse fra 1599 de retningslinier op, efter hvilke præsterne skulle leve og studere. De skulle arbejde med guds-frygt og efter præsteløftet med flid og alvor til Guds ære. Derfor skulle de studere og forbedre deres teologi. De skulle bede og påkalde Gud hver dag og leve et ustraffeligt liv. Derudover skulle de have de vigtigste hovedpunkter i den lutherske teologi klar, så de i prædikerne kunne vende tilbage til dem som til kilderne selv. Det skulle ikke lyde, som om de bare læste op fra en prædikensamling. De måtte holde deres latin ved lige og skulle hver dag læse tre kapitler i Bibelen, især 1. Mosebog, salmerne, profeten Esajas, Johannesevangeliet og Romerbrevet. Hegelund indskærpede, at man kun var en god teolog, hvis man var en god tekstlæser. Derfor anbefalede han dem at anskaffe sig forskellige bøger og ikke overraskende flest af Melancthon. Målet var, at præsterne ikke skulle sige, hvad de havde lyst til, og hvad der faldt dem ind, men holde sig til sagen; Kristus, og fremstille ham klart for alle sognebørn, så de kunne forstå, at han var frelseren. De skulle lære de vigtigste Bibelsteder udenad. De opfordredes også til at være fredsommelige og ikke skabe konflikter i prædikener og samtaler, især skulle de være forsigtige med, hvad de sagde om nadveren, der jo på dette tidspunkt var meget omstridt. I hvilket omfang og på hvilken måde Kristus er til stede i brødet og vinen, var det store stridspunkt mellem Melancthons tilhængere og de ortodokse. Og så kom et af de underholdende lastekataloger, som udpenslede, hvad præsterne skulle holde sig fra:

»Drukkenskab, bande og sværger, hofart, pragt, letfærdighed, overdådig og usømmelig klædedragt eller smykker, ubillig åger, landkøb (bønderne skulle sælge deres varer i købstæderne), forprang (handel med bønder i gaderne før de nåede markedspladsen), slem vinst eller gerrighed, underfundighed, falskhed, idelig trætte og tingssøgning, hårdhed, stivhed mod deres sognebørn, skørlevned og horeri, ikke tage sig fremmede sager på, ikke være fogeder eller tingskrivere, ikke ligge nogle dage i købstæderne og drikke og sværme over, ikke være skændegæster, overfusere, huggere og buldrere.«⁵⁵

De skulle kort sagt holde sig til Paulus, som på den bedste måde ifølge Hegelund forklarede, hvad en præst og kristen skulle gøre og især ikke gøre. Det betød, de måtte leve beskedent og godt med deres familier, så de ikke fornærmede eller forargede nogen med overflod. De måtte ikke trænge sig ind på andre præsters område, ikke aflyse gudstjenester, skulle sørge for faddernes antal ikke var for stort og se til, at der ikke udvistes for megen pragt ved dåb og bryllup. Endelig skulle de sørge for uddeling af almisser til de fattige.

Provsterne opfordredes til at angive præster og degne, hvis de opdagede, at disse deltog i letfærdige sammenkomster og nattelege, gadeild (bål som tændtes i byerne Valborgsaften, og som efterfølgende førte vilde fester med sig), hyrdeild, julpløning (tossen rundt fra hus til hus ved juletid). De skulle sørge for, at kapellanerne ikke udnyttedes af præsterne, og at kapellanerne var folk, biskoppen kendte. Endelig ville Hegelund vide, hvem der var jomfrukrænkere, skørlevnere, brændevinsdrinkere, osv. Provsterne skulle sørge for at få egnede drenge i skole og forsvare præstegårdsjorden mod adelen. De skulle sørge for, at præsterne ikke prædikede mere end en time, og at de ikke brugte tysk og latin i prædikenerne, at de sang og talte med langsom og klar stemme. Et sidste råd fra biskoppen var: hold prædikenen kort og klar og om gode ting.

Hegelunds embedstid som biskop forløb forholdsvis fredeligt. Det ser ikke ud til, at der har været mange sager, som er krævede biskoppens opmærksomhed. Men et stridspunkt var tilbagevendende, og det var den jyske adels begær efter præsternes jord.

Hegelund holdt også som biskop forelæsninger over teologien, i sommeren 1608 til 1612 180 prædikener om Dommerbogen fra Det gamle Testamente, for præsterne gennemgik han endvidere hebraisk grammatik. Ribe Katedralskole viste han stadig interesse for. Han besøgte den ofte og udsatte for egen regning i 1597 præmier i skønskrift ved skolen. Han overværede de disputatser og taleøvelser, der holdtes af de ældste elever i 1601 og 1606. Den 19. februar 1610 indsatte han sågar sin ældste søn, den 27-årige Jens, som rektor for skolen. Frem for noget interesserede Hegelund sig for de fattige skoleelever. Han noterede, hvor meget mad og tøj, der blev delt ud til dem, gav dem en udvidet ret til at tigge blandt byens borgere, hvorunder de skulle bære en særlig hætte, som de fik udleveret på skolen. Boden på 400 rigsdaler, som kirken fik for Søren Brammings drab på Hegelunds svigerfar, hensattes til de fattige elever. For renteafkastet skulle der købes bøger, tøj, sko, som skulle uddeles hvert år den 30. november. I det hele taget sørgede han for at bod betalt for drab blev givet videre til de fattige og i særdeleshed kom de fattige skoleelever til gode.

I 1613 ophørte Hegelund med sine dagsbogsoptegnelser. Han var blevet syg. Efter længere tids sygeleje døde han 18. februar 1614. Sygdommen er måske forværret af de stridigheder mellem Melanths tilhængere og de ortodokse. Hegelunds gamle elev Hans Poulsen Resen steg i disse år til posten som Sjællands biskop. Han blev samtidigt det ortodokse partis førende teolog. Resen var et eksempel på, hvordan den velbegavede, fattige bondedreng kunne nå toppen i samfundet gennem reformationens skolesystem. Han kom fra små kår i Vestjyl-

land og blev gennem Hegelunds undervisning og protektion hjulpet frem til det teologiske studium. I nadverstriden og striden om djævlleuddrivelsen ved dåben var han stærk modstander af de såkaldte kryptokalvinister, som Melanths tilhængere kaldtes. Resen ville modsat kryptocalvinisterne fastholde djævlleuddrivelsen. Hegelund blev sammen med de øvrige biskopper spurgt om deres stilling, og det lidt udflydende svar syntes at vise, at Hegelund har haft svare kvaler, da han skulle udtrykke sig positivt om den djævlleuddrivelsesformular, han dybest set må have været imod.

Beretningen om Hegelunds sidste timer og død kendes ikke.

Hjemmeliv

Peder Hegelund var gift 3 gange og fik i alt 17 børn, hvoraf 5 døde som spæde. 6 af sønnerne blev præster.

Første gang, han giftede sig, var i 1571. Han havde da været rektor for Ribe Katedralskole i 3 år og var efterhånden kommet til penge. Hegelund var 29 år, og hans udkårne brud hed Anne Jensdatter. Hun var datter af den teologiske lektor Jens Knudsen Holm, der havde været lektor i Ribe, men var død i 1568 efter længere tids sygdom. Det var ikke et fornuftægteskab, for den familie, Anne kom fra, var uden indflydelse. Moderen boede i byen, men den 19-årige Anne tjente formentlig i huset hos slægtninge. Den 1. maj 1571 var der skolefest i Ribe. Det foregik på den måde, at eleverne fra Katedralskolen drog i skoven, derefter blev der danset i engene og en majgreve, der dette år var biskoppens søn, Lauge Hans Laugesen, blev kåret. Derefter var der fest i byen og netop på denne dag optrådte Annes navn første gang i Hegelunds almanak. Man kan se, at der var kærlighed og ægteskab med i spillet, da hendes navn er indført på hebraisk, noget som gennem alle årene var kendetegnet på, at det handlede om kærlighed. Peder Hegelund stod 4. juni 1571 for en opførelse af et teaterstykke med skolens elever, en begivenhed, som mange kom til byen for at se. I almanakken står der under dagen: »Anne hjemme hos mig«. Så den unge pige har taget en tur op på Puggaard før eller efter skuespillet. Den 20. juni var Anne atter hos Peder, denne gang med Jens Hvid, som måske var det familiemedlem, der skulle arrangere hendes ægteskab. Der må kort sagt være sket noget mellem dem, som har fået familien til at reagere. Den 2. juli samme år skrev Hegelund, at: »Anne var på mit værelse ovenpå.« Man følger kærlighedshistoriens udvikling i almanakken, og den 19. august skriver Hegelund, at Anne kort var hjemme hos sin moder, hvor han åbenbart så og talte med

hende. Den 26. var han hos sin farbror Peder Mortensen Hegelund. I Almanakken står der blot kort: »Jeg var hos Peder Mortensen hele dagen. Det var næsten den bitreste dag i mit liv.« Måske har det været modstand mod giftermålet med den fattige pige. Den 10. september mødes de igen kort, og Hegelund forsøgte at bevæge sin farbror i spørgsmålet om ægteskab, men får den 20. september et stoisk svar, som lidt modløst refereres i dagbogen. Et eller andet skete der i de følgende dage, for den 29. september havde to af Hegelunds venner søgt om ægteskab hos Anne på vegne af ham. Den gamle må altså have givet sig. 4. oktober kunne Hegelund skrive:

»Bryllup sikret. Trolovelse. Forpligtende overenskomst og højtideligt løfte om ægteskab mellem mig og Anne.«⁵⁶

Blandt medunderskriverne på ægteskabskontrakten var Peder Mortensen Hegelund, så han må være blevet overtalt. Den 11. november blev de gift, og han kalder Anne »med rette meget dyrebar«. Men lykken varede kort, kun 1½ år efter den 27. juli 1573 døde hun 21 år gammel i barselsseng efter den 20. juli at være nedkommet med sønnen Jens:

»Den 27. juli tidligt om morgenen bortkaldte Gud fra dette liv i brændende påkaldelse af Guds søn min hustru Anne, der var mig kærere end mig selv.«⁵⁷

Der gik flere år, hvor Hegelund forblev enkemand. Han helligede skolen hele sit liv, men da han i 1580 blev teologisk lektor og sognepræst ved Vester Vedsted kirke, var tiden inde til atter at stifte familie.

Hegelund så sig om efter en ung brud. Der var flere i kikkerten, men den 31. august skrev han i sin dagbog, at han var blevet lokket til Tønder af en ung piges meget gode ry. Hendes navn var Anne Margrethe Jørgensdatter. Hun var datter af provsten i byen. Fem rejser til Tønder blev det til i løbet af de følgende måneder, før alle formaliteter var på plads, og både de unge og de ældre havde godkendt ægteskabet. 26. juni 1580 holdtes brylluppet på Ribe rådhus. Med sin anden kone fik Hegelund 7 børn, hvoraf 3 døde som spæde. Margrethes helbred var ikke det bedste. Efter en tid, hvor unge blev opdraget i huset, måtte Hegelund sige farvel til denne indbringende og givende bibeskæftigelse, Margrethe var for svagelig. Peder Hegelund fik i disse år en øjenlidelse, som tog hårdt på ham. Som man kan høre, så kan stort og småt følges i Hegelunds almanak. Man kan i dagbogen følge årets gang i Kannikboligen i Skolegade. Ølbrygning, smørlavning, tørvekøb, rej-

serne sammen til f. eks Slesvig og alt, hvad der ellers faldt for i en husholdning og dagligdag. Fødslen af de syv børn på 11 år tog hårdt på Margrethe, der havde et lyst og muntert sind og gerne sang. Men børnene kunne hun til sidst ikke passe. De var ofte i Tønder hos hendes forældre. Den ældste, Jens, af første ægteskab, var 18 år, da hans stedmoder døde, og var blevet sendt til Sorø for at gå på akademiet der. I 1590 blev han så syg, at Hegelund måtte sende sin bror over for at hente ham. Jens Hegelund kom sig, men blev aldrig rigtig rask, selvom han underviste på Ribe katedralskole en periode.

Margrethe døde ganske ung 29 år gammel i 1591. Der er ingen tvivl om, at de stod hinanden meget nær og arbejdede sammen i det fællesskab, som en husholdning med mange børn, kostskoleelever, og embedet i Vester Vedsted gjorde fornødent. Efter Margrethes død kan man i dagbogen på dødsdage og andre dage finde en lang række notitser:

»22. juli hensov min hjertes kæreste Margrete, hvis sjæl Gud glæde i det evige liv.«

Samme år et par uger senere:

»Min første drøm om min højtelskede M, at hun nemlig ved Guds nåde var gengivet mig efter hendes sygdom« osv.

Men husholdningen og de mange små børn krævede en kone, så i 1593 begyndte Hegelund at se sig om efter en ny livsledsager. Der skulle mange rejser til. Han forhørte sig om flere unge kvinder, men enten var de givet væk, eller også ville de ikke giftes med den nu 51-årige sognepræst ved domkirken i Ribe.

Det blev egentlig også en mærkelig bagvendt måde, hvorpå han kom ind i sit tredje og sidste ægteskab. Den 30. september 1593 var han til bryllup i Bogense. Under festen gjorde en ung pige fra Ribe, den 18-årige købmandsdatter Anne Andersdatter Klyne så stærkt et indtryk på ham, at han lod to andre »koneemner« ligge med det samme. I dagbogen kan man se, at Hegelund var forelsket, for han skrev sine hebraiske tegn, som var det sædvanlige i sådanne situationer. Hjemkommet fra Bogense henvendte Hegelund sig da også straks til pigens far, Anders Sørensen Klyne, der var en rig købmand fra en betydelig, men meget voldsom slægt (som er omtalt i forrige kapitel). Han må have fået ja, for allerede den 23. december 1593 trolovedes de, og de blev gift den 27. januar 1594. Det var en handlekraftig og robust ung dame, der flyttede ind i præstegården Snagdal i Skolegade. Børne-

ne, som har været passet hos familie, hentedes hjem. Den 9-årige dreng og de to mindre piger blev sendt i skole og den normale dagligdag indfandt sig igen i familien.

Anne fik 9 børn med sin mand fra første fødsel i november 1594 til sidste fødsel i december 1608. Tre af de ni børn overlevede ikke barndommen. Anne var på en anden måde end den blide Margrethe med i familiens økonomi. Som købmandsdatter må hun have suget erfaringer til sig, for hun tog på markeder og var i Sønderho for at købe fisk til bispegårdens forbrug. Hun indkøbte tømmer til at sætte en af deres kannikkegårde i stand og ordnede økonomiske transaktioner for sin mand, når han skulle sende penge til udlandet, bl.a. til sønnen Jens Hegelund, da han studerede. Hun handlede kvæg og var betroet store summer for stiftet, som hun selv bragte frem og tilbage mellem byerne. Anne blev sågar betroet at rejse med hele præsteskatte til Haderslev på stiftets vegne og overdrage den lensmanden der. Anne tog også med den aldrende biskop på dennes rejser rundt i stiftet, men hvor den blide Margrethe sang salmer, har Anne sikkert løst mange praktiske opgaver og ordnet ting, som bispen havde brug for hjælp til. Hun var, hvis man skal tage efter, hvad hun magtede, og hvilken slægt hun tilhørte, sikkert ikke let at bide skeer med.

Anne overlevede sin mand med mange år og døde som enke i 1640.

Anders Sørensen Vedel – Historikeren

Jens Grundet og Hans Thomesen

Anders Sørensen Vedel blev født 9. november i 1542 i byen Vejle (som hans efternavn er afledet af). Hans far, Søren Vedel, var købmand, sad i byens råd og var fanebærer i det lokale borgerværn. Vedel har sikkert vist de evner for bogligt arbejde, som Sjællands biskop, den i Ribe opvoksede, Peder Palladius, havde bedt forældre være opmærksomme på. Gled lærdommen ned i drengene som varmt smør, så skulle de holdes til skolen, så der kunne blive gode præster af dem. Det betød også et skridt opad på den sociale rangstige. Anders Vedels forældre gjorde det bedste for ham, og han blev derfor af sin far i 1557 fulgt til Ribe for at gå i katedralskolen:

*»(Han) blev derfor udi sin Alders 15 Aar ved St. Povls Dags Tide (22. marts) hidført af sin kjere sal. Fader og kom i Herberg hos sin Fren-
de, den fine, drabelig lærde mand Hr. Jens Pedersen Grundet.«⁵⁸*

Jens Grundet var Vedels mors fætter, som havde været Katedralskolens rektor i en årrække. Han var, da Vedel kom til byen, avanceret til sognepræst ved domkirken og drev en slags skolepensionat, som folk fra hele Jylland sendte deres børn til. Grundet boede i kannikke-residensen »Snagdal« på hjørnet af Skolegade og Sønderportsgade, og børnene, der altså var tæt på ham, nød godt af hans store viden og moralske eksempel.

Grundet var en af reformationens mænd, selv født 1498 i Vejle. Han havde selv været elev på skolen i Ribe, men en adelig velynder så Grundets store talent for sprog og sendte ham til Århus katedralskole. Herfra blev han student. Han opholdt sig i København, men på grund af de urolige tider tog han videre til Malmø. Her underviste han ved latinskolen og kom der i forbindelse med flere af den danske reformationens hovedskikkelser og var allerede før »Grevens fejde« gået over til den lutherske tro. Grundets helbred led et alvorligt knæk under Malmøs belejring i 1535 i forbindelse med borgerkrigen. Hans oplevelser med krigens rædsler og reformationens gennemførelse samt en urokket tro på, at Gud ledte hans veje, gjorde Grundet til en lærer, der satte sig dybe spor hos sine elever. Grundet var især en stor ynder af historien, mens han ikke brød sig om teologiske stridigheder. Den samme forkærlighed for

historien og afsky for de stridigheder der fulgte efter Luthers død i 1546 arvede Anders Sørensen Vedel. Når Vedel kom fra skole, begyndte Grundet sin undervisning af ham. Gennem de fire år, hvor han var i Grundets hus, læste han Homer, Herodot, Thucydid, Plutarch og Livius, men også Saxo, som Vedel senere oversatte til dansk. Grundet var meget forbundet med Vedel. Afskeden glemte Vedel aldrig, da den gamle mand tårevædet sagde farvel til ham efter at have tildelt ham en stor sum af sine beskedne midler til rejsen og studiet.

I Ribe var Grundet utrættelig i sin omsorg for sognets fattige. Han uddelte selv de almisser, som med jævne mellemrum gennem kirken blev uddelt fra Riberhus' kongelige lensmænd. Grundet døde, efter Vedel var rejst fra byen. I en af de mange pestepidemier, den i 1565, bukkede han under den 15. august. Han havde været hos de dødende ripensere og var i slutningen af sommeren, hvor pesten næsten var raset ud, blevet angrebet af den frygtede sygdom. I den korte sygeperiode Grundet havde før sin død, fortæller Vedel, at huset var stuvede fuldt af gæster, som ville vise ham deres deltagelse som tak for, hvad han havde gjort for dem. I Domkirken findes hans gravsten i turistindgangen i søndre sideskib. Det er genbrug af en gammel katolsk kanniks sten fra omkring 1500. Grundet var langt fra rig, og familien havde kun råd til dette beskedne mindesmærke over den store pædagog.

Da Vedel kom til Ribe, havde skolen en af de mest lysende stjerner på den kirkelige himmel som rektor, Hans Thomesen. Han var som nævnt præstesøn fra Hygum øst for Ribe og var født allerede før reformationen omkring 1532. Hans far var den førømtalte Thomas Knudsen, provst i Frøs Herred. Hans Thomesen havde studeret i Wittenberg i 1553 og havde, selvom han var ung, allerede rejst i Europa som hovmester for tre unge adelsmænd af Venstermandslægten. Hans Tavsens, der kendte Thomesens far meget godt, valgte den unge teolog til skolemester i 1557. I 4 år var han bannerfører i Ribe for den af Filip Melancthon inspirerede nye, humanistiske teologi. Han begyndte tidligt at digte salmer og har påkaldt sig de højere myndigheders opmærksomhed. Han blev nemlig allerede i 1561 udnævnt til sognepræst og provst ved Vor Frue kirke, hovedkirken i København.

Tycho Brahes dannelsesrejse

I 1561 begyndte Vedel at studere teologi ved Københavns Universitet. Han var på det tidspunkt kun 18 år gammel. Han udmærkede sig dog hurtigt og kom bl.a. ved de forbindelser, som han havde via en medicinsk professor, der også havde været i huset hos Grundet i Ribe, i

kontakt med de fineste familier. Allerede året efter sin ankomst til København besluttedes det, som tidligere nævnt, at han skulle være hushovmester for den kun 15-årige Tycho Brahe, der stod foran sin store europæiske dannelsesrejse. Tycho Brahe havde allerede studeret ved universitetet i 3 år på det tidspunkt og havde især kastet sig over matematik og astronomi. At Tycho Brahe havde brug for en hushovmester, der kunne holde styr på økonomien og tage sig af de praktiske ting på en sådan rejse, var ganske almindeligt. Det var imidlertid ikke alene den opgave, som Vedel fik med på turen af Jørgen Brahe, Tychos Brahes farbror. Vedel fik nemlig udtrykkelige ordrer på, at han skulle sørge for, at Brahe studerede jura og politik, og at han skulle afholde ham fra at studere matematik og astronomi. Heldigvis for Tycho Brahes fremtid så hans hushovmester stort på dette påbud, og Brahe fik trods sin unge alder råderet over planlægningen af sin fremtid. Den by, som dannelsesrejsen gjaldt i første omgang, var Leipzig. Straks de to var kommet til byen, begyndte Brahe at gå til matematiske forelæsninger, mens end ikke navnet på den juraprofessor, de boede hos, er overleveret. Vedel har haft en hård tid og siddet som en lus mellem to negle. Flere sammenstød det første år vidner om, at Vedel forsøgte at forhindre Brahe i at gå til de forbudte forelæsninger, men dog på en måde som gjorde, at der ikke kom skår i deres venskab. Vedels eneste magtmiddel var nemlig, at Brahe skulle modtage alle sine penge af dennes hånd. Hvor megen energi Brahe brugte på de forbudte studier, viste sig ved, at han allerede 1563 anstillede sine første observationer af stjernerne i Leipzig, og det mere end antyder, at heller ikke Vedels forsøg på at hindre ham i at studere astronomi bar frugt. Det ser da også ud til, at de to unge har fundet en gensidig forståelse i, at man dyrkede hver sin interesse, og da strømmen af penge fra Danmark fortsatte i rigelige mængder, var det i første omgang problemfrit. Vedel studerede græsk for at læse de græske historikere på deres modersmål. Han har villet til kilderne selv og har været en begavet sprogmand, der var interesseret i det, som alle i tiden råbte på: fædrelandets historie.

Man ved, at Peder Hegelund i 1564 besøgte sin barndomsven i Leipzig. I den forbindelse kommer det frem, at Vedel har gjort opmærksom på sig selv, for i 1565 fik Vedel tilbud om at træde i kurfyrstens tjeneste. Det var ikke hans græskkundskaber, som man var interesseret i, men derimod hans viden om historie. Kurfyrsten ville have skrevet en national historie, som i renæssancen var måden, hvorpå man udbyggede sin magt og ret til sin adelige titel. Desuden spillede fædrelandskærlighed en vigtig rolle, fordi reformationen indførte modersmålet og det nationale som afløser for den katolske kirkes tanker om én stor kristenhed.

Da Vedel senere skulle forklare, hvorfor han ikke tog imod det smigrende tilbud, skrev han:

»Men mit sind stod til mit Fædreland«.

Hele ideen med hans studier var jo at skrive Danmarkshistorie. Den mission forfulgte han altså meget tidligt og kunne derfor målrettet vende sig mod de græske forfattere, der dengang gjaldt som forbilleder på historieskrivning.

I 1565 skulle Brahe og Vedel tilbage til Danmark, og Vedel skulle aflægge regnskab for Jørgen Brahe. Det var midt under »7-årskrigen« med Sverige, og da Vedel og Brahe ankom til Rostock, var krigen ikke afgjort. Derimod havde de tyske lejetropper bragt en pest med sig til Danmark, der dette år også nåede Ribe. Jens Grundets brev til Vedel viser, hvor stor frygt det medførte i Ribe:

»Giv mig dog atter det løfte, at du efter min død vil antage dig mine faderløse børn, som du så ofte forhen har forsikret mig om, og som jeg så trygt har stolet på.«

Vedels kontakt med de gamle venner i Ribe bragte ham efterretninger om hårde tider for byen.

Da Vedel i maj 1565 nåede København, talte han derfor med rektor for Københavns universitet om Grundets sønner, der snart (pengeløse) skulle studere i hovedstaden, og han fik forsikringer om støtte til de unge. Nu ville han tilbage til Ribe for at besøge Grundet og sine gamle venner, men han blev opholdt af en begravelse, som han ikke kunne forsømme. Jørgen Brahe var sprunget i vandet for at redde sin konge, Frederik 2., der tungt påklædt var faldet i vandet i forbindelse med fugtige festligheder. Jørgen Brahe pådrog sig derved en forkølelse, som blev til feber, og kort efter døde han. Dødsfaldet har bundet Tycho Brahe og Vedel endnu tættere sammen, og de to forblev venner og skrev breve til hinanden også efter, at Brahe var blevet landsforvist. Men forsinkelsen betød, at Vedel ikke nåede at besøge Grundet, før denne døde af pesten, et forhold, som han bebrejdede sig selv senere i livet.

Sidst på året 1565 besluttede Vedel på baggrund af de mange sorger, som han havde haft siden hjemkomsten til Danmark, ikke at tage til Ribe, men at fuldføre sine studier ved universitetet i Wittenberg.

Opholdet i Wittenberg var for Vedel 2 gode år. Han tilbragte dem i selskab med mange unge danske studerende, og mange af disse vedblev at være hans venner gennem hele livet. I foråret 1566 kom også

Tycho Brahe på besøg. Han var myndig og havde nu selv fuld råderet over sin formue. Reformationens ånd levede endnu i byen, og Vedel besøgte med andre unge Luthers hus, som allerede dengang fik indrettet en slags mindestue.

I Wittenberg fortsatte han sine historiske studier og tog i 1567 magistergraden. Vedel blev i byen endnu et år og udgav sin første bog, der var en hyldest til Grundet. Bogen indeholdt Grundets eget skrift om Jesu lignelser, der blev opstillet i fire klasser efter den måde, de indgik i kristendomsundervisningen. I bogen trykte han også to hyldestdigte fra sin egen og Peder Hegelunds hånd samt nogle af Grundets prædikener.

Hjemme i Danmark

I 1568 vendte Vedel hjem til Danmark. Han ville være historiker og så i første omgang en stilling som rektor som springbræt til dette. Men ingen af biskopperne, som på den tid besatte rektoraterne, havde noget at tilbyde, som kunne friste Vedel. Han vendte sig derfor til København, og gennem digte tilegnet kansleren Johan Friis og rigshovmesteren Peder Oxe fik han tiltrukket sig opmærksomhed for sine planer om en ny Danmarkshistorie.

Vedel var heldig (og havde tilegnet mindeskriftet over Grundet til Johan Friis), fordi kansleren Johan Friis selv var meget optaget af historie. Derfor fik han udvirket, at det næste kanonikat ved Roskilde domkirke skulle tilfalde Vedel. Ved alle domkirker var der jord og anden indtægt henlagt til at kunne forsørge mænd, som på den ene eller anden måde skulle forske eller fuldføre andre vigtige opgaver for staten. Men at have noget i udsigt gav jo ikke Vedel mad på bordet. Derfor fik Friis udvirket, at Vedel kunne overtage en netop ledig stilling som én af kongen Frederik 2.s hofprædikanter. At denne stilling tilfaldt den kun 26-årige Vedel betyder, at man anså ham for en lærd mand, en oprigtig kristen og en begavet taler.

Det var ikke en ufarlig stilling. Netop på denne tid stod der i kirken en stor strid omkring nadveren. Vedel delte holdninger med Niels Hemmingsen og Filip Melancthon, som mente, at Guds søn var til stede i nadveren, men som mente, at det ikke var sådan helt bogstaveligt i brødet og vinen, men i en åndelig betydning. Det ortodokse parti ville mere bogstaveligt hævde, at brød og vin var Herrens kød og blod, og den tyske teolog Jakob Andreas var fra Tübingen kommet til Danmark for at rense ud blandt de vantro tilhængere af Melancthon. Da kongen selv krævede den rene lutherske lære, var det farligt for Vedel,

at han udgav et af Niels Hemmingsens skrifter med sin fulde tilslutning. Hemmingsen blev nemlig få år efter afskediget fra sit embede som professor, fordi han beskyldtes for at følge den ulutherske Zwingli i spørgsmålet om nadveren. Men Vedel var omgivet af mange meningsfæller, der alle enten havde læst under Melancthon i Wittenberg eller hos lærere som Peucer, der var påvirket af ham, så tiden som hofprædikant forløb uden problemer med sindelagskontrol.

Gennem sine prædikener, som både kongen og kansleren kunne lide, fandt Vedel indgang hos Johan Friis. Ved samtalerne under måltiderne i kanslergården, som blev overværet af rigets mest magtfulde mænd, fornemmede man, at Vedels viden om Danmarks historie var ud over det sædvanlige. En utilsigtet gevinst var, at Vedel her hørte beretningerne på første hånd fra mændene, som havde kæmpet i »Grevens fejde« og »7-årskrigen« fra 1563-1570. Disse bedrifter skrev Vedel i 1569 og 1570 digte om, og det gav snart pote. Kanonikatet ved Roskilde domkirke blev skiftet ud med et mere indbringende i Ribe i marts 1570 – ganske vist var der endnu kun et ventebrev på det, men alligevel. Johan Friis havde store forventninger til Vedel, og i 1570 fik han opgaven at oversætte den latinske Saxo til dansk.

I 1570 var Vedel i Køge. Kansler Johan Friis var blevet syg og lå på sit dødsleje. Vedel trøstede ham og beredte ham til døden. Det var også Vedel, der samme år holdt ligtalen over rigets kansler fra prædikestolen i Vor Frue kirke i København.

Vedel var fortrolig med de mænd, der bestemte den danske politik, som havde været med til at skabe reformationen, og som delte Vedels vision om en ny Danmarkshistorie. Han stod i tiden efter sin hjemkomst fra Wittenberg på tærsklen til noget, han selv oplever som en ny tid. Han var stålsat, som et gammelt håndskrift med hans bomærke fra det Kongelige Bibliotek kan fortælle. Her findes overskriften:

»Aut Mors aut emenere.« Frit oversat »Døden eller hæder.«⁵⁹

Vedel på egne ben

Med Johan Friis' død havde Vedel mistet sin mægtigste beskytter midt under arbejdet med oversættelsen af Saxo. Men ønsket om at få en nationalhistorie var meget udbredt i datidens Europa. Johannes Bugenhagen skrev allerede i 1518 Pommerns historie, og ønsket om oversættelsen af Saxos Danmarkshistorie blev drevet videre af rigshovmesteren Peder Oxe. Det var et gennemgående træk for de nye regeringer i Europa at støtte sådanne arbejder.

Vedel kunne på grund af sit arbejde som hofpræst ikke uden videre kaste sig over arbejdet med Danmarkshistorien. Flere gange måtte han til Fyn, da nære slægtninge til den gamle kansler døde. Han var under en af disse rejser væk fra hovedstaden også i Ribe i 1571. Da han endelig kom tilbage til København blev byen nærmest sat på den anden ende i sommeren 1572. Kongen havde omsider besluttet sig for at udføre sin plan om ægteskab med Sofie af Mecklenborg. Under dette bryllup kom mange lutherske fyrster til byen. Hermed blev de danske teologer udsat for et vist pres, for netop i de år begyndte den lutherske ortodoksi at kræve sine ofre. Især professoren Niels Hemmingsen var betænkt på at fremstå acceptabel, og derfor lod han Vedel udgive kernen af sine universitetsforelæsninger under titlen »Livets vej« på latin. De var færdige og blev trykt i april 1573. Det var ikke ufarligt for Vedel at gøre dette, for skulle Hemmingsen blive dømt som kætter, kunne Vedel let rives med i faldet.

I 1571 begyndte Vedel sin oversættelse af Saxo. Det blev en arbejdstid med større pauser. I en af pauserne udgav han en oversættelse af »Pavekrøniken«, hvori der var enkelte digte om hver pave. En salme af Anders Sørensen Vedel, som blev optaget i Hans Thomesens salmebog 1569, viser spændevidden af hans evner. Salmen lyder:

*»Guds naade og barmhiertighed
med gaffuer skøne uden all ende
mod Mennsker er rigelig beteed,
hvo det kunde ellers ret bekiende.
Hver tencke derpaa, blandt store og smaa
At de retvise og fromme
Land og Folk til gaffn fra Gud komme.*

*Dog er denne Verden ond oc blind,
Oc monne nu Guds velgierning glemme:
Saa den Guds fryctiges hu oc sind
Bedrøffvis aff hendis ondskab slemme.
At hand skal see det met stor vee,
Oc naar hand det betencker
Til Døden det hans hierte krencker.*

*Der findis ei nogen Quinde eller mand,
 Som for hans Død bær sorg eller quide:
 At Gud saaledis straffer det Land,
 Den syndige hob och saa til lige:
 Som farer fort, i Synden bort,
 Acte ey at dem da er
 Guds vrede oc straff offver Hoffvit nær.*

*Den Retuise effter sin idelig Bøn,
 Aff Guds gode villie oc stor naade
 Bekommer den rette glæde oc løn,
 Hand borttages fra tilkommende vaade.
 Hen ryckis aff nød, til Abrahams skød,
 At den straff hannem ey rører,
 Som Synden offver de onde fører.*

*Hans Siel kommer til den evig fred,
 Til herlighed, trøst og megen ære:
 Huilcken hende hoss Gud er bered,
 I hannem at bo oc altid være.
 Der kande ey Synd, ey Dødens baand,
 Oc ey den onde Fiende,
 Den stadige fred oc fryd forvende.*

*Hans Legeme huiles i sorten Jord,
 Soffver i sit Herbere sødelige:
 Indtil Christi Basun oc Ord
 Fremkalder alle Menniske saa vide.
 Oc da giffvis vil, foruden all tuil,
 De onde Helffvede hin hede,
 De Retuise wendelig glæde.*

*Bønhør oss naadige Gud oc blid,
 Tro lærer oc Regenter vilt giffve
 Din Kircke, i sin Alderdoms tid:
 Lad dit Ord oc naade hoss oss bliffve,
 At huer uden suig, kand saa frycte dig,
 At vi maatte alle tilsammen
 Met dig leffve euindelig, Amen.⁶⁰*

At det var en begravelsessalme, som kom med i salmebogen, undrer ikke. Det var jo netop ved begravelser og ligtaler, Vedel kom i høj kurs blandt adelen. Salmen viser en rettroende lutherdom, som fortæller, at man enten opstår til dom eller frelse. Det evige liv i Paradis eller Helvedes ild venter, den talende i salmen venter kun frelsen af troen på Kristus, men fortæller også, at denne tro skal følges af de gerninger, som er rette, altså et anstrøg af Melancthons lære.

Fra april 1573 til 1575 arbejdede Vedel uafbrudt på Saxo. Gode kræfter støttede ham, ikke alene Peder Oxe, som ofte spiste med ham og lod ham fortælle sig historier fra fortiden, men også kansler Niels Kaas, rigsråden Christoffer Walkendorff og kongens sekretær Arild Hvidtfeldt. Hermed fik han adgang til alle ønskelige hjælpemidler, og i fortalen til sin bog om »Svend Tveskæg« fortæller Vedel, at selv kongen blev bekendt med hans arbejde. Det medførte, at han fik stillet et endnu bedre kanonikat i udsigt i Ribe i 1574, som skulle supplere de indtægter han allerede havde fra et kanonikat, der var blevet hans efter, at salmedigteren Hans Thomesen var død i 1573. Ordningen med kanonikater betød, at man ikke nødvendigvis boede i Ribe, selvom man blev aflønnet herfra. I sommeren 1575, mens den tyske kurfyrst August havde foranlediget, at Niels Hemmingsen og andre teologer måtte forsvare sig på slottet mod anklager for kætteri, lagde Vedel sidste hånd på oversættelsen af Saxo. Han samlede hertil et supplerende bind af kilder, og videregav derefter oversættelsen med dedikation af værket til kongen.

Saxooversættelsen var en videreførelse af det arbejde, der var begyndt med reformationen: man skulle prædike og synge på dansk i menigheden, og nu skulle menigmand altså også kunne læse historien på dansk. Derfor skete der i årene fra reformationen og frem mod 1600 også en enorm udvikling af det danske skriftsprog, og Saxo-oversættelsen er en af milepælene. I flere hundrede år var Vedels Saxo oversættelse eksemplet på god dansk prosa. Saxo er ikke ordret oversat. Det skulle være en folkebog, og som Vedel selv siger:

»Saxonis Latine er meget tung og dyb«.

Bogen fik en stor udbredelse gennem de følgende århundreder. Sprogforskeren Allan Karker giver denne bedømmelse af værket:

»(Vedel) gendigter Saxo i en meget enklere, lidt troskyldig stil, som dog aldrig savner værdighed ...«

Det var efter ligprædikener og mindre bøger lykkedes Vedel at præstere et svendestykke, og alle i regeringen, som havde støttet ham, var enige om, at Vedel var den mand, som kunne løfte opgaven at føre Danmarkshistorien fra Saxo op til 1500-tallet.

Vedel var ikke en ukritisk læser af Saxo. Gennem andre kilder og krøniker havde han flere steder kunnet rette misforståelser og fejlagtige årstal. Vedel opregner i fortalen tre grunde til at det er nyttigt at have en national historie. For det første kan man her se, hvor Gud i landet har ladet religionen forandre sig og blive til den gode kristendom, som kom efter reformationen. For det andet lader Gud historien fremstå som et spejl, hvori folk kan se, at de fromme belønnes og de onde straffes. For det tredje kan øvrigheds personer som konger og fyrster heri se den rette regeringsmåde, hvordan de skal fremme lov og retfærdighed og straffe de onde.

Derfor er det godt for alle i samfundet fra høj til lav at læse historier og Vedel kommer ind på hvorfor i fortalen:

»Thi det gaar jo saaledes til, at det er alt ét spil, som altid drives udi denne verden. Personerne og folket forandres alene. Men ligerviis som menneskelig natur, den er en, og sig selv altid lig på sin art og skik, saa ogsaa med al handel og vandel, raad, anslag, lykke og modgang, medgang, hendelse, fald og fremgang, udi al bestilling. De synes vel at gaa bort, men de komme dog op igen, og gøre deres om-løb med et nyt og fersk folk, naar den ene alder er afdød og den anden overtager i stedet.«

Menneskets natur ligger til alle tider fast. Det er det menneske, som faldt fra Paradiset og blev bundet af synden. Når mennesket er det samme, så er historien den samme selvom tider og skikke, opfindelser og fremskridt synes at forandre historien. Det er denne sandhed, der skulle komme hele samfundet til gode gennem historierne i den danske krønike.

Allerede da Saxo-oversættelsen skulle udkomme, lod kongen gennem Peder Oxe Vedel vide, at man gerne så en fortsættelse af Saxos Danmarkshistorie ved ham. Men på grund af knapheden efter krigen med svenskerne var der problemer med at få Saxo-oversættelsen trykt. Der var ikke papir. Vedels gamle elev og ven, Tycho Brahe, skrev i indledningen til bogen et opråb, som dels skulle forherlige Vedels indsats, dels opfordrede det danske folk til at skaffe det fornødne papir:

»Skal da den veltalende Saxos skrifter dø? Skal så dyrt papir, ved at svinge så mange mænds tapre gerninger for dig, tvinge til at svinge evigheden? Skal da alt dysses hen i evigt mørke, alt det som Danmarks krigsmagt har udført i mange århundreder? Så mange konger og tapre førere og så store kæmper, mænd som Holger og vægtige Frode og udleete Roland, skal en lille stump papir lade dem anden gang møde døden? – Guder, forbyd den uret, forbyd den, I piger, ja, riv snarere ærmerne af jeres arme at bringe til veje til det ønskede papir. Se, Skåne tilbyder med udbredte hænder sine kunstnere for at ikke den fædrene slægts ære skal gå til grunde! Men pengene der er låst fast i hårde lænker forhindrer og tillader ikke at ædle anstrengelser ser lyset. Oh, penge, altid forhadet for berømmelige handlinger! Oh, penge altid blandet i tingenes skæbne!«⁶¹

Vedel gifter sig

Anders Sørensen Vedel tog i sommeren 1576 til Ribe. Hans Svanning, som på det tidspunkt var i færd med at skrive en Danmarkshistorie, var efterhånden blevet en ældre mand. Han kendte Vedel fra dennes Ribetid og stod kongen nær. Svanning havde gennem en længere år-række været lærer for kronprinsen. Vedel besluttede at fri til Svannings datter, den 15-årige Marine, som han sikkert ikke har kendt særlig godt og måske kun set i hendes barndom. Grunden til ægteskabet snarere bestod i, at der bestod et åndeligt fællesskab mellem Marines far og Vedel og, at denne alliance mellem den gamle og den nye tids historieskriver ville lette processen for ham. Han havde flere gange været i Ribe, havde brevvekslet med venner og på den måde fundet frem til denne på alle måder passende brud. Under frierfærden prædikede han, som en af byens sønner, der havde gjort det godt, i domkirken, men tog allerede om sommeren i 1576 til Sjælland igen for at overvære et stort øjeblik i sin ven Tycho Brahes liv, nemlig nedlæggelsen af grundstenen til Uranienborg.

Vedels første ægteskab er en smuk og kort episode i hans liv, som er foreviget gennem den mindeplade, som han lod sætte op i domkirken over sin unge hustru. Selve brylluppet var fastsat til sommeren 1577, men inden da indtraf en begivenhed, der gjorde Vedels tilstedeværelse i København nødvendig. Dronningen fødte en arving til riget den 12. april 1577, den senere Christian 4. Den 3. og 4. juni blev barnedåben fejret med pomp og pragt på Frederiksborg slot. Der findes en beretning fra denne barnedåb af professoren, ripenseren og digteren Erasmus Lætus, som i et glimt viser os Vedel sammen med vennerne i festligt lag. Vedel

havde som hofpræst retten til at færdes frit i kirken og havde derfor inviteret gamle venner til at overvære hele det skuespil, der skulle foregå i slotsgården fra en plads i kirken. Herfra havde man en glimrende udsigt over slotsgården. Grunden til dette var, at studenterne i den åbne slotsgård skulle opføre et bibelsk skuespil. Ved et vindue i slotskirken tog Vedel opstilling. Vennerne var foruden Erasmus Lætus, renteskriveren Peder Hansen, magister Niels Hviid og magister Laurits Pedersen. Alle unge mænd, som havde fået det privilegium at få vin fra kongens kælder. Desværre skete det, som Lætus berettede, at folk udenfor vinduet satte nogle bænke op og stillede sig på dem for bedre at kunne følge slagets gang. Det blev vennerne i kirken ærgerlige over. Under stykket var der mennesker klædt som djævle, der skulle gå rundt og gøre plads for skuespillerne mellem publikum og holde styr på urolige hoveder. De gik omkring, som Lætus skrev med »groteske og skrækkelige Udseende og ved sine »afvexlende og tøjlesløse Fagter« holdt de styr på folk. Vennerne fik nu fat på en af disse djævle og ville have ham til at trække folk ned fra bænkene, så de bedre kunne se. Djævlens viste sig villig, men kun på betingelse af, at han fik noget af den dyre vin. Han fik flasken rakt, men efter at have taget en slurk, tog han en mere og tømte flasken. Så gik han udenfor, men i stedet for at jage folk væk, lavede han bare to små spring foran vinduet for at gøre nar af vennerne, hvad jo ikke var andet, end man kunne forvente af djævelen: »Djævlens blev sin rolle tro til det sidste,⁶²« som Erasmus Lætus tørt bemærker. Mere end mange analyser af skrifterne og tiden fortæller en sådan begivenhed om humor, selvironi og fest blandt unge mænd i den lærde kreds, som Vedel tilhørte.

I festlighederne indgik et skuespil og en scene med et slag mellem israelitterne og filistrene. Blodet kom til at flyde i slotsgården. For selvom filistrene egentlig efter en tid skulle flygte, så ville de ikke fejte vige, når nu den kongelige familie så på. Tilskuerne blandede sig derpå i skuespillet – selv den gamle kansler sprang ud på scenen for på israelitternes side at hjælpe til med at drive filistrene på flugt.

Det var først efter disse begivenhedsrige dage drog Vedel til sit eget bryllup i Ribe. Allerede tidligere på året var der gået danske breve ud til lægmændene, der var indbudt til bryllup, og breve på latin til de lærde. Tycho Brahe var gæst ved brylluppet den 30. juni i Ribe, som sikkert har stået på rådhuset, der lå nordøst for domkirken. Tre uger efter festen ankom Vedel og Marine til København, hvor de boede den følgende vinter.

Næste sommer skulle de to unge besøge familien i Ribe, men på rejsen blev Marine forkølet og fik feber. På mindepladen i domkirken fortæller Vedel det selv sådan, idet han lader Marine tale:

»Født og gift til hæderlige kår, førte jeg et nok så kort, men fromt og kysk liv på jorden. Således fik jeg herfra en let, men from og fredelig bortgang på selve dette sted, hvor jeg modtog min sjæl, af mine forældre min krop samt ægteskabspagt af min husbond, for nu at give alt dette tilbage til hver enkelt.

Thi jeg rejste fra København for at gæste den hjemlige arne sammen med min Vedel. På selve den dag, da jeg skulle drage ind i staden for at blive modtaget med gensidig glæde, blev jeg pludselig angrebet af en smitsom feber; næste dag blev jeg båret ind som syg til almindelig sorg.

Her sov jeg ind efter to dage, i min sørgende husbonds og mine forældres favn, med et så standhaftigt og villigt sind, at det overgik, hvad man kunne have ventet af denne min alder.«

Under denne indskrift, taler Vedel:

»Med flere tårer, med kosteligere mindesmærker burde jeg tale om dig, min Marine, men intet ord kan omfatte min smerte, og intet menneske kan opveje dine dyder; kun det håb har jeg tilbage, at jeg snart skal samles med dig, og at vi skal forenes i Kristus: Kom dog Herre og frelser!«

Marine døde i sit barndomshjem i Skolegade den 29. juli to timer og 30 minutter efter middag i året 1578. Hun blev, som Vedel også optegnede, 16 år, 6 måneder, 8 dage og 13 timer gammel. Dette første fornuftsægteskab blev til noget mere for Vedel og han mindedes sin kærlighed til Marine ved at opkalde sin første datter efter hende.

Til Arild Hvidtfeldt skrev Vedel samme år, at han er gået i stå i sine studier:

»Jeg fortæres af den bitreste sorg, og jeg øjner ingen steder nogen trøst, undtagen når det lykkes at bortvende tanken fra denne jordiske landflygtigheds tilstand til håbet om det evige liv; mine studier har igen fremgang, muserne sørger med mig.«

Mod titlen som Danmarkshistoriens kronikør

I den tid, som fulgte Marines død, kastede Vedel sig ud i udgivelsen af en række kilder til Danmarks historie. Samtidigt udkastede han planer for, hvordan en Danmarkshistorie burde skrives. Han indsamlede store mængder af kildekrifter og bragte sig ved breve hele tiden

i erindring hos regeringen. Sammen med Arild Hvidtfeldt, kongens sekretær, udkastede han planen om, at det prælatur, som var stillet ham i udsigt, skulle være springbrættet til kronikørstillingen, som Hans Svanning stadig var i besiddelse af. Vedel skulle flytte til Ribe og begynde arbejdet sammen med sin tidligere svigerfar. Han ønskede naturligvis ikke at fornærme den gamle mand, men der er intet, der tyder på, at han længere har haft høje tanker om Svannings arbejde. Det byggede ikke nok på kildestudier.

Men endnu ville man ikke slippe ham ved hoffet. I 1580 var Vedel med på mødet i Odense, hvor de slesvigske og holstenske hertuger hylkede tronarvingen som deres lensherre. Vedel holdt her en latinsk tale. Netop på samme tid blev lektoratet i teologi ledigt i Ribe, da Laurids Gjødesen blev sognepræst i Sankt Katharinæ kirke. Vedel søgte, men Peder Hegelund kom ham i forkøbet og fik ved at opsøge kongen personligt i Kolding lovning på stillingen. Kongen må have fået dårlig samvittighed, og Vedels venner ved hoffet må have presset på for at få Vedel anbragt, for allerede i juni 1580 kom pludselig kongens udnævnelse af Vedel til kongelig historiograf. Dermed kunne han tage til Ribe og bosætte sig der.

Vedel i Ribe – forarbejder til Danmarkshistorien

Ved domkirken var der på den tid, da Vedel kom til Ribe, et såkaldt kapitel. Det var en gruppe af lærde, som kaldtes kannikker, og som fik deres levebrød af kirkens indtægter. De mest betydningsfulde af kannikkerne hed prælater. Prælater⁶³ omfattede ærkedegnen, dekanen, præposituren, cantoren og succentoren. De havde alle en god løn betalt af afkast af Ribe domkirkes gamle jord- og gårdtilliggende. Da Vedel kom til Ribe, havde han ventebrev på et prælatur, men foreløbig kun den indtægt fra det kanonikat, som han fik ved Hans Thomesens død i 1573. Den gruppe, Vedel blev yngste medlem af, havde 10 kannikker og 5 prælater. De bestyrede domkirkens jorde og økonomiske interesser og skulle bistå byrådet og lensmanden i opsynet med den offentlige moral og på sædelighedsområdet dømme i de sager, der angik børn udenfor ægteskabet, brudte ægteskabsløfter osv. Udover det var deres opgaver forskellige, f.eks. var der en kongelig medicus, og Vedel var kongelig historiograf med opgaven at skrive Danmarkshistorie. Biskoppen hed Hans Laugesen og var svigersøn til Hans Tavsen. Reformationen levede stadig i denne lærde mand. Vedel styrkede sin position i byen ved at fri til hans eneste datter Karen. Hun var på det tidspunkt tyve år, og Vedel var otteogtredive. Han fik ja i septem-

ber 1580. I sommeren 1581 rejste han til København for at ordne sine økonomiske forhold og afvikle sine forretninger i hovedstaden før brylluppet. Men på rejsen hjem til Ribe blev han syg. Han måtte gøre ophold i Korsør og var sengeliggende der. Han sendte breve tilbage til Ribe om sin tilstand, og den 29. juni ankom hans svigermoder og forlovede til Korsør for at pleje ham og derefter så snart som muligt at bringe ham tilbage til Ribe. Tilbage i Ribe kom Vedel sig hurtigt, og den 20. august 1581 stod brylluppet. Med brylluppet fik Vedel en medgift. Det var et hus, som lå lige overfor bispegården i Skolegade. Bygningen hed Liljebjerget og var opført af Hans Laugesens far. Det var denne bolig, som til Vedels død var hans hjem, og han udbyggede huset med bibliotek, kuppel til observatorium og et trykkeri, hvorfra flere af hans skrifter udkom.

Biblioteket, som skulle danne grundlaget for udarbejdelsen af Danmarkshistorien, var meget omfattende. I 1590'ernes begyndelse kunne han sige: »Min bogsamling har ikke sin lige i de tre nordiske riger«. Den bestod af bøger lånt hos kendte samlere som Henrik Rantzau i Holsten, bøger fra domkapitlet, bøger som Hans Svanning stillede til rådighed samt alle de bøger og dokumenter, som Vedel havde samlet på sine rejser rundt i riget. Vedels samling var et resultat af det enorme arbejde, han gjorde for at sikre sig de bedste kilder. Han mente, at en Danmarkshistorie måtte hvile på de faktiske overleverede kilder og ikke lade sig nøje med andenhånds fremstillinger, hvor der var et alternativ. Det betød, at han måtte foretage flere rejser for at skaffe sig nye kilder. Man ved, at han i Ribetiden foretog mindst 2 rejser; en med sin ven Christen Laugesen og en med sin svigerfar, biskop Hans Laugesen.

Om den danske krønike at beskrive

Hans disposition »Om den danske krønike at beskrive« fra netop 1581 fylder ca. 50 sider. Det er det eneste skrift, der er overladt os i eftertiden, som giver os et indtryk af det fulde omfang af hans Danmarkshistorie. Alene set ud fra dispositionen er det et imponerende og revolutionerende arbejde, han satte sig for. Han gjorde sig her overvejelser over, hvad Danmark omfattede geografisk set, og hvordan man skulle beskrive vegetation, landbrug og erhverv, hvordan man fandt ud af at beregne folketal, og hvordan man behandlede kilder, sprog, oplysninger om folkevandringer osv. osv. Det er et renæssanceværk i den forstand, at det handler om, hvordan man kommer til kilderne (»ad fontes«). Fordi hans arbejde var et pionerarbejde, måtte han gennemkrydse landet. Der findes et temmelig omfattende brev, som Vedel skrev til rigsråd Jørgen Rosen-

krans, hvori han ansøgte om rejsetilladelse og dermed indsamlingstilladelse. Man kan heri følge argumenterne for den nye, omhyggeligt gennemarbejdede historie. Han fortæller, at han gentagne gange har søgt Frederik 2. om tilladelse, men ikke fået noget klart svar. Nu anfører han fire gode grunde til sine rejser:

1. »... paa det at Læseren kand dertil haffve sin Tilflugt, om han begerer noget at vide om Landets Lejlighed (geografi).«⁶⁴
2. Skal man beskrive f.eks. slag, må man have været på slagmarken for at forklare det rigtigt.
3. Der findes nødvendige og vigtige dokumenter rundt om i kirker og klostre, som man ikke kan få at se uden af have en kongelig befaling med indsamlingsret.
4. Gennem studier af adelsslægter og andre kronologiske elementer at kunne opstille årstalslister over begivenheder.

Vedel fik ikke den eftertragtede rejsehjemmel i første omgang, men tog alligevel ud på en omfattende ekspedition for egen regning. Det var uden kongens rejsebrev ikke altid lige let at få klostre og andre institutioner til at rykke ud med materialerne. I et af sine breve til rigsråderne Valdemar Parsberg og Albert Friis skriver han:

*»Jeg maatte neppe stedes ind paa Capitlet at se deres Brevkister, end sige faa noget ud af dem.«*⁶⁵

Den færdige Danmarkshistorie skulle bestå af 22 bøger, kronologisk løbende fra rigets oprindelse til Vedels egen tid. Udover dette planlagde han en Norges historie, en reformationshistorie, en politisk historie, en kirkehistorie og en Holstens historie. Vedel læste kilderne på originalsproget og skrev en lille norrøn ordbog, som sammenstillede ord i de forskellige sprog og påpegede ligheden mellem det gamle nordiske sprog og hans samtids sprog. Hvorfor mente Vedel så, at der skulle skrives en dansk historie? Da forordet er så tankevækkende, vil jeg (i en let tillempet form) give Vedel selv ordet:

»Endog at hver den, som skikker sig vel og lever med Gud og æren finder for sig et fædreland, i hvor som helst han forårsages at komme hen i verden. Dog er det alligevel af naturen medgiven, at hvert menneske elsker mere det land, han er født og båret udi end et fremmed land, som han rejser ikkun en gang igennem eller dvæler ikkun en kort tid, og ellers kan høre noget tale derom.

Thi det hænger så hart ud i hu og hjertet, at på det sted, som man

er avlet, har der sine forældre og afkom, er der opfødt under samme lands skik og vis, gjort sig der første kundskab og venskab med mange og har haft der den tugtemester, den første øvrighed, den hulde og gunstige ven, og hvad sådant mere kan være.

Den hænger så hart udi hukommelsen og er så sent og vanskeligen at forgætte, at dersom end nogen finder det bedre og kosteligere på et andet sted, så holder man dog mere af sit eget, som han er opfødt udi, og taler derom på det bedste muligt er, og forsvarer det også med stor nidkærhed, om nogen vil tale ilde derpå.

Hvilket er uden al tvivl således indplantet udi den menneskelige natur af Gud almægtigste selv, på det, at hver nation kunne nøjes med og fornøjes med den plads og del, som det tilfalder dem at bygge på.»⁶⁶

Vi ser, hvordan reformationen, som Vedel mødte i Melancthon med dennes krav om studiet af hebraisk og græsk, her er ført videre ud i studiet af andre grundprog, for først her er man ved kilderne. Vedels syn på Danmarkshistorien er mærkeligt moderne. Han krævede kildekritik, krævede, at man forholdt sig til geografi, befolkningstal, ville måle højder på tårne og ville se slagmarkerne, der er beskrevet i de gamle skrifter, for at få et overblik over, hvordan man kunne have kæmpet der, og om stederne overhovedet fandtes. Han krævede historieskrivning efter kilderne og ville efterprøve dem, der fandtes. På en måde er denne metode afledt af den måde, reformatorerne studerede Bibelen på. Man ville finde den rigtige udgave og skrælle de senere lag af, som pavelige kredse eller andre havde skrevet til i egen interesse. Det er også som om denne beskæftigelse med sprog og historie gør fædrelandskærligheden mere tydelig. Man er knyttet til sin oprindelse, vokser ud af et sted, der vil binde hjertet mere der end til andre steder. Det er en meget antikriggerisk bestemmelse af fædrelandet. Gud har indplantet den gennem vores familie for at vi kan være tilfredse med vort eget og ikke misunde andre. Gud vil, at vi spejler vort lands historie i Bibelens for der at finde en retning i tilværelsen.

I 1584 udgav Vedel på venners opfordring en »Tale om oprindelsen til det danske rige«. Heri fremsatte han den teori, at Danmark oprindeligt bestod af flere småriger, der senere blev samlet af danernes konge. Han afviser Saxos forestilling om, at danerne skulle være efterkommere af Illiadens dananaere, og at riget skulle have navn efter et af den tyske kejser Henrik Fuglefængers oprettede markgrevskab. Han fandt heller ikke belæg for, at landet skulle være opkaldt efter Kong Dan. Skriftet var på alle måder et bevis for den videnskabelige standard, som Vedel forsøgte at anlægge.

Samme år døde Hans Svanning og Vedel fik endelig det prælatur, som var blevet ham lovet. Han efterfulgte dermed sin tidligere svigerfar Hans Svanning som dekan. Men i angst for, at han endnu engang skulle blive forbigået, rejste han straks ved Svannings død til kongen for at få prælaturet bekræftet. Dette prælatur var herefter bestemt for den kongelige historiograf. Udover denne indtægt havde han indtægten fra sit dekanat, og han blev i 1584 også forstander for hospitalet, som havde til huse i det gamle dominikanerkloster (ved Skt. Katharinæ kirke). Til stillingen som dekan hørte titlen som provst i Vardsyssel ved Skjern med medfølgende tiender. Vedel var kort sagt blevet rig. På den anden side krævede opsynet med bøndergårde, regnskaber og tilsynet med bygninger meget tid og afholdt ham fra studierne.

Hans familie blomstrede. Den første datter blev døbt Marine efter hans første kone. Liljebjerget gav ham arbejdsro midt i et fantastisk bibliotek. Alt tegnede lyst.

Men Vedel syntes ikke, han havde indsamlet nok materiale til den store opgave. Selv siger han:

»Jeg må rejse. Jeg må vandre omkring i mit fædreland og søge gamle monumenter; jeg må dog forfare og beskue landsens lejlighed, før end jeg kan skildre den.«⁶⁷

På sin rejse stødte han straks på problemer, for så sent som i 1586 havde han endnu ikke fået regeringens tilladelse til denne Danmarksrejse med indsamlingsret. Han tog så selv initiativet til endnu en rejse, som varede 2½ måneder fra 1. juni. Han rejste over Fyn og Sjælland og kom i slutningen af juni til Hven, hvor han besøgte sin gamle ven Tycho Brahe. På samme tid kom der fornemme gæster til øen, nemlig dronning Sofie, Frederik 2.s kone.

Mødet her blev afgørende for Vedel på to måder. For det første fik Vedel kongens tilladelse til at oprette et trykkeri på Liljebjerget i Ribe. For det andet hindrede en storm dronningens afrejse. Derfor kunne Tycho Brahe ved et aftensmåltid bringe folkeviserne på bane overfor den litterært interesserede dronning, og han fortalte hende, at Vedel var ekspert på området. Som man kan læse i dedikationen i »Hundredevisebogen« siger Brahe:

»Mester Anders haver også samlet en del af disse gamle danske viser, som eders nåde plejer at have synderlig lyst og behagelighed af at læse.«⁶⁸

Dronningen ville have Vedel til at give hende viserne, som han havde samlet, men Vedel fik det lykkelige indfald, at han ville skrive dem rent, før de udleveredes. Det betød den første europæiske folkevise-samlings fødsel.

Besøget var ikke kun venskabsvisit, for Vedel skulle bruge nogle af de opmålinger, som Tycho Brahe havde lavet af landskabet til sin Danmarkshistorie. I august vendte Vedel tilbage til Ribe og til sin hustru, som lige var nedkommet med deres tredje barn, som var en pige som de to første.

Men Vedel kom ikke i gang med sit arbejde. Folk rev i ham fra alle sider. Hans adelige protektorer ville have prædikener, epitafieindskrifter og ligtaler, skolen skulle udvides, kapitlet reformeres, og som topmålet af forstyrrelser sendte kongen ham en død sild, som man forlangte hans udtalelse om, da den så ud til at have en slags skrifttegn på siden, som man antog, var et varsel sendt fra Gud. Vedel kunne dog ikke tyde tegnene og måtte sende silden ulæst tilbage til København.

Vedels problem med historien var, at han havde svært ved at komme til den egentlige skrivning. Han arbejdede med alle de hjælpevidenskaber, som skulle danne baggrund for den fuldendte historie. Genealogi og kronologi optog alle hans ledige stunder. Rigshovmesteren rykkede for folkevisebogen.

I 1588 døde kong Frederik 2. efter kort tids sygdom på Antvorskov kloster på Sjælland. Den dag, kongen blev bisat i Roskilde domkirke, prædikede Vedel i Ribe domkirke. Han skildrede kongens fortræffeligheder, rigets sorg og sagde så, at havde kongen drukket lidt mindre, ville han have levet længere. Kongen var kendt for at drikke ganske umådeholdent og blandt dannede folk som Vedel fandt man det barbarisk at fylde sig på den måde. Prædikenen blev trykt og overrakt den mindreårige Christian 4. som anbefaling til regeringen om at støtte en mere omfattende Danmarksrejse. Vedel henvendte sig personligt til Jørgen Rosenkrans for at få ham til at forstå, at læseren måtte kende landets geografi for at kunne følge med i slag og begivenheder, og at denne viden kun kunne opnås ved, at Vedel selv så det. Han ville ikke udgive sin historie, før dette var gennemført. Fra flere sider forstod man ikke, at han tøvede med at udgive sin historie, men han fik alligevel den 16. juli 1588 tilladelsen, som var vigtig, fordi han dermed også fik adgang til alle købstæders dokumenter.

I august 1588 forlod Vedel Ribe sammen med cantoren Christen Lange. Det blev en meget omfattende rejse, der begyndte i Slesvig. Til Jylland nord for Kongeåen fortsatte han sin rejse den 23. september ledsaget af sin svigerfar, Hans Laugesen. De rejste langs vestkysten fra Amrum i syd til Lemvig i nord, men besøgte også Århus, Viborg og

Vittskøll kloster i jagten på dokumenter. I foråret 1589 var han igen i Jylland og besøgte Viborg, Nykøbing Mors, Ålborg og mange andre steder. Landskabet blev flere steder målt op med et instrument, som Tycho Brahe havde lånt ham. I juni var han i Skåne, dag og nat rejste han. Han så og målte tårne, afstande og bakkens højde; den 13. juni målte han fra Lund domkirkes tårn landskabet omkring byen. Juli måned var han på Sjælland, på hjemvejen lavede han målinger i Kolding, nogle steder lovede de lokale præster at fortsætte undersøgelserne efter Vedels anvisninger, som en brevveksling med præsten i Høye Niels Kemp viser.

Liljebjerget – musernes bolig

Det mest markante ved Vedels Liljebjerg var den løgformede kuppel, som kunne ses på lang afstand. Her havde han sit arbejdssted. I lighed med Tycho Brahes bopæl havde han i Liljebjergets gård plantet træer, og der var anlagt en smuk have i gårdområdet. Over indgangen til Liljebjerget sad Vedels bomærke: en cirkel med en trekant i, som delte den i tre felter. I det ene var et røgelsesalter, som tegn på gudsfrygt, i den anden en blomst, som tegn på sundhed, i den tredje en slange, der bider sig i halen, der er tidens symbol.

Når man kom ind på Liljebjergets område, mødtes den besøgende af et kompleks af bygninger. Her havde Vedel sin bolig, sit bibliotek og sit trykkeri. Men der var også rummet til opbevaring af videnskabelige apparater, studerekammer, bolig til tjenestefolk, stalde og udover det sandsynligvis en samling i et »raritetskammer«, hvor de ting opbevarede og fremvist, som Vedel havde med hjem fra sine rejser.

Trådte man ind i studereværelset, så man først en indskrift over døren, Tabula Bibliothecæ Liliemontanæ (Lovtavle for biblioteket på Liljebjerget):

»Gud og muserne indviet er dette sted«.

De folk, som ville benytte biblioteket, skulle være rene i sindet, beskeden, lærevillige og ærbødige mm. Vedel havde selv forfattet disse regler, mens 9 venner havde underskrevet dem, og derfor rimeligvis også har besøgt stedet en eller flere gange: Tycho Brahe, rigshovmesteren Niels Kaas, Charles Dancey (den franske gesandt), Hans Svanning (rigshistoriker, død 1584), Hans Laugesøn (biskop), Lorents Pedersen (præst ved Petri kirke i København og lærer for Frederik 2.s yngre børn), Peder Hegelund, Peder Hansen (magister) og Niels Paaske

(slotsskriver). Det var altså nogle af rigets indflydelsesrige og dannede mænd, som stod bag Vedels bibliotek og hans historie.

Hele indholdet af Vedels store bibliotek kendes ikke, kun for den historiske del af det findes der en fortegnelse. Omfanget har for samtiden været på europæisk niveau. Mads Rostgaard, der i 1600-tallets anden halvdel skriver en bog på vers om Ribe, nævner også Liljebjerget:

*»Den anden Saxo her oc hafde Tryckeri,
i gamle Sager hand var som en flittig Bi.«⁶⁹*

»Hundredevisebogen«

Vedels folkevisebog blev trykt i 1591 for første gang og derefter i flere oplag. Når Svend Grundtvig og andre senere udgav folkeviser, var det med afsæt i Vedels bog.

Bogen er delt i tre hovedafsnit og omfatter ca. 100 viser. I den første afdeling er der samlet viser om gamle kæmper, i anden del viser om konger, og i den tredje del viser om berømte mænd og kvinder. Bogen er en del af den nationale vækkelse, der efter reformationen gik gennem landet. I »Hundredevisebogen« skriver han f.eks. om Niels Ebbesen:

»Thi der kong Christoffer med tvende sine sønner var hendød, og riget stod kongeløst, fast udi ni samlede år, gjorde det danske indfødte ridderskab hver sit bedste, at uddrive fra sig disse skadelige fremmede gæster, som var for vel vant til at hente bytte her udaf landet ind i Holsten. Blandt andet haver denne ærlige danske helt og velbyrdige ridder, hr. Niels Ieppsøn, sat sig op imod greve Gert, der han kom ind udi Jylland, Anno Domini 1340, elleve tusinde mand stærk, og lagde sig udi Randers, så godt som midt udi landet, og lod brænde og røve allevegne omkring sig. Hr. Niels er selv i egen person dragen til ham, og der de ikke er vorden ens med hver andre om dagtingen, haver han redeligen undsagt ham, og der med overilet ham og slaget ham ihjel udi Randers, den 1. april, Anno Domini 1340. Denne grev Gert kaldtes Gerardus Caluus, det er den kullede greve, fordi han var noget flintskallet.«⁷⁰

Optegnelserne af sangene i Hundredevisebogen fortæller om Vedels sindelag i forhold til sin opgave. Med folkeviserne ville Vedel vise, at dansk poesi var fuldt så god som andre landes. Han ville fremdrage heltenes bedrifter for fædrelandet, deres moralske dyder og de smukt formede vers, som han ikke mente, samtiden kunne gøre lige så godt. I fortalen til bogen skriver han:

»(folkeviserne vidner om) adskillige dyder, hjertelag, sind, tale, mod, krigsbrug, våben, hussæd, klædedragt, spisning, giftermål, op-tugtelse, begravelse og andet og mere [...] Dersom ingen anden årsag var til at læse disse gamle poetiske digte, var denne ene noksom: for sprogets skyld, det er, for de herlige gamle, danske gloser og ord, for hin skønne sprog og runde tale og for den artige komposit og digt i sig selv [...] Vil nogen det forsøge, han tage sig en af de nye digte, som nu omstunder gøres, og ligne med en anden af disse fordoms digte, da skal mand udi sandhed forfare, at det er ligesom dag på nat, som man plejer at sige. Besynderlig mærkes, at de [forfædrene] har været trofaste i ord og gerning, så at det har været ikkun nej og ja med, hvad som de lovede hverandre. Skadede nogen på en anden noget, da sagde han ham det offentlig under fire øjne, fór ikke med hykleri og macchiavellisk finans som letfærdige folk nu, desværre, endogså hos os på denne dag omgås med. Undersåtterne elskede deres herre og konge, satte gods og liv op med dem, når de trængte, og kongerne derimod elskede deres undersåtter, håndhævede [beskyttede] dem imod vold og uret, og omgikkes så med hver andre i al venlighed. Dette ses almindeligt af vore historier, og Gud være lovet: her er endnu intet at klage i denne måde iblandt danske. At Danmarks indbyggere tjener og mener jo deres herre og konge på det troligste, og øvrigheden igen på sin side holder hver mand ved lov og ret over alt i riget, så ingen kan i den måde have sig at beklage til ubillighed.«⁷¹

Det var Vedels mening, at folkeviserne byggede Danmark op omkring de gamle kristne dyder, som ifølge ham fandtes endnu på hans tid, mens han udtrykkeligt tog afstand fra den macchiavelliske⁷² statstanke, der for Vedel betød en moderne statsteori, der byggede på viljen til magt.

For Ribes vedkommende er især Dagmarviserne interessante. Vedel samler 5 i alt om frierfæren til Bøhmen, rejsen hjem, havfruens spådom, dronning Dagmars død og den onde Bengerdts skæbne. At dronning Dagmar stod som symbol for det gode og skønne i samtiden, bevidnede Vedel med det vers, han selv tilføjede, og som i dag pryder Anne-Marie Carl Nielsens Dagmarstatue på Slotsbanken:

»Hun kom uden tyngde,
Hun kom med fred,
Hun kom goden bonde til lise.
Havde Danmark altid sådanne blomster
Man skulle dem ære og prise.«

Mod katastrofen

Vedel arbejdede i årene 1591 til 1593 ikke i særlig flittigt på sin Danmarkshistorie. Han udgav ligprædikener, skrev breve og foretog historiske studier for sine rige, adelige velyndere. Vedel syntes ifølge kilderne at have været en meget lystbetonet person, når det gjaldt de historiske arbejder. Derfor havde han let til at forlade det egentlige arbejde for i stedet for at hellige sig det forefaldende. Det stod i løbet af 1593 klart, at man fra regeringens side fandt dette uholdbart. Endnu holdt hans gamle velynder og regeringens leder, Niels Kaas, hånden over ham, men presset for at udgive sine foreløbige studier fik en helt anden effekt på Vedel end den ventede. Han følte sig udspioneret og holdt kortene endnu tættere til sig end før. Han håned sine fjender som slaver af »den usle skrivesyge« og medlemmer af den »historie-skrivende pøbel«. Vedels værk skulle være noget andet og mere grundlæggende.

For at afvende den voksende misfornøjelse udgav han 9 prædikener

i foråret 1593 i anledning af adelsmanden Hak Ulstands tab af kone og en datter, men det var ikke den slags udgivelser, man ventede af den kongelige historiograf. Som 17-årig overtog Christian 4. regeringsmagten, og en ny generation af magthavere afløste den gamle. Doktor Niels Krag, som havde gået i skole i Ribe og var venner med Peder Hegelund, meldte sig som rival til Vedel på dette kritiske tidspunkt. Diplomaten Niels Krags stjerne stod højt på himlen i juli 1593. Han havde været rektor for Katedralskolen i København, studeret i Frankrig og Wittenberg og havde løst en delikat diplomatisk mission i anledning af Christian 4.s søster Elisabeth, som skulle giftes med den skotske konge Jacob. I løbet af 1594 blev der konspireret mod Vedel og helt galt gik det, da Niels Kaas døde midt på sommeren. Hermed var Vedels sidste mægtige beskytter væk. Kun Arild Hvidtfeldt talte hans sag. Den 25. juli 1594 blev Vedel befalet til København. På slottet fik han at vide, at man endnu gav ham et års frist, så skulle Danmarkshistorien ligge færdig. Men nogen egentlig frist var det ikke. Fem dage efter Vedel var rejst fra København, fik Niels Krag til opgave som kongelig historiograf at skrive Christian 3.s og Frederik 2.s historie og derefter at give sig i kast med den ældre historie. Han fik for dette arbejde 600 rigsdaler årligt og adgang til alle kongelige arkiver. Det var et slag i ansigtet på Vedel, som kunne føles.

Uden håb om at kunne nå at blive færdig med arbejdet, så Vedel i ånden, at han ville miste sit prælatur ved domkirken. Derfor søgte han at blive biskop efter sin svigerfar Hans Laugesen, som døde samme sommer 1594.

Vedel arbejdede hårdt på at opnå bispestolen, men hans gamle ven og studiekammerat, sognepræst ved domkirken Peder Hegelund gik imod ham sammen med sognepræsten for Sankt Catharinæ kirke Laurids Gjødesen. De ville have Mester Mathias fra Ringkjøbing til biskop. Hvorfor vides ikke. Måske mente de, at Vedel ikke ville tage sig tilstrækkeligt af embedet, fordi hans eneste lyst var historieskrivningen. En delegation af præster, som støttede Vedel drog i efteråret 1594 til København med målet at få ham valgt. På grund af uenigheden imellem præsterne afviste regeringen dette og befalede, at man valgte ærkedegnen ved Roskilde domkirke Frants Nielsen som biskop. Dette blev budskabet, som delegationen tog med hjem til Ribe. Det var jo et tydeligt forvarsel på den kommende enevældige behandling af kirken, som kongerne fremover skulle praktisere. I stiftet rettede man sig efter regentens ønske. En delegation fra Ribe stift blev i januar sendt til Roskilde med kaldelsen, men Frants Nielsen afslog tilbudet! Han tjente sikkert mere i Roskilde, end han som biskop ville få i Ribe.

De to præster, som havde støttet Vedel – Farsen og Harte samt Gjødesen og Hegelund, der havde støttet Mester Mathias, blev i marts kaldt til København for at få sagen afgjort – og her valgte regeringen til manges og især Vedels overraskelse Peder Hegelund til biskop!

Og Vedels rutschetur fortsatte. Af en eller anden grund ventede man ikke til juli 1595 med at fratage Vedel hans titel som kongelig historiograf. Allerede i foråret 1595 blev hans prælatur taget fra ham, og lønnen overført til Krag. Vedel fik ordre på at udlevere det indsamlede materiale til Krag. Krag gjorde som en god hofsnog intet, som kan efterspores, men hverken Vedel eller Tycho Brahe havde tillid til ham på nogen måde.

Afleveringen af sine indsamlede aktstykker tog Vedel sig god tid til. Derfor kom Krag selv til Ribe allerede i sommeren 1595 for at overvåge udleveringen af kilderne. Krag må ikke have været tilfreds med, hvad han fik. Han fik nemlig den kongelige rentemester i Ribe til at få Vedel til at aflægge ed på, at han ikke har holdt noget tilbage. Man kan levende forestille sig Vedels nedtrykte sindsstemning, da det gik op for ham, at også hans egne ikke færdigskrevne artikler, kronologier, geografien og alt andet skulle udleveres. Et helt livs arbejde var tabt. Man har ment, at Christian 4. og især kredsen om ham ikke længere anså et storværk på dansk for at være det, tiden krævede. Man ville have en historie på latin, som kunne bruges til at vise de europæiske nationer den danske historie og give landet en plads mellem Europas førende. Om det nu er tilfældet eller ej, så ligger der i Vedels udkast til Danmarkshistorien selve reformationen og renæssancens ånd, og måske kan man se afvisningen af Vedels projekt som tegn på, at man trådte ind i ortodoksiens tidsalder, hvor kildestudier og encyklopædisk grundighed ikke var værdsatte dyder længere.

Efter nederlaget

Vedel levede endnu 20 år efter sit nederlag. Hans liv var forbitret, men meget tyder på, at han bar sin byrde på værdig vis. Han fik måske en oprejsning for sin mistede anseelse samt nye indtægter. Det ser ud til, at han beholdt et kannikdømme ved domkirken. Den største indtægt som var forbundet med historieskrivningen mistede han dog for altid. Det var gået til Niels Kragh. Til gengæld førte Vedel til sin død titlen kongelig historiograf, og en eller anden økonomisk kompensation har han fået. Måske har hans gamle velynder Arild Hvidtfeldt eller kongens moder, dronning Sofie, som han dedikerede sin folkevisebog til, kunnet udvirke noget. Han har måske fået indtægterne fra sin sviger-

far, Hans Laugesens, kanonikat. 54 år gammel stod han altså uden egentlige forpligtelser i en by, hvor han var svigtet af gamle venner, men med en god kone, en mængde lovende børn og en ganske god økonomi.

Vedel fik 3 døtre og 5 sønner. Den ældste søn, Søren, blev domprovst ved domkirken efter at have været rektor på Sorø akademi. En brevveksling med hjemmet, både med mor og far, fra Sørens studieophold i Tyskland og Frankrig, viser sider af Vedel som både den strenge tugtemester og den bror i ånden, som de fælles studier gjorde dem til. Men en hård tugtemester var han. Langfredag lod han børnene stille på sit studerekammer, hvor han bankede dem med riset, så børnene kunne få del i Herrens lidelser. Samtidigt blev de forsynet med saltkager, så de også følte Herrens tørst.

Marine blev gift med den førende prælat ved domkirken, Anne blev gift med Ribes rigeste købmand, Bertel Struck. Vedel gav parret Taarnborg som medgift. Anne var 17 år og Bertel 52 ved ægteskabets indgåelse. De fik sammen tre børn, men Anne blev allerede som 21-årig sindssyg og lå hen i åndsformørket tilstand resten af sit liv. Den yngste pige, Else, blev gift med rektoren for katedralskolen. Den næstældste søn, Hans Tausen, opkaldt efter sin morfar, blev rektor i Malmø, men afskediget i 1621 på grund af drukkenskab og embedsforsømmelse. Han døde senere i Hamborg. Både den tredje ældste og fjerde ældste søn, Hans og Lauge, blev præster, Hans i Skåne og Lauge i Ribe, en søn døde som spæd. Ud over disse sparsomme oplysninger ved man ikke meget om Vedelfamiliens samliv.

Vedel fortsatte med at følge med i den videnskabelige litteratur til sin død i 1616.

Han efterlod sig en anseelig samling aktstykker og udkast til forskellige mindre studier som f.eks. »7-års krigen« med Sverige 1563-70. Han brevvekslede med Tycho Brahe, der faldt i unåde hos kongen to år efter Vedel og som i 1597 måtte forlade fædrelandet. Han brevvekslede lige til sin død også med rektoren for katedralskolen i Westminster i England, William Camden, og var derovre anerkendt for sin viden om dansk og norsk indflydelse på den engelske historie. En ord-sprogssamling fra hans sidste år er overleveret, og hans udforskning af forskellige person- og stednavne samt oprindelsen til ordet jul viser, at han havde sin gamle nysgerrighed i behold, om end han ikke havde sin gamle selvtillid og arbejdskraft mere. Forholdet til Hegelund syntes at være blevet afbrudt på grund af striden om bispestolen. Der er i hvert fald ingen kilder, som fortæller om, at de skulle have været i forbindelse med hinanden, udover at de ikke kunne undgå at støde på hinanden, da de boede lige over for hinanden i Skolegade.

Arild Hvidtfeldt udgav fra 1590'ernes slutning en Danmarkshistorie, som dog nærmest var en bearbejdet kildesamling. Flere forskere peger på, at han måske havde håbet, at Vedel igen kunne overtage kronikørens tøjler. Krag var nemlig død i 1602 uden at have udgivet en eneste side. Men i 1601 blev Vedel voldsomt syg, måske af et slagtilfælde, og genvandt aldrig rigtigt sine kræfter.

Fra 1611 var der ikke mere børn i huset på Liljebjerget. Men allerede før den tid var Vedel ved at miste sit humør. I et brev fra Vedels kone Mette til sin ældste søn Søren, der studerede i Tyskland 1607 til 8, skriver hun om faren:

»Han svarer mig ikke altid så lige, det ved du vel også; far er ikke længere ved et sind, og meget vanskelig derhos; Gud give en god tålmodighed.«⁷³

Vedel havde de sidste år stærke smerter i benene og i siden. Han kom dog ud og besøgte venner blandt byens lærde og førende borgere. Hans største fornøjelse i tiden under Kalmarkrigen 1611 til 1613 var at besøge Birgitte Friis på Riberhus, lensmanden Albert Skeels hustru, for at høre nyt fra krigen (hvorfra flere af Albert Skeels breve er bevarede til i dag). Friis-slægten var jo fra gammel tid Vedels mæcen. Fra januar 1616 kunne han ikke mere forlade sengen, og familie og lærde venner besøgte hans dødsleje i de følgende måneder. Da døden nærmede sig, spurgte man ham, om han ikke havde skrevet noget ned om sit liv. Til det svarede han:

»Jo, der findes vel noget derom, men det er nok, når man om mig prædiker, at jeg har været et Guds barn og troede mig arving til det evige liv.«⁷⁴

På Kyndelmisse aften sagde han til sin ældste datter Marine:

»Gud være lovet, nu er Kyndelmisse for hånden, nu kommer Gud snart og forløser mig og lader sin tjener fare i fred med den gode gamle Simeon.«

Den 12. februar fik han en hjerneblødning, der gjorde ham lam i højre side, den 13. februar kunne han ikke længere tale, og samme dag mellem klokken 8 og 9 døde han. Afslutningen kender man, fordi hans svigersøn Ægidius Lauridsen skrev hans dødshistorie ned, som skik var, for at optegne hans overgang til det evige liv. I 1622 opsatte deres ældste søn, Søren, et epitafium op i domkirken, hvis ordlyd stadig kendes:

»Vær hilset vandringsmand og giv agt på urnen ved din side. Mester Anders Vedel, den lærde og gudfrygtige mand, nedlagde her sine jordske levninger. Før han endnu havde opnået en mands alder, var han den store Tycho Brahes hovmester, derefter prædikant på Københavns slot, endelig kongelig historieskriver, decanus og senior i dette kapitel. En udmærket teolog, en beundret taler, en mageløs historiker, en skarpsindig oldtidsforsker, en begavet digter, en høifortjent reformator og dyrker af modersmålet. Gudfrygtig alvorlig, redelig. Holdt sig strengt til ret og sandhed, var agtet for sine råd og sin mening, var æret af rigets første mænd. Og da han med urokelig sjælsstorhed havde sejret over sine fjender og fuldendt sit ustraffelige livs bane, indgik han savnet og begrædt af sit Fædreland til den salige udødelighed, den trettende februar 1616, sin livsalders fire og halvfjerdsindstyvende år.«

De fleste alle Vedels utallige optegnelser og indsamlede dokumenter og aktstykker gik op i flammer, da København brændte i 1728.

Renæssancen var en frugtbar tid for Ribe som for Danmark. Anders Sørensen Vedel og Peder Hegelund er fornemme repræsentanter for den her i byen. Skolekomedien, den nye humanistiske pædagogik, viljen til at holde kirkefolket i gang intellektuelt var kendetegn for Peder Hegelund. Historieskrivningen, folkeviserne, den evige søgen efter kilderne var Anders Sørensen Vedels fortjeneste. Begge var arbejdere i den have, som reformationen havde skabt ud af katolicismens vildtvoksende jungle. De skaffede plads i reformationen til at rumme en folkelighed. Først havde reformatorerne gravet i kilderne til Den hellige Skrift, nu kunne man vende sig til de mere verdslige sager som historien, digtningen og dramatikken. De truende skyer fra den lutherske ortodoksi mærker både Hegelund og Vedel. De var elever af Melancthon og Hemmingsen, to mænd, hvis eftermæle i ortodoksien blev slæbt gennem sølet.

Ribe bys forfald

Efter renæssancen går det nedad for Ribe som handelsby og centrum i det sydvestlige Jylland. Ribe blev gennem 1600-tallet ramt af flere katastrofer. Det begyndte med flere store stormfloder omkring 1615 og i efteråret 1634 var det særlig slemt. En oktobernat omkring kl. 24 ramte en stor stormflodsbølge hele Vadehavskysten. Da vandet kl. ca. 4.00 om morgenen trak sig tilbage rev det huse og mennesker med sig. Stormfloden kaldtes »den anden store menneskedrukning« og man mener, at omkring 10.000 mennesker omkom. De næste katastrofer hang sammen med Christian 4.s uheldige engagement i »30-årskrigen«. Efter nederlaget ved Lutter am Barrenberg i 1627 til den katolske feltherre Tillys tropper, måtte Ribe udrede en stor brandskat. I 1643 kom svenskerne. Byen blev stormet og slottet, Riberhus besat af svenskerne. Kronprinsen, den senere Frederik 3., dukkede op udenfor byen med en hær og efter tre stormløb og flere kanondueller blev slottet taget tilbage. De 75 overlevende svenskere blev alle henrettet i slotsgården. Byen havde lidt under krigshandlingerne, bl.a. havde den svenske oberst Staalhanska stjålet Katedralskolen store bibliotek. Endelig i 1659 ramte den værste af alle ulykker den plagede by. Pesten brød ud. Den var kommet til Ribe med de svenske tropper, der igen overfaldt Danmark. Denne gang blev byen ikke besat, men Ribe måtte betale en omfattende skat til svenskerne for at undgå plyndring. Derimod flygtede bønder og præster til Ribe for at undgå de svenske troppers hærgen. Midt i denne trængsel brød pesten løs og af byens ca. 3500 indbyggere døde 900, bøndernes dødstal kender man ikke, men det anslås til at have været flere tusinde. Frederik 3. besluttede desuden at gøre Fredericia til den fæstningsby, som man satsede på, og derfor forfaldt Riberhus i disse år.

Da salmedigteren Hans Adolf Brorson som skoledreng i 1709 kom til Ribe, var det en by, som på alle måder var i forfald. Katastroferne havde reduceret byens befolkning fra 3500 i 1650 til mindre end 1300 indbyggere i 1739. Men blandt de få, som stadig boede i den gamle by, fandtes nogle af de ypperste repræsentanter for pietisme, poesi og oplysning. Det var tidens nye livsanskuelser, som mærkværdigvis dukkede op med særlig kraft i det isolerede Ribe. Det var måder at se på mennesket, som skulle revolutionere den gamle kollektive og stive forestilling om samfundets indretning og den enkeltes plads deri.

Midt i dette forfald fik subjektet, følelsen og poesien skikkelse i Christian Falsters oplysningsfilosofi og Brorsons og Stubs digtning. Det var en fornyet renæssance, som kom til at give genklang i hele landet.

Alt dette skete i Ribe, men hvordan så Ribe da ud på denne tid? Ja, på mange måder spejlede byen sammenstødet mellem gammelt og nyt. Kom man fra nord, var det første syn, der mødte den rejsende, galgen. Et bygningsværk bestående af 11.000 mursten. Galgen var så stor, at man kunne gå ind i et rum under den. Herinde lå ligene af misdæderne. Ovenpå stenbygningen stod galgen, dette Riber rets var-tegn. Den blev repareret endnu i 1740'erne. Rundt om galgen blev der hvert år kørt møglæs efter møglæs på jorden for at hindre sandflugt. Den sidste fastansatte bøddel døde i 1746, derefter nøjedes man med lejet hjælp fra Kolding, når mestermandens tilstedeværelse var påkrævet.

Det store, gamle stald-, fattig- og lagerhuskvarter, som man derefter nordfra kom til, var i forfald. Den lille kirke, Sankt Peders kirke, der lå i kvarteret, blev i denne periode brudt ned, og materialerne brugt til reparationer af byens to andre kirker. Slottet Riberhus gik det på samme måde. Det var efter svenskernes hærgen i forfald, og stenene brugtes til forskellige reparationer.

Før man kunne komme ind i Storegade ved den første af byens vandmøller, skulle man passere Nørreport – et stateligt murstensbyggeri med kamtakket gavl. I hovedgaden kom man forbi de tre vandmøller, som man ser resterne af endnu. Allerede dengang hørtes vandets stærke brusen i gaden. Sammen med det friske vand har stanken af affald i gaderne præget sanseindtrykkene. Der var endnu ingen pålidelig renovation eller kloakering.

På torvet, hvor Hotel Dagmar ligger i dag, boede dengang byens præsident Carsten Worm, oversætteren af den franske 1600-tals litteraturteoretiker og forfatter Nicolas Boileaus satirer. Satirerne var en replik til de adelige og lærde, som mente at rang og fødsel var vigtigere end forstand og flid. Worm var en stor bogsamler og sammen sin gode ven rektor Falster holdt man tidsskrifter og indforskrev bøger fra det store udland for at diskutere dem i Worms have eller hos Stiftamtmand Gabel på Bramming hovedgård.

Mellem Worms hus og domkirken lå Kagkilden, hvor fattigere borgere kunne hente vand. Kagen, dvs. pælen til piskning af forbrydere, og gabestokken stod ved siden af kilden. De blev endnu brugt på Brorson, Stub og Falsters tid. Gik man nord om kirken, kunne man se hovedkvarteret for de to eskadroner af 1. Fynske rytterregiment, som på den tid var indkvarteret i Ribe. Udenfor hovedkvarteret stod træhesten og pælen, som reglementsbydere offentligt blev straffet ved.

Umiddelbar vest for domkirkens hovedindgang lå katedralskolen. Den havde ligget her siden 1500, og i 1724 blev den bygget om, så den blev tidssvarende efter en indsats fra oplysningskredsen i byen, der samlede betydelige summer ind fra private velyndere. »Verdens 8. vidunder« kaldte skolens rektor Christian Falster bygningsværket, en dom, der af eftertiden nok vil synes lidt overdreven.

I Korsbrødregård vest for Domkirken boede stiftamtmanden. I Puggaardsgade lå Taarnborg syd for domkirken. Her flyttede Brorson ind i 1742, året efter han blev biskop. Lidt længere nede af Puggaardsgade boede Falster, den vidende rektor, der i Puggaard havde sin rektorbolig fra 1723 til sin død i 1752. Han var den første, som afskaffede den korporlige afstraffelse af eleverne af pædagogiske hensyn – igen i modsætning til gammeldags opfattelse af, hvordan børn skulle opdrages. Digteren Ambrosius Stub boede i byen fra 1752 til sin død i 1758. Han boede i et usselt lejehummer hos klokker Brasen ved Sct. Katarinæ kirke. I Sønderportsgade med gård grænsende op til Brorsons Taarnborg havde han en lille skolestue, hvor 16 børn af byens bedre borgerskab blev undervist.

Det var en fattig by. Der var så mange tiggere, at der var udnævnt en stodderkonge til at holde styr på de indenbys og holde de udenbys væk. Luften har været dårlig, hygiejnen og sundhedstilstanden slet. Der døde stadig flere i Ribe, end der fødtes. Det var i dette lille samfund den sidste af de store ripensere og den største digter i 1700-tallets Danmark boede.⁷⁵

Hans Adolph Brorson – Digteren

Slægt og barndom

Hans Adolph Brorson blev født i Randerup 20. juni 1694. Randerup ligger i marsken mellem Ribe og Tønder, lige syd for Brede å. Det er en flad og vandrig marskegn, hvor den store horisont næsten opsluger jorden. Det er en egn, som gentagne gange i Brorsons liv oversvømmes af stormfloder. Allerede i Brorsons barndom var der to store, én i 1704 og den næste i 1711. Det er en egn, hvor den barske vestenvind og naturens rasen har gjort efteråret og vinteren til prøvelser for store og små, og det er en egn, hvor foråret og sommeren har været ventet med des større længsel – en tid, hvor fuglesangen, fugletrækket og det myldrende frodige blomsterliv har varmet sindet efter en hård vinter. Præstegården i Randerup, som Brorson-familien beboede, var som det var almindeligt i de egne bygget på et såkaldt værft. Det er en kunstig, flad høj, hvorpå både kirken og præstegården med stalde kunne ligge beskyttet og virke som en ø under stormfloder. Brorsons barndom ved man ikke meget om – ikke mere end, hvad han gennem sparsomme meddelelser selv senere videregiver. Men det har været en god barndom, en lykkelig tid, ja, faktisk taler Brorson om hele sin tilknytning til Randerup som sin lykkeligste tid.

Broder Brorson, Hans Adolphs far, var af en gammel sønderjysk præsteslægt, som havde boet flere generationer på egnen. Slægten havde således sin rod i denne marskegn. Brorsons far døde tidligt, Hans Adolph var kun 10 år. Han efterlod Hans Adolph og de henholdsvis 2 og 4 år ældre brødre Broder og Nikolaj. Hans Adolphs mor Catharina Margrethe Clausen, datter af godsforvalteren på Trøjborg, var da kun 39 år gammel. Hans Adolphs far døde fattig. Han havde ikke skiftet med sine søskende efter moderens og faderens død og havde siddet i embedet i Randerup siden 1685. Han kunne kun efterlade dem den trøst, at den gode Gud ville tage sig af dem. I det stykke Brorson skrev om sig selv før bispevielsen i 1741, fortæller han, at hans far på dødslejet gav de tre drenge trøst i et vers fra Kingo:

*»For mine Børn og Sæd
om ieg vild' sørge.
Om ieg hver time græd,
Og vilde spørge,
Hvor skal de deres brød og lykke tage.
Gud lever jo endnu,
Han kommer dem i hu!
De skal ei klage –«⁷⁶*

Det gjorde Gud i skikkelse af den næste præst i embedet, Ole Holbech. Den mangelfulde socialhjælp gjorde, at en institution af en særlig karakter, den såkaldte »enken og kaldet« trådte i kraft. Ole Holbech giftede sig til embedet med Catharina Clausen, blev stedfar til de tre drenge, og parret fik senere børn. Ole Holbech, som i perioden op til Broder Brorsons død havde været ansat som lærer for de tre sønner, tog, efter hvad man ved, samvittighedsfuldt fat på de tre opvakte drenges opdragelse og uddannelse. De blev efter tur sendt til Ribe Katedralskole, den ældste, Nikolaj, i 1705.

Skolegang og studietid

I 1709-12 var det Hans Adolph Brorsons tur. Det var en trist skole, han kom til. Elevtallet var lavt og fortsat faldende i takt med byens øvrige forfald. Skolen var præget af udenadslære og tugt med ris skåret i rektors private skov. Dagligdagen har været præget af endeløs udenadslære og kulde. Hver morgen, vinter som sommer kl. 6 eller 7 og hver eftermiddag kl. 15 eller 16 skulle eleverne synge i domkirken lige overfor skolen eller i Sankt Katharinæ kirke. Desuden var de større elever løbedegne og kom om søndagen rigtigt ud at prøve deres bentøj, når de blev sendt til Darum, Seem eller endda til Rødding for at medvirke ved gudstjenesterne. Det var en skole, hvor de mest velstillede elever var taget ud og kun de fattigste tilbage. Rektoren hed i Brorsons tid Henrik Bhie, og han gjorde, hvad han kunne for sine elever. 29. januar 1709, samme år som Brorson kom til skolen, skrev Bhie til stiftamtmanden, grev Schack, om de fortvivlede forhold, som skolen eksisterede under. Sagen var den, at eleverne indtil 1708 havde fået en del af deres mad ved at tigge i byen, men dette var blevet afløst af et pengebeløb. Dette pengebeløb slog ikke til. I den hårde vinter sultede eleverne, og rektor Bhie fortæller, at børnene nu:

»Intet kan få her i byen til sin føde, men nu forleden, udi den allerhårdeste og strengeste vinter, måtte søge ud på landet om noget til livs ophold, ihvorved de led stor frost og kuld, hvoraf en del både udi hænder og fødder er angrebne, mens nu på landet er og ingen vinterhjælp at forvente, siden det også der på de fleste steder allerede er således indrettet, med de fattige, efter allerhøjeste Majestæts vilje, at og ingen der må omløbe.«⁷⁷

Brorson har imidlertid ikke hørt til de allerfattigste. Han har derimod hørt til dem, der sikkert hjemmefra har fået mad tilsendt. Elevernes antal formindskedes i disse år til 27, og ingen af disse børn hørte til de privilegerede klasser i samfundet. At forholdene økonomisk ikke forbedrede sig i Brorsons tid, ser man af Bhies brev af 19. oktober 1711, hvor han klager over de fattigste elevers store nød, fordi de midler, som de har fået til mad, stadig er utilstrækkelige, og fordi børn ikke er egnede til at få kostpenge for en hel uge, som de fristes til at bruge på mange andre ting end mad. Dertil kom, at hospitalets kok, som skulle bespise 12 fattige elever, ikke gav dem, hvad de var berettigede til. Kokken forsvarede sig over for rektor Bhies anklager med, at han først måtte have sine regnskaber revideret, før han kunne øge kosttilskuddet. Regnskaberne havde ikke været reviderede siden 1691.

Skolen i Ribe var på den tid meget fattig. Der findes to forskellige beretninger på vers om skolen nogenlunde fra den tid, Brorson havde sin gang der. Den ene beretning er fra 1672 skrevet af en præst, Mads Rostock, om livet i skolen og byen, og om tiden blandt fattige elever med kost på klosteret:

*»Fra kirken sig min gang til klosteret henvender,
 jeg mine barnefjed og fodespor end kender,
 som jeg i ungdomstid der til og fra har gjort,
 der blev jeg spiset ved det gavmild kongebord.
 Hjælp Gud! Hvor mangen gang har jeg vel her nedtrinet
 Med våd og frossen fod? Når kuld i næsen hvinet.
 Dog gik jeg glædelig, for bordet det stod bred,
 Og kakkelovnen var med varme vel tilred.
 Da ufortrøden var mig appetit at gøre
 Med apotekerkost: jeg fuld vel kunne røre
 Min klosterkniv og ske og vel fornøjet var
 Så vel som andre, med hvis mad for os frembar.
 Jeg måtte tie, til jeg lærte her at tale
 Latin, som det nu var, for ingen måtte prale
 Her med den danske mund, her fik jeg første smag*

*På skriften og på mer, som gavner denne dag,
I kongens rundheds hus, hvor arme lemmer spises,
Uddeles rigelig og Guds ords brød, der prises
Hans navn med bøn og tak; der har jeg Herrens ord
Udi i min skolegang ved Guds ords hjælp kundgjort.«*

Måske har nedgangen i 1672 endnu ikke været så udpræget som på Brorsons tid, eller måske har Mads Rostock lagt et slør af nostalgi over sine erindringer. Men digtet, hvori han priser Ribe, giver dog et lille kig ind i skoledrengens kolde og våde hverdag. Brorsons skole bestod af kirke- og skolegang, pligter, ikke meget at spise, ikke mange glæder. Den første udgiver af en dansk avis, Anders Bording, var da også knap så positiv, da han skulle berette om sin skoletid, der faldt omkring 1640:

*»Jeg gik fra første barnsben af
I skolen, som jeg burde,
Af ris og ferle slag og straf
Samt anden tvang udtrude.
Til sengs jeg ofte tørstig gik,
Vel tynd var tit min føde,
Min halve søvn jeg sjælden fik,
Jeg led frost, kuld og møde.«⁷⁸*

Bordings skildring passer bedre med de forhold, som Bhie skildrede, men meget afhænger jo af øjnene, som ser, og Brorson har ikke klaget over sin skolegang, selvom den beviselig ikke var en dans på roser.

Under rektor Bhie, og måske før Brorson i 1709 kom til Ribe, blev majfesten afskaffet, festen, som bragte Hegelund i selskab med sin første kone. Den var ifølge Bhie for dyr for »byens armod«. Fattigdommen og elendigheden smittede også af på skoleeleverne indbyrdes forhold, man ved, at tonen var rå og ubarmhjertig. Det udartede på et tidspunkt til veritabel vold, hvorunder en elev døde. Mishandlingen var altså ikke et lærerprivilegium. Slagsmål var en hyppig foreteelse, endog i kirken. Her havde nemlig gode ribeborgere ladet nogle kulbækkener stå forenden af kannikstolene i domkirkens kor. Det var de ældste elevs privilegium at sidde tættest på varmekilderne, men som man ser af Bording og Rostocks digte, så har alle frosset. De yngre elevs fristelse til at sætte sig ved de varme kulbækkener medførte flere gange, at de fik en omgang tæv af de ældre, der skulle hævde deres privilegier. Der meldtes også jævnligt om disse episoder med slagsmål mellem eleverne i kirken.

København

Brorson tilegnede sig et stærkt latinsk fundament i Ribetiden, så helt spildt kan skolegangen ikke have været. Måske havde han et godt afsæt i de kundskaber, som hans stedfar Ole Holbeck gav ham i Randerup. Brorson kom til København og blev her optaget på universitetet i 1712 midt under Den store nordiske Krigs (1709-1720) rasen. Broder Brorson kom til København ved samme tid, og de to har måske boet sammen de første år. Man ved det ikke. Byen var præget af krigen. Den store pest i 1711 havde krævet tusinder af ofre. Nikolai Brorson, Hans Adolphs ældste bror, var flygtet tilbage til Randerup og vendte tilbage til sine studier sammen med sine to yngre brødre.

Byens kulturelle liv var i disse år præget af et instrument, som fik stor betydning for Brorson senere: guitaren. Man forestiller sig ofte Brorson sidde og spille lut, men det har han ikke gjort. Ved det kongelige hof havde Frederik 4. ansat ikke mindre end 8 guitarister. Kun den ene af dem fik løn, så de andre har måttet ernære sig ved at give undervisning ude i byen. Og både høj og lav spillede på musikinstrumentet. Således har man overleveret en af de guitarer, som Frederik 4.s datter prinsesse Sofie spillede på. Der blev komponeret dansk guitarmusik af hofkomponisten Fibiger, og en af de mest populære melodier var variationer over Folie D'Espagne, som Nikolai Brorson digtede en adventssalme på. Også Hans Adolph har sikkert spillet på guitar. Han kom nemlig i de første studieår vidt omkring og beskæftigede sig både med historie, filosofi og sprogvidenskab. Han digtede også dengang. Det var latinske hyldestdigte til sine familiemedlemmer eller til akademikere, han mødte ved forskellige lejligheder. Han mestrede allerede som ung student formen. Han var endnu ikke pietist, og fortæller senere i sin levnedsskildring, at han ikke på dette tidspunkt kendte »den sande kristendom«. Man ved ikke meget om Brorsons år i København. Men ét ved man. Borchs kollegium i Store Kanikestræde havde fra sin stiftelse plads til to flittige, men fattige studenter fra Ribe. Her boede allerede Brorsons fætter fra Ballum, en teologistuderende ved navn Christoffer Pedersen. Han havde mod en pris af 23 rigsdaler indvilliget i at skaffe Brorson en plads på kollegiet. Sagen kom for dagens lys, og man besluttede fra universitetets ledelse at smide den unge hr. Pedersen ud. Brorson boede endnu på kollegiet frem til 1716, hvor han ifølge sig selv må forlade København på grund af sygdom. Hvem ved, hvad han har fejlet.

Der blev i al fald netop på denne tid foretaget udsmidninger af studerende, som ikke havde deltaget i disputerøvelser i tilstrækkeligt omfang.

Han har i hvert fald ikke som sine to brødre taget sin embeds-eksamen hurtigt. Mange har gættet på, at han har brugt tiden til at tilegne sig lyriske færdigheder, studeret digtekunstens regler, mere end han har terpet dogmatiske læresætninger. Han måtte derfor i 1716 forlade København på grund af svagelighed, som han selv forklarede sagen med i 1741. Men der har været en særlig stemning over Brorsons studieby: Tordenskjold f.eks. har vandret rundt i gaderne sammen med andre farvestrålende soldater og folk fra flåden, guitar-musikken har lydt ud fra værtshusene og ballerne, og Brorson har digtet latinske vers på Borchs kollegium midt i byens hjerte.

Omvendelsen

I 1716 var han tilbage i Randerup. Om sygdom hører man ikke rigtig noget, så studenten må være kommet sig. Han var genforenet med sin familie, for begge brødre, Broder og Nikolai, var blevet præster og havde stilling i nærheden af deres fødehjem. Broder blev sognepræst i Døstrup og Mjolden tæt på Randerup. Den ældste bror, Nikolaj, blev sognepræst i det nærliggende Bedsted. Her kom Brorson, når han kunne, og her begyndte den prægning, der fik betydning for ham resten af hans liv.

Nikolai var som flere unge præster på egnen grebet af pietismen. Han havde opholdt sig ved universitetet i Kiel, og i 1715 blev han valgt som præst i Bedsted og Løgum. Han beskriver selv sin første præstetid, så man ganske klart fornemmer, hvad pietismen til hverdag gik ud på i Sønderjylland:

»Anden søndag i advent 1715 blev jeg valgt af menigheden til præst i Bedsted og indsat anden søndag i Fasten 1716. Så snart jeg havde tiltrådt dette embede og alvorligt overvejede, såvel hvilket arbejde som også hvilket regnskab for dette arbejde der forestod mig, talte jeg i de første katekisationer med mine tilhørere om den velsignelse af Guds ord og om den inderlige bøn, som vi på begge sider skulle hige efter og derfor være ligesindede om. Jeg havde da den glæde, at det forslag jeg stillede om at samles om lørdagen før skriftemålet til bedetime i kirken, fandt almindelig tilslutning og samtykke i menigheden. Fra den tid af har jeg stadig om lørdagen holdt bedetime med menigheden i Bedsted og det på følgende måde: Efter at der var sunget en morgensalme, læste jeg fire kapitler af Bibelen; thi det var mig meget om at gøre at undervise min menighed vel og se den grundfæstet i Guds ord. Derpå forklarede jeg i en bods- eller skriftetale noget af de oplæste

kapitler ... Bodstalen endte med en hjertelig bøn efter tekstens indhold og menighedens tilstand, og den barmhjertige Gud gav tilhørerne så stor lyst til at komme og så stor attrå efter at lære, at de endog under deres travle arbejde om sommeren med hø- og kornhøsten kom hjem fra marken kl. 7 om morgenen til bedetime i Bedsted kirke. Og i Øster Terp blev beboerne enige om, at ingen skulle gå på markarbejde før efter bedetimen i kirken. Når bodstalen var endt og der var holdt bøn, blev alle og lod sig overhøre, både gamle og unge, og denne katekisation sluttedes med en salme, hvorpå hver gik til sit arbejde. Men de, der vilde skrifte, blev for deres andagts skyld tilbage i stilhed, til alle var skriftede, og vi sluttede med en kollekt, Herrens velsignelse og en kort salme.»⁷⁹

Beretningen er interessant, fordi man på den ene side ikke ved, hvordan Brorson optrådte som præst sit embede de første år, men man derfor på den anden side roligt kan antage, at han gjorde det som sin bror, i hvis hus han var blevet omvendt til pietismen. Nikolai holdt om lørdagen før gudstjenesten en samling af de vakte sognebørn hos sig i præstegården for at studere Bibelen. Han samlede ungdommen og arbejdede flittigt for skolesagen, så de unge kunne lære at læse i Den hellige Skrift ved egen hjælp. I det hele taget viser undersøgelser af læsefærdigheden i 1700-tallet, at den har været forbausende høj i det dansk-norske dobbeltmonarki. I perioden 1730-65, hvor sognepræsterne førte de såkaldte »Sjæleregistre«, hvori de nedskrev, hvem der kunne læse, og hvilke bøger man havde i husstanden, var læsefærdigheden mange steder oppe på vore dages standart på 90%.⁸⁰ Det forklarer flere ting. For det første, hvorfor så mange bøger blev solgt til almindelige mennesker på landet, således Bergens biskop Peder Hersleb købte omkring 1731 10.000 bøger til gratis uddeling. For det andet forklarer det, at Brorson senere som biskop forudsatte, at børnene havde Det nye Testamente på dansk og kunne læse i det, når han kom på visitats på landet. I Nikolai Brorsons beskrivelse af sin første præstetid ser vi den pietisme, som Brorson mødte, og vi ser, at mange blev grebet af den. Kendetegnende var inderligheden i bønnerne, det mere ligeværdige forhold mellem præst og menighed, læsningen af Bibelen, omkransningen af livet i disse bederytmer, den frie bøn, fromhedslivet, som skulle være frugterne af den nye måde at leve på. Derfor forsøgte Nikolai og de andre præster, der var grebet af pietismen, at sætte en stopper for julestuer, for drukkenskab, banden og mange andre ting, som de mente ville føre folk lukt i fortabelsen.

Pietismen, som så mange slesvigske præster og lægfolk blev grebet af, var en tysk bevægelse, som fra Halle havde sat sit store præg på en

hel generation af tyskere fra 1675 og frem. Blandt de slesvigske præster finder man Enevold Ewald og Søren Wedel. Begge havde været i Halle for at studere i pietismens højborg.

Pietismen var et oprør mod den gamle ortodokse opfattelse af kristendommen. I den ortodokse periode, der varede fra 1577 til ca. 1700, lagde man vægten på den rette lære, om folk så forstod, hvad der blev sagt, betød mindre. »Fromhed styrker rigerne«, var Christian 4.s valgprog. Hermed mente han den rette læres fromhed og ve den, der afveg derfra. Men dette blev til udvendighed og ligegyldighed for mange, lød anklagerne, og følgerne, sagde man, var moralsk forfald. Pietismen var en reaktion herpå. Man ville i stedet for vække folk, så de fik et personligt forhold til kristendommen. De skulle igennem en omvendelse og dukke frem af sjælekvalerne som genfødte kristne, og ikke forblive blandt verdens stolte »tidselgemytter«, som Brorson kalder dem i sin salme »Den yndigste rose er fundet«. Skolesagen, bibellæsning og tilegnelse af troen gennem samtale og bønsemøder blev her vigtige elementer i vækkelsen. Fra den tyske præst Philip Jacob Spener bredte tankerne sig over hele Tyskland i den sidste del af 1600-tallet. I 1675 udgav Spener skriftet »Pia Desideria« (fromme ønsker), der opfordrer folk til at leve efter de regler, som kristendommen, og især Paulus, udstikker i sine breve. Man kan altså sige, at de forsøg på at forme et nyt kirkeliv, som pietisterne gjorde, var udtryk for en vilje til at leve som de første kristne. Man ville på en måde efterligne den første menighed, som især af Paulus får udstukket retningslinier for moralsk opførsel. I pietismen er skellet mellem den sande kirke og de vane-kristne meget tydelig. Om man hører til det ene eller det andet sted kan i vid udstrækning ses på folks liv. Først når man havde gennemgået en åndelig genfødsel, som betød, at man var klar til at leve et nyt moralsk liv, hørte man til blandt de frelste. En sådan proces kom Brorson til at gennemgå, i årene efter han var kommet fra København. Ved sin hjemkomst kunne Brorson ikke få et præsteembede, da han ikke var teologisk kandidat. En måde at forsørge sådanne studenter på var at gøre dem til huslærere for velhavende menneskers børn. Brorson var heldig. Allerede i 1717 blev han huslærer for børnene hos sin morbror Nicolai Clausen, godsforvalter på Trøjborg slot tæt ved Tønder. Nicolai Clausen blev nu også amtsforvalter for Løgumkloster og boede på slottet, en tilbygning til den gamle klosterkirke. Her mødte Brorson bl.a. den 12-årige Cathrine Steenbek Clausen, som fire år senere skulle blive hans kone. I de 4 år, som han fik på Slottet i Løgumkloster, kom han ofte hos sin bror og mødte der andre pietistisk sindede præster og studenter, bl.a. Enevold Ewald fra Øster Højst, som senere skulle blive præst ved Vajsenhuset i København. Samtalerne og

møderne vendte ham mod det ny liv. I en kilde, som er baseret på Brorsons egne beretninger, som kaldes »Ribebogen«, og som handler om bispers og præster liv fra reformationen til 1770, fortælles der:

»Ved den tid begyndte han at få mere indsigt i den sande kristendoms beskaffenhed, under adskillige fristelser, i uophørlige bønner og åndelige betragtninger at smage evangelii sødhed og på sådan måde desto glædeligere at fortsætte sit studium theologicum.«

Det gennembrud, som pietisterne forudsatte for den sande kristne, kan bedst beskrives som en åndelig kamp. Brorson fristes, han fortvivler, han ser sin synd og fortabelse, og så på toppunktet af krisen vender alt, og han føres til omvendelsen. På den anden side møder han frelsen og det nye liv, hvor man afholder sig fra banden, drikkeri, spil og ukyskhed

Kampen og omvendelsen beskriver Brorson i mange salmer, men ikke som en kamp, han selv kan vinde. I salmen »Guds igenfødte nylevende sjæle« menes Brorson at beskrive den omvendelse, der netop i disse år førte til hans religiøse gennembrud:

*»Onde vi vare og døde som stene,
Hårde i hjertet som marmor og stål,
Det var din mægtige styrke alene,
Som os fik reddet og nåede sit mål,
Lod os ved Ånden i ordet fornemme
Frelserens levendegørende stemme«*

Mennesket er ondt og et tidselgemyt, stiv som torne og støtter, fyldt med giftige tanker, rank af egen forfængelighed, men Guds ord knuser denne falske storhed og fører synderen over i det nye liv. Den frygt for Helvede, ja, til tider gudsbespottelse og ateisme, som pietisterne under deres omvendelse følte, fremkaldte angst, men det var en angst, der var nødvendig. I en lidt senere tid omkring 1730 blev følgende samtale mellem to pietisterne fra Hygum, 15 km. øst for Ribe, indberettet for biskoppen. Den ene pietist spørger den anden: »Har du været i helvede?«, »Nej«, svarer den anden, »men jeg håber snart at komme der!« Man skulle altså helt ned og skrabe bunden, før frelseren drog en til sig. Guds søns kærlighed bar dog mennesket gennem bodskampen så troen kunne bryde frem, og det nye liv begynde:

*»Hvo vil nu Herrens udvalgte anklage!
 Gud os i Kristus retfærdige gør,
 Her er velsignelsens fylde at smage,
 Her er Guds nåde og Himlenes dør;
 Troen brød gennem al angestens pile,
 Fandt under korset sit fristed til hvile.«*

Det, at Guds søn har elsket mennesket så meget, at han led døden på korset, var den situation, som pietisterne mediterede over, når tvivl og angst trængte sig på. For i disse blodige lidelser til døden, så de, at Gud mente det alvorligt med sin kærlighed. Derfor betød lidelsen og korsfæstelsen meget for pietisterne. Her så man jo syndernes forladelse flyde som blod fra sårene på Jesu krop og ned i alterkalken, som man modtog det fra om søndagen. Brorson blev en såkaldt »levende« kristen på den måde, at han nu var gået over til de frelste kristne, der havde efterladt den store fortabte flok på den anden bred. Men det betød alligevel ikke en forandring af hans tungsind, og ofte faldt han tilbage i mismod og angst. Omvendelsen betød for ham, at han så sit liv i en større sammenhæng, hvor det var frelseren, det kom an på og ikke ham selv. Men pietisterne troede på, at når man en gang havde fået Guds nåde, så kunne man også blive ved med at leve et rent liv og dermed gøre sig fortjent til frelsen, som man havde fået for intet.

Salmen beskriver udviklingen fra den tid, hvor vi var hårde i hjertet som marmor og stål til den tid, hvor Jesu rige nåde smelter det frosne hjerte. Når man går omkring den store klosterkirke i Løgumkloster og ser de gamle mure i amtmandsboligen ved siden af kirken med dets mange vinduer, der dengang som i dag gav et frit udsyn over store vidder, så får man igen rammerne for den åndelige kamp, der rasede i Brorsons indre, mens han sad og så ud af vinduet eller bad om at måtte blive ført igennem en fristelse, som han var blevet udsat for.

Der er ikke tegn på, at Brorson på dette tidspunkt havde besluttet sig for at blive præst, men begivenheder udefra satte gang i denne beslutning. Den 25. december 1720 kom der igen en af de hyppige stormfloder og overskyllede marskegnen så pludseligt, at Brorsons familie måtte flygte fra Randerup præstegård og op i kirketårnet i nattemørket. Hvordan en stormflod ved Brorsons fødehjem har set ud i 1720, ved man ikke. Derimod kender man fra stormfloden i 1881, før digerne blev bygget, en øjenvidneberetning fra Randerup fra en lærer, som havde været elev i skolen der, hvor Brorsons præstegård lå på et værft ved siden af kirken:

»Vandet stod vesterude i synsranden som en sort mur. Men muren rykkede nærmere, og snart væltede den med voldsom fart ind over landet. Foran flodbølgen sprang mus og harer for livet. Mange af harerne søgte op på værftet, hvor skolen og kirken ligger. Gråblåt, grumset og fyldt af ler og tang, bjælker og bygningsrester, ledstolper og vandtrug, druknede får og høns steg vandet op om Randerup og gik videre ind mod geestranden. Stormen truede med at rive taget af bygninger. Store stude, der havde gået ude i Ballum enge, kom svømmende indad, fik nu og da fodfæste på små forhøjninger, men styrtede atter på hovedet i grøfterne og svømmede videre, kun med hornene, mulen og de angstfyldte øjne over de grumsede bølger. Endnu stod skolen og kirken trygt på deres værfter over vandet, men stormen hylede og pressede nye vandmasser ind fra havet. De voksne så med ængstelse hen til næste flodtid. Det var sket før, at vandet var trængt ind i både skolen og kirken. Skete det igen, var den eneste redning at prisgive dyrene og søge op i kirketårnet. Først tredje dag lagde stormen sig, og vandet lå blankt og stille over de oversvømmede arealer.«⁸¹

Når Brorson i salmer som »O havde jeg dog tusind tunger«, talte om »Når vandene til sjælen gik«, ja, så afspejlede det både naturindtrykket af den hurtigt stigende flod ved Vadehavet, som han kendte så godt og en indre stormflod, hvor trængslerne stiger og vokser en over hovedet. På den måde er Brorsons digtning rodfæstet i marskens natur.

I en stormflod, der var noget vildere end den beskrevne fra 1881, måtte Brorsons stedfar, Ole Holbech, vade gennem det stigende vand med kirkebøgerne for at få dem i sikkerhed. Han blev det efterfølgende alvorligt syg heraf og døde den 31. januar 1721. I juni 1721 rammer den næste ulykke familien. Denne gang er det Nicolais unge hustru, Christine, som dør. I anledning af begravelsen skrev hver af de tre brødre et sørgedigt, og her har man det første digt fra Brorsons hånd på dansk:

»Her er en rose lagt trods Edens rosmariner
 Af Christi roser, af de rareste Christiner,
 En rose himmelsød, imens vi hende så,
 At og den jord og sted, at hun sig lod begrave,
 Er os et blomsterbed og yndig rosenhave.
 Sov sødt, du yndigste, udi din rosendal!
 I evighedens vår du evig blomstre skal.«⁸²

Rosen, der var Brorsons yndlingsblomst, fordi det er symbolet på Kristus, var særlig værdsat i 1700-tallet, fordi den kun blomstrede i juni og juli. Ganske kort kunne man møde dens duft, og den blev i digtet et symbol på den tidligt døde Christine, men også på hendes frelser og hendes evige liv, som fandt et jordisk hvilested i graven på Bedsted kirkegård. Ordene: »Sov sødt, du yndigste, udi din rosendal« peger fremad mod nogle af Brorsons mest kendte linier, nemlig dem som Søren Kierkegaard lod sætte på sit gravsted: På gravstenen for Kierkegaard står der: »... så kan jeg hvile mig i rosendale«. Midt i denne sorg fik Brorson et tilbud, han ikke kunne sige nej til. Han var ellers lige blevet udpeget til rektor for Holstebro lærde skole, men fik nu af Biskop Thura i Ribe tilbudt embedet efter stedfaderen. Han modtog tilbuddet, men måtte først til København for at tage den nødvendige eksamen.

Præst i Randerup og Tønder

Brorson tog eksamenen på mindre end et år. Han opnåede den højeste karakter ved eksamen, så han har sikker brugt fritiden på Løgumkloster slot til studier. I maj 1722 kunne han vende hjem. Han blev samme måned gift med den nu 16-årige, blodsbeslægtede Katrine Steenbeck Clausen. Den 24. maj indsattes Brorson som sognepræst i Randerup. Man ved ikke meget om Randerupårene. Det var ikke i denne tid, Brorson udgav sine salmer, selvom det var på dette tidspunkt, han begyndte at skrive salmer. Den samtidige kirkehistoriker Erik Pontopidan, som selv var pietist, nedfældede dog en kort beretning om Brorsons år i Randerup:

»Her blev han 8 år og tjente den store høsts Herre af al evne, heller ikke uden velsignelse, da der dengang var opgået et herligt lys i den daværende sønderjyske egn, og der gennemgående sporedes mange frelstes opvækkelser af sikkerheds søvn.«⁸³

Årene i Randerup var, så vidt de omtales, lykkelige år, skønt fire af deres børn døde som ganske små. Brorson selv fortalte i et brev senere i livet, at salmen »I denne søde juletid« handlede om denne periode med glæde og sorg:

»At min kære, nu salige, hustru og jeg i min embedstid udi Randerup ikke blev sparet for huslige sorger, men til gavns lærte korsets hårde tvang at kende. Thi i den tid skænkede Gud os syv børn, hvoraf et var

dødfødt, og trende døde udi spæd alder. Og bedrøvelsen derover har ej undladt at efterlade sine spor i bemeldte salme. Da fornåm vi, at i den »søde juletid tør man sig ret fornøje« og behøver at opflamme sit bedrøvede hjerte til glæde. I min slesvigske hjemstavns mål har jo det ord »tør« meningen »behøver, har nødig« og vi havde i hine dage just nødigt at glæde os. Vi behøvede at finde glæden ...«⁸⁴

Midt i den barske, men smukke natur og midt i de glæder og sorger, der fulgte med at stifte familie, begyndte Brorson sin salmedigtning, måske som citatet her antyder, fordi familien havde brug for trøst og glæde.

Brorson førte arbejdet, som Nikolaj havde begyndt med menigheden, videre i sit sogn, og man blev nu opmærksom på ham. Da han i 1728 blev kaldet til dansk tredje præst i Tønder, blev embedet i Randerup dog på familiens hænder. Brorsons mor fik, skønt hun var 39 år ved indgåelsen af andet ægteskab flere børn. En søster til Brorson blev gift med den nye præst i Randerup, og det var en stor glæde. Brorson kom gennem hele livet på besøg i præstegården. Hvorfor han søgte væk fra Randerup kan man kun gisne om. Man ved fra historiske dokumenter, at Brorson søgte stilling som præst i Åbenrå. Det var en tysk by som Tønder. Men han blev vraget til fordel for en ældre ansøger. I denne proces blev Brorson i 1728 på opfordring af den nye, tyske provst Johann Hermann Schrader ansat ved Kristkirken i Tønder. Det var en nyoprettet stilling som præst for den danske del af menigheden, som bestod mestendels af tjenestefolk og bønder. Det var ikke en ønskestilling for Brorson. I Tønder var der det specielle forhold, at borgerskabet var tysk, og det medførte, at man til gudstjenesten sang på tysk og prædikede på tysk. Den nye tyske provst Schrader, der også var pietist, fandt dette uheldigt, da der ikke var megen opbyggelighed at hente i det for tjenestefolk og bønder, der ikke forstod tysk. Schrader var en bekymret og alvorlig mand, som fremmede den pietistiske sag af alle kræfter. Eric Pontoppidan beskrev ham i sin rejseroman »Menoza«. Den handler om en asiatisk prins, der drager rundt i verden for at finde alvorlige kristne. Han kommer da endelig til Tønderregnen, hvor han finder dem. I en passage, der handler om Schraders forhold til de stolte og ranke borgere hedder det:

»En ligprædiken hørte jeg i Tønder holdes over en rig, men uretfærdig og ilde udråbt mand. Dog de såkaldte personalia, der skulle læses over ham, var meget priselige. Provst Schrader, som ej forud havde overset dem, læste et godt stykke hen, førend han besindte sig, brød af og sagde: »Hvad er det, jeg her læser! Lutter løgn, dertil er hele byen vidne.«

Det var altså en revser, men samtidigt også salmedigter af en vis karat, som Brorson fik som overordnet i byen. Brorson hjalp Schrader med at redigere og færdiggøre dennes store tyske salmebog »Tondersches Gesangbuch«, der rummede omkring 1100 salmer. Her havde Brorson lejlighed til at stifte bekendtskab med den nyere tyske salmedigtning og fandt her mange af de salmer, som han senere oversatte til dansk.

Det blev Brorsons opgave at forestå gudstjenesten for tjenestefolk og bønder, der om søndagen holdtes kl. 6. Før Brorsons ansættelse blev prædiken holdt på tysk, nu skulle der forkyndes på dansk. I 1730 skete der en yderligere forandring af kirkelivet i Tønder, som sikkert var medvirkende til at gøre Brorson til salmedigter. Schrader og Holstein, der var henholdsvis provst og leder af det tyske kancelli, besluttede, at der skulle oprettes et bedehus. Det blev opført udenfor Tønder i landsbyen Emmerske. Her kunne man samles uden som bonde at skulle gå den 6 kilometer lange vej til Tønder. Her blev de første salmer som »Op al den ting, som Gud har gjort«, »Mit hjerte altid vanker i Jesu føderum« og »Den yndigste rose er funden« sikkert sunget, før de i 1732 blev udgivet i et hæfte. På titelbladet skrev trykkeren Kiesbye, at salmerne var i »al hast sammenskrevne«, hvilket Brorson senere kommenterede som fejlagtigt. Salmerne var altså allerede skrevet og ikke affattede til lejligheden. I de følgende år kom der stadig flere salmer fra Brorsons hånd. 12 hæfter blev det til i alt.

I 1737 var tiden i Tønder slut. Brorsons løn havde været lille og de huse, familien havde fået stillet til rådighed, meget ringe. Men Christian 6., der selv var pietist, ville have duelige præster af den nye retning på de vigtige poster i kirken, og her i blandt talte de tre Brorson brødre.

Tiden i Tønder og Randerup var Brorsons mest produktive som salmedigter. Han havde her tid til at skrive og samarbejdet med Schrader, om hvem der stod almindelig agtelse, må have været givende. Familie-mæssigt set skete der også nye ting. Trods det ringe embede fik Katri-ne og Hans Adolf yderligere fire børn i Tønder. Den ældste, Nikolaj, født omkring 1723, blev i denne periode sindssyg, en sygdom, der skulle lægge sig som et tungt åg på Brorsons følsomme sind igennem resten af hans liv. Sindssygen hos Nicolai har muligvis været forårsaget af en hjerneblødning, da hans sygdom gjorde ham lam fra livet og nedefter og ude af stand til at tale.

I forhold til menigheden i Tønder havde præstetiden ikke været givende. Det var ikke en virkelig menighed, Brorson havde om sig i Tønder. Til gengæld fik han med bedehuset i Emmerske en kreds af mennesker, som vendte sig til den pietistiske bevægelse.

Stiftsprovst i Ribe

Da Broder Brorson i 1737 udnævntes til biskop i Ålborg, stod Hans Adolph for tur til at overtage det ledige stiftsprovsteembede i Ribe. Her måtte han påtage sig en mængde opgaver for den uheldige biskop Mattias Anchersen. Denne var, efter at have mistet alt ved Københavns brand, i 1728 kommet til Ribe som biskop. Han var egentlig uddannet i orientalske sprog, men på grund af det mærkelige ansættelsessystem for professorer ved Københavns universitet, virkede han som professor i geometri. Det hjalp dog ikke på hans økonomiske sans. Han var allerede, før han kom til Ribe, i bundløs gæld. Flere gange truede skandalen i byen, fordi kreditorer dukkede op ved bispegårdens dør for at indkræve skyldige beløb. For at råde bod på sin elendige økonomi og for at give mad til de atten munde, der hver dag skulle mættes i den biskoppelige husholdning, forgreb han sig endog på de midler, der blev samlet ind til genopbyggelsen af Københavns universitet. Vi har fra denne tid nogle meget påtrængende breve fra universitetets økonomiansvarlige, Ludvig Holberg, som forhørte sig om, hvor midlerne fra Ribe stift blev af. Det var her, Brorson måtte agere mellemmand og forsikre den utålmodige Holberg om, at penge ville falde på en eller anden måde. Men Anchersen fik aldrig penge samlet. Lønnen ved at være biskop i Ribe var for ringe. Til sidst lod skandalen sig ikke skjule, kongen befalede, at halvdelen af Anchersens løn skulle gå til at dække gælden til kongen og universitetet. De private kreditorer måtte klare sig selv. Til gengæld tillod kongen, at Anchersen kunne få en kollekt dag i landets kirker til hjælp for sin betrængte økonomi. Om der er kommet noget ind ved indsamlingen til fordel for biskoppen, ved man ikke noget om. Sagen tog hårdt på Anchersen, som samtidigt var en ærekær mand. Man kan se på apotekerregningerne, som han heller ikke betalte, at han fik slimløsende miksturer og salve til et sår på armen. På hans sidste dag, den 26. februar 1741, fik han ordineret »Lebenssalbe«, hvilket ikke hjalp.

Brorson var som stiftsprovst eksekutor for boet. Biskoppens kone og børn fragik arv og gæld, og der blev holdt auktion over de efterladte ejendele. Man ved, at alt, hvad biskoppen efterlod efter auktionen over hans ejendele, udgjorde en værdi af 2918 rigsdaler, mens gælden var på hele 10.012 rigsdaler. Til sammenligning kan det fortælles, at den senere bispegård Taarnborg med tilliggender blev købt for 340 rigsdaler af Brorson.

Brorson holdt ligprædikenen over Anchersen. Det var en rosende omtale af hans omfattende kundskaber i orientalske sprog, og den var sikkert berettiget, men omtalen af hans virke stemmer ikke helt overens

med virkeligheden. Brorson ville ikke tale ilde om de døde. Efter Anchersens gravlæggelse i Kolding, kom den store auktionsdag den 27. marts, som blev overværet af enkebispenden. Man kan gennem auktionskataloget følge med i, hvem der købte hvad. Brorson vidste på det tidspunkt, at han skulle være biskop, så han købte godt og grundigt ind. Af auktionsprotokollen kan man se, at Brorson køber »4 store landkort over verdens fire parter i forgyldte brunlakerede rammer«, »en grøn hylde af delt i rum, til brevskeber«, »en klæde vinges kjortel med fløjls slag og vinger og en sid gangkjortel«, »et engelsk sølv lommeur med kæde og signet«, et billede forestillende en gammel mand med en rumlepote, et gammelt hollandsk skilderi med frugter og endelig en »skikkelig mallet« karosse overtrukket med sort vokslærred.

Under hele denne stiftsprovstetid, hvor Brorson havde hænderne fulde af problemer, formåede han alligevel at få samlet sine salmer til en stor udgivelse.

I 1739 fik han nemlig udgivet sit hovedværk »Troens rare Klenodie«. Den bestod af 257 salmer, heraf var 80 hans egne, resten var oversættelser af tyske salmer. »Troens rare Klenodie« består af de tolv hæfter med salmer, han udgav i Tønder-tiden samt en del, der blev digtet fra 1737 til 1739. De tyske salmer, som Brorson oversatte, var alle forfattede af næsten samtidige salmister og har samme pietistiske præg, som også Brorsons egne salmer har. Bogen blev meget godt modtaget og udkom i Brorsons levetid i flere oplag. Hans salmer var også blevet bemærket i København. I 1740 fik Eric Pontoppidan ordre af Christian 6. til at udsende en ny salmebog. Heri skulle flere af de nye pietistiske salmer optages og Brorson blev repræsenteret med ikke mindre end 92. Dermed anerkendte kongen og hoffet ham som den største samtidige salmedigter.

Biskop i Ribe

I februar 1741 døde biskop Anchersen, og en eftermand skulle findes. Brorson blev ikke overraskende udnævnt til den ledige bispestol den 5. maj. Brorson havde kongens bevågenhed. Således noterede Christian 6. selv om sit ophold på Koldinghus i maj 1740:

»22. maj søndag var vi i Kolding og hørte provsten fra Ribe Brodersen.«⁸⁵

Kongen havde altså bestilt Brorson til at komme til Kolding i forvejen, og han har haft planer med ham. Han havde selv som kronprins valgt

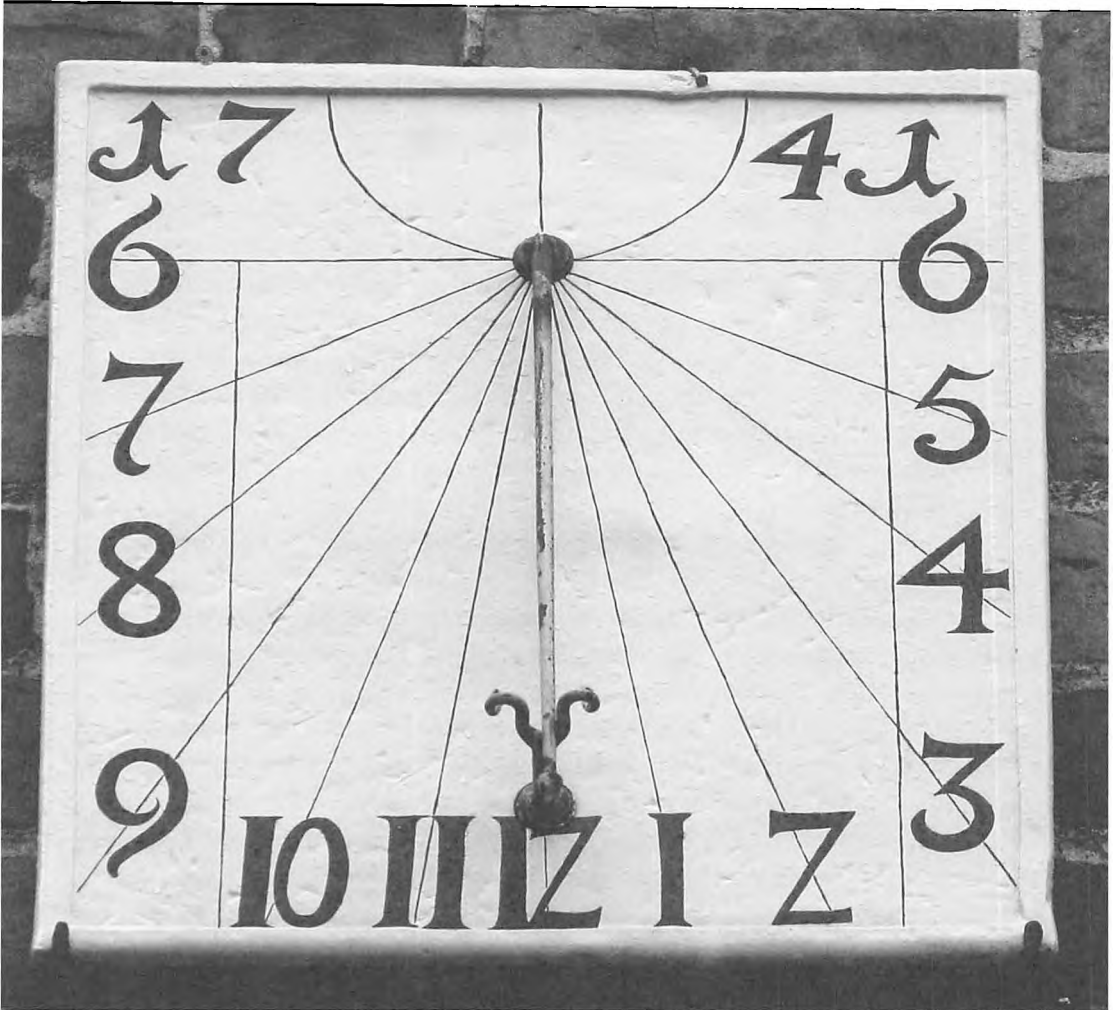

sin dronning Sofie Magdalene på grund af hendes pietistiske overbevisning, skønt Frederik 4. havde haft andre planer. Som konge interesserede han sig levende for kirkens forhold og fremmede hensynsløst karrieren for præster af sin egen overbevisning uanset deres alder og kvalifikationer.

Kirkehistorikeren Eric Pontoppidan skrev da også, at det var på kongens eget initiativ, at Brorson blev udnævnt til biskop. Det var kongens sædvane at udpege folk til stillinger, de ikke havde søgt, hen over hovedet på både ansøgere og kirkelige myndigheder. Han havde selv kaldet Brorsons storebroder Nikolai til hofpræst og senere udnævnt ham til den prestigefulde stilling som sognepræst i Nikolaj kirke i København. Hvor stor forkærlighed for Nikolai Brorson kongen havde viste sig bl.a. i at han lod sin egen læge tilse ham under en sygdom og lod bringe mad fra det kongelige taffel i samme periode. Derfor var det ingen tilfældighed, at også Nikolajs yngre brødre kom til tops i kirken.

Ordinationen af den nye biskop skulle foregå i København. Både Brorson og hans kone Katrine glædede sig til ved samme lejlighed at besøge Nicolai. Men pludselig efter forfremmelsen og før rejsen til København indtraf der en tragedie. Brorsons kone Katrine var gravid med parrets trettende barn. Indtil da havde fire af børnene været dødfødte, mens to døde som ganske små. Også det sidste barn var dødfødt. Under fødslen mistede Katrine så meget blod, at hun også døde 9. juni 1741, 39 år gammel. Uden at man kan sige det med sikkerhed må det have været en uprovokeret abort, der er gået i gang. Ellers kan man ikke forklare, hvorfor det var planlagt hun skulle rejse med til København. Brorson var nedbøjet af sorg og magtede ikke at påtage sig det besværlige bispeembede, men gode venner fik ham overtalt til at se tiden an og søge om udsættelse for tiltrædelsen af embedet. Stiftamtmanden Christian Carl Gabel skrev i den anledning til Rektor Falster på Puggaard i juni:

»Kære Ven. Det har ret inderligt bedrøvet mig at se af deres skrivelse, at vores gode biskop har så hastigt mistet hans kære frue, og gør han vel, jo før jo bedre, at begrave hende, alt det anden finder sig vel, og hvad I gør så opmuntre manden, for jeg ved han er af en øm complexion og skulle nu mere smerte mig om ham noget kom til, som Gud forbyde, for han er en god, from og ærlig mand, min kone med freulein Fossen lader meget hilse og beder vi i liger måde hilse kæresten, jeg forbliver deres trofaste ven og tjener. C.v. Gabel, Bramming, juni 1741.«⁸⁶

Brorson havde ifølge stiftamtmanden en ærlig og god fremtræden og er kendt i byen for at have en »øm complection«, dvs. en vis sammensat følsomhed, som har gjort, at de har frygtet for hans forstand og helbred. Der er da heller ikke meget tvivl om, at Katrine og Brorson har været tæt forbundne både gennem familieskabet, den hårde tid med tab af børn og ikke mindst af deres trosliv. Efter en overgang at have tænkt på at sige nej til embedet, ombestemte han sig dog.

I august modtog han sin udnævnelse og blev indsat som biskop.

Da Brorson var blevet biskop, måtte han tænke på at finde en ny kone af hensyn til sig selv og børnene. Han giftede sig allerede 29. juni 1742 med sin svigerindes søster, Johanna Christina Riese, som

var født i 1710. Hun var datter af provsten Christian Riese fra Ager-skov i Sønderjylland. De fik tre børn sammen, som alle overlevede deres forældre. Den nye familie skulle nu flytte ind i Hans Tavsens gamle bispegård ved domkirkens sydside. Men bispegården var så misligholdt og forfalden efter Anchersens tid, at Brorson søgte om at måtte fraflytte den. Han fik tilladelse til at købe et hus selv, og valget faldt, som nævnt på Taarnborg i Puggaardgade, en renæssancegård fra ca. 1580, som på det tidspunkt var ejet af en bagermester Riemann. Her boede Brorson de sidste 20 år af sit liv med en stor børneflokk. Taarnborg blev købt for en sum af 340 rigsdaler, og til sammenligning var det af synsmænd skønnet, at den gamle bispegård skulle repareres for 866 rigsdaler. Med bispeembedet fulgte en række økonomiske problemer. Brorson måtte overtage hele biskop Anchersens gæld til det offentlige. Denne gæld reducerede kongen efter Brorsons ansøgning med en tredjedel samt skattefrihed resten af livet. Ud over dette måtte Brorson også udrede enkepension til fru Anchersen og yde hjælp til hendes børn. Hans ældste søn, Nikolai, blev som tolvårigt lam i den underste del af kroppen og måtte på grund af sin tiltagende sindssyge holdes fastbundet på armene og indespærret i et værelse med tremmer for dør og vindue. Den store sorg var svær at bære og der er mange historie forbundet med den indespærrede dreng i tårnet; en af myterne går ud på, at kun Brorsons kusk, Hermann, kunne berolige drengen, når han fik sine anfald. På trods af sine trængsler på hjemmefronten bevarede Brorson et overvejende godt humør, selvom han var syg i længere perioder. Brorson led ifølge flere kilder også af hypokondri. Det kunne være direkte skadeligt for hans omdømme, hvad Sjællands biskop Peder Hersleb i 1747 viste, da han i en kritik af Generalkirkeinspektionskollegiet sagde følgende om Brorson, at:

»en god, men eenfoldig, og ved Svaghed og Hypochondrie fast uduelig Mand (er) blevet Biskop i Ribe«⁸⁷

På trods af dette varetog Brorson efter de flestes mening sit embede godt. Han skulle visitere og regere hele det store Ribe stift. Det gik fra Limfjorden i nord til Ejderen og de sydvestslesvigske øer i syd fra Ribe i vest til Vejle i øst. Her måtte han rejse på de hullede og elendige veje i regn og slud, vinter og sommer.

Brorsons visitatsrejser som biskop i Ribe stift

Det samfund, som Brorson blev præst og biskop i, undergik gennem 1700-tallet første halvdel store forandringer i pietistisk retning.

Denne stramning af de religiøse bånd i samfundet er en vigtig baggrund for at forstå Brorsons embedsførelse, hvor han må tage forhold op, som i dag ville høre til privatlivets område. Rygraden i hans arbejde var visitatsrejsen med dens katekisationer af sognets beboere. Her skulle han som i en slags eksamen overhøre både unge og gamle i deres kristendomskundskaber samt undersøge præster og degnes embedsførelse. På den måde var visitatsen en kontrol af troen, som på ensartet vis blev gennemført i hele det dansk-norske dobbeltmonarki.

Men hvor visitatsrejsen og katekisation i ortodoksiens tid var et forsøg på at bevare den rene lære i folket, så antog pietisternes katekisation og visitatsrejser en anden karakter. Man forlod til dels udenadslæren og forsøgte i stedet for at give den enkelte rum til med egne ord at forklare troen. På den måde kan man se pietisternes katekisation og visitatsrejser som et led i oplysningen, hvor det enkelte menneske befries og gives individualitet. Man skulle vove at føle, tale og tro selv.⁸⁸ Igennem de enkelte præster og provsters katekisation ville man altså fremme det subjektive gudsforhold, men herved kom man også til at fremme individualiseringen. Brorson og de øvrige pietistiske biskoppers visitats bandt de forskellige menigheder og grupper sammen

i et nyt forestillingsfællesskab. Pietismens mål var at få det enkelte menneske i tale og få det frelst. Det er denne bestræbelse, der ligger bag tiltagene på det pædagogiske og kirkelige område i 1700-tallet. De unge skulle kende deres kristendom, så det kunne forsvares at tage dem til alters – derfor skulle de kunne tale for sig og læse for sig selv. Hvor den frihed, som rationalisterne i oplysningstiden tilstræbte, var en, som gav sig udslag i ændring af de ydre samfundsforhold, så var pietisternes bestræbelse i højere grad rettet indad mod de åndelige goder og den åndelige frihed. Målet var ikke en ydre omvæltning. Men til den åndelige befrielse skulle der bruges ydre institutioner som skoler og kirker, der kunne ændre adfærden i den ønskede kristelige retning. Det skabte ændringer i samfundet, men det var ikke sat i værk for at opnå en materialistisk forbedring i de ydre vilkår og ændrede samfundsforhold. Visitatsrejsen er vigtig for forståelsen af Brorsons betydning som biskop.

»Skolerne, Helligåndens værksteder«⁸⁹

Det var primært indøvelsen i den lovbefalede katekismus, som biskoppen skulle overvåge. Børnene skulle kunne de 10 bud, Fadervor, trosbekendelsen og de tilhørende forklaringer udenad. Konfirmationen, som blev indført i 1736, var kulminationen på denne undervisning. Ved at se på, hvordan latinskolernes formål blev ændret, får man en forestilling om, hvor vigtig den enkeltes tro blev i forhold til før.

Sammen med konfirmationsforberedelsen og skærpede helligdagsforordninger gennemgik den lærde skole en pietistisk reformation. De lærde skoler reduceredes i antal i 1738, og 17. april 1739 udkom den nye forordning om det latinske skolevæsen, hvori man søgte en hidtil uset uniformitet. Man lagde vægt på nye fag som geografi og historie, man styrkede modersmålet, begrænsede udenadslæren, udvidede realfag som aritmetik, geometri og filosofi og bestemte endnu nøjere målene for undervisning i religion og latin. Skolens mål bestemtes i pietistisk ånd til at være »Den hellige Aands Værksteder«. Ordene er skolekommissionens formand professor Andreas Hojers, men igennem dem hører man pietismens grundlægger Philip Jacob Speners tanker om skolen fra hans bog »Pia Desideria«.⁹⁰ Skolerne skulle forberede de unge endnu bedre til prætestudiet. Man besluttede at styrke undervisningen i modersmålet. Det havde den pietistiske intention, at præsterne skulle stå på prædikestolen og tale til menigheden på dansk. Man måtte beherske modersmålet for at kunne tale levende til menighedens hjerte.

Ved O. Høegh-Guldbergs senere skolereform i 1775 læser man derimod, at det er den lærde skoles opgave:

»at faae Videnskaber fremmede, saaledes at en Stamme til lærde og duelige Mænd i Landet for Fremtiden ikke skal savnes«⁹¹

Der sker på skoleområdet fra 1730'erne til 1770'erne en forskydning i målet med skolerne, som er ganske tydeligt i de to formålsbestemmelser; den ene skole ville skabe fromme mennesker, den anden lærde og duelige.

Så at hjertet røres

Katekesen er en gammel kirkelig institution, som blev udbygget i forbindelse med reformationen. Oprindeligt var det betegnelsen for dåbsoplæringen, men efter at barnedåben blev almindelig, var katekismusundervisningen blevet henlagt til konfirmationen. Efter reformationen afskaffedes konfirmationen i Danmark og katekismusundervisningen blev en sag for degnen og især hjemmet. I de reformatoriske skrifter lagdes der vægt på husfaderens rolle.

Spener og pietisterne mente ikke at den undervisning som forældrene og en eventuel skolelærer kunne give var tilstrækkelig. Derfor oplivede de tanken om konfirmationen, som et tidspunkt i de unges liv, hvor de blev systematisk undervist i kristendommen. Speners ideal, som Brorson og pietisterne byggede på, sagde at:

1) Man må give ungdommen »eine rechte Anmuth zu dieser Übung« (en ret frimodighed til denne øvelse) og sørge for et godt tilidsforhold. 2) Man må kun lade dem lære selve katekismen udenad og støtte det med skriftord. 3) Man må dele hver enkelt spørgsmål i mange og variere spørgsmålene, så en bestemt form ikke gror fast (biskop Hersleb på Sjælland uddelte bøger og ros til dem, der kunne ræsonnere over det, de blev spurgt om med andre ord, end dem som stod i bogen, selvom de svarede aldrig så galt. Brorson var enig med Spener i, at det er bedre, de unge svarer galt, hvis det var selvstændigt, end de svarede rigtigt efter bogen). 4) Man må gennemgå og analysere skriftstederne med dem. 5) man må anlægge alt på opbyggelse, »damit das Herz gerühret werde« (så hjertet bliver rørt).⁹²

Børnene skulle kunne se nytten med det, de lærte, for man lærer ikke Guds ord for at vide, men for at det skal virke i ens eget liv. Man skulle »bringe hovedet ind i hjertet«, som man dengang sagde. Konfirmationen selv skulle udføres sådan, at den gjorde et dejligt og nødvendigt indtryk på de unges sjæle.

På den anden side forbød konfirmationsforordningen af 13. januar 1736 at tage nogen til alters, som ikke kunne deres børnelærdom med både hjerne og hjerte.

Danske lov fra 1685 foreskrev visitats i hver menighed hvert 3. år for biskopper, hvert år for provster, så det var mange gange i løbet af ens liv, at man stod overfor biskoppen eller provsten og skulle vise, at man beherskede børnelærdommen.⁹³

Vi kender ikke det nøjagtige forløb af Brorsons visitatser. Derfor vil følgende beskrivelse hjælpe med til at forstå rammerne for de ofte lidt kortfattede visitatsindberetninger, vi har fra Brorsons hånd. Bergens og senere Sjællands biskop Peder Herslebs har i samme periode skitseret en visitats forløb:⁹⁴

Præsten skulle prædike højst ½ time. Denne prædiken skulle afleveres nedskrevet til biskoppen. Så var der indledningstale til katekisationen. Folk var placeret, så dragoner og soldater sad øverst i kirken, derefter de, der havde været til alters, siden børnene efter hvor meget de kunne læse (baseret på Sjæleregistrene, hvori præsten efter husbesøg havde optegnet stedet). Præst og klokker katekiserede så for biskoppen, som derefter sagde dem sin mening. Hvis børnene svarede med at gentage katekismeforklaringen, slap de ikke førend, de havde svaret med egne ord – svarede de end slet, fik de ros, når blot:

»de kunne ræsonnere over det, som blev spurgt, med andre ord end i bogen stod.«⁹⁵

Så blev der af biskoppen rettet spørgsmål til menigheden angående præst og degn: Rejste de ofte bort? Kom han til de syge – også ukaldet? Gik han på husbesøg? Katekiserede han fjerdingsvis i bygderne for Norges vedkommende? På samme måde med degnen eller klokkeren, som varetog børnenes undervisning. Var der noget galt med ham? Drak han etc.⁹⁶

Derefter blev fattig-, kirke- og skoleregnskaber undersøgt, registre og embedsbøger eftersat. Studenter og alle, som underviste i sognet, var tilsagt for at hilse på biskoppen. Så var der samtale med præsten angående grundlaget for hans gerning. Prædikenopskrifterne gennemsås, for at der ikke prædikedes efter postiller (bøger med prædikener til kirkeårets søndage), biskoppen undersøgte præstens bibliotek for at sikre sig at der blev købt nye bøger. Når Brorson visiterede menighederne, lagde han vægten i katekisationerne på frivillighed og venlig indbydelse til samtale, som anbefalet af Spener selv.⁹⁷

Det var altså en temmelig omfattende kontrol af sognets åndelige stade, biskoppen foretog. Hvis man sammenholder Speners tanker om

katekesen med Brorsons visitatsberetninger, så tegner der sig et klare billede af Brorson som biskop. Vi finder, at Brorson lægger vægten på, at børnene skulle svare med egne ord, var et forhold, som skabte et forestillingsfællesskab. Man formulerede jo selv meningen af Bibelen ord ved katekisationerne. Også biskoppens direkte henvendelse udenom præst og klokker til menigheden skabte et forestillingsfællesskab, som gennem biskoppens fremtræden blev mildere som vi skal høre.

Brorsons visitatsberetninger

Ribe stift, som Brorson skulle visitere, dækkede et meget stort område. Desuden var der efter »Den store nordiske Krig« 1701-21 kommet flere kongelige enklaver til i Slesvig.⁹⁸ Det betød, at biskoppens rolle for sammenhængen i stiftet var meget vigtig, eftersom han var repræsentant for den eneste institution, der bandt delene sammen. Skolevæsenet, som var bundet op omkring konfirmationen siden 1736, var et vigtigt omdrejningspunkt ved visitaterne. Læsefærdigheden var en vigtig komponent i biskoppens bestræbelser på at højne den enkeltes indsigt i kristendommen. Derfor bestræbte han sig på, at menighederne tilvejebragte bøger, fortrinsvist Ny Testamenter. I 1742 visiterer han i Skodborg og Hjerm herreder og fortæller om tilstanden der i følgende indberetning:

»Det, som der paa Visitatsen særdeles fortrød mig, var at jeg fandt somme Steds ganske faa og somme Steder ingen Ny Testamenter. Ved Efterspørgsel fornam jeg, at der i Egnen ingen var, som holdt dem til Købs. Til derpaa i Fremtiden om muligt at raade Bod talede jeg med Bogbinderen i Holstebro, som lovede at forskrive dem fra København.«⁹⁹

Brorson skulle på sine visitatsrejser besøge alle sogne hvert tredje år, men der er ingen tvivl om, at han med størst glæde besøgte de sydlige egne af Stiftet, hvor den pietistiske vækkelse gennem hele hans bispetid var stærkest. Han talte flere steder til *gensidig opvækkelse* og *for nøjelse*, som han udtrykte det.

Nogle menigheder i det sønderjyske knyttede en særlig forbindelse med Brorson, og det virker på læseren af visitatsberetningerne som om det streng hierarkiske forhold ofte blev sat til side i den åndelige meningsudveksling mellem biskop og menighed. Brorson har talt med alle og enhver. I Rejsby i 1745 sker det på følgende måde:

»I samme Menighed kom jeg til at tale særdeles vidtløftigt med en Mand, som altid har været meget arrig mod hans Sjælesørger og genstridig mod hans Formaninger,- hvorved han blev meget bevæget, og da jeg trængede ind på ham med Formaning til sand Omvendelse, lovede han det med Tårer i Øjnene. Præsten, som vidste, at jeg ikke kendte det alleringeste til ham og var dog så aldeles falden på ham både en og anden gang, og så, hvor bevæget han blev, anså det for en synderlig Guds direktion og blev derved meget fornøjet: Jeg måtte også på min hjemrejse love ham at komme til dem en Gang hvert År efter hans og Menighedens indstændige Begæring.«¹⁰⁰

1742 visiterede Brorson 23. august i Møborg Menighed i Skodborg Herred. Om sin katekisation af menigheden skrev han:

»I denne Kirche havde ieg en stor fornøjelse, ikke alleene var Ungdommen særdeles munter til at svare og Menigheden meget agtsom og bevegelig, men her fandtes ogsaa adskillige som taledede dejlig af hiertets overflødighed og egen erfaring om vor Kiære Frelseres Naade, hvilken opvekkelse sagde her og nogle andre Stæder i Egnen største deals at være foraarsaget af én og anden, som har tient sønderud.«¹⁰¹

8. maj 1743 visiterede han i Dybe kirke:

»I dend Menighed havde ieg en særdeles Glæde af Ungdommen, som svarede af egen aandelig forfarenhed med ugemeen munterhed. Ja ieg kand vel sige, at ieg aldrig kunne ønske mig større glæde. Da endelig tiden og kræfterne mindede mig om at slutte, maatte ieg dog efter disse kiære unge Menniskers indstændige begiæring continuere med examine, saalænge muligt var.«¹⁰²

16. maj 1743 i Harbøre sogn var det ikke den venlige, men den vrede biskop, som kom på visitats:

»Samme sogns og særdeles dets Anneex Harbo-ør, som er det yderste her i Riber-Stift paa dend Nørre-ende, og grændser til Thyeland, har været meget berygtet for letfærdighed og urætfærdighed ved Strandsiden; hvilket da ieg i min Tale alvorligen forestillede dem, blev der stor bevægelse af Suk og Graad i Meenigheden.«¹⁰³

Det samme gjorde sig gældende ved hans visitatser i Lønne og Husby sogn i henholdsvis 1745 og 1753. Strandtyverierne var umulige at

stoppe, selvom menighederne græd og lovede bedring under overhøringen i kirken. Men stemningen under disse visitatser var altså ofte meget bevæget.

Den 7. december 1743 forhandlede han med »de gamle i stolene«, hvilket var den ældre del af menigheden, der også blev katekiseret, sikkert fordi de som husfædre og mødre eller bedsteforældre stod for den daglige katekisation og læseoplæring i hjemmene.

Indtrykket af Brorson er, at han ikke er administrator, men først og fremmest sjælesørger og præst, som er tilgængelig for den enkelte person – høj eller lav – i menigheden.

Kongens pietistiske revolution

Den pietistiske bevægelse, som var særlig stærk i Slesvig, fik på grund af dens indgang i det danske kongehus, en enorm magt. Pietismen blev allerede fremmet af Frederik 4., som sammen med Missionskollegiet stod bag det dansk-hallensiske tiltag om at sende missionærer til Indien. I 1706 blev missionærerne Ziegenbalg og Plütschau sendt af sted og skabte en missionsstation på Trankebar. Et yderligere incitament til fromhed fik Frederik den 4., da han på grund af sit ægteskab til »venstre hånd« med den unge Anne Sofie Reventlow kom i strid med sin dronning og kronprinsen. Forbindelsen med den unge pige skabte indre splid i familien og et stort had hos tronfølgeren, den senere Christian 6. I dette betændte klima gjorde Frederik 4. yderligere en række pietistiske tiltag, som måske skal ses som plaster på en plaget samvittighed. I 1728 oprettedes Vajsenhuset, og dermed rodfæstedes pietismen i København på officielt niveau.

Samme år, som Christian 6. besteg tronen i 1730, kom den første Helligdagslovgivning, som skærpedes i 1735. Teatrene blev lukkede, og horehusene kom i myndighedernes søgelys, oprustningen om gudstjenesten begyndte. Motivationen for loven var:

»Mange have i steden for at søge kirken og der opbygges, dels anvendt søn- og helligdage til forfængeligt arbejde og uforholdne forretninger, dels misbrugt dem til verdslig fornøjelse, vellyst og andre laster.«

Her tænkte bl.a. på brændevins drikning på kroerne, julestuer og andre af bondesamfundets rodfæstede fornøjelser omkring juletid og på Valborgsnat.

I 1736 indførtes konfirmationen og en dermed følgende intensiveret undervisning.

I 1741 indførtes konventikelplakaten, der forbød forsamlinger på mere end 8 mennesker at mødes uden præstens tilstedeværelse. Var der tale om kvinder, måtte ikke en gang 8 mødes, uden at præsten var til stede. Det sidste tiltag skulle hindre hernnhutterne i at sprede deres lære i Danmark. Hernnhutterne var en tysk-bøhmisk sekt af kristne, der opstod på grund af religiøs forfølgelse. Især kirken af de bøhmiske brødre, der var forfulgte af katolikerne, fandt et fristed hos grev Zinzendorf (1700-1760). På sit gods Berthelsdorff sydøst for Dresden skabte han et fristed, hvor religiøst forfulgte kunne komme og her grundlagde disse byen Hernnhut. Man lagde mere vægt på den gode gerning end på den rette lære og kaldte sig Brødremenigheden for at vise ligheden blandt medlemmerne. Man forsøgte at organisere sig som den første menighed hos Paulus, idet man fulgte hans anvisninger om mission og moral. Fra Hernnhut missionerede man overalt i verden og skabte nye brødremenigheder, som blev grundlagt i Amerika, Vestindien, Indien, Grønland, Afrika og Sibirien. Brødremenigheden ville nå hele verden med forkyndelsen, som også Paulus ville.

Christian 6. havde i 1735 brudt med bevægelsen og krævet Elefantordenen tilbage fra dens leder grev Zinzendorf, som Brorson satte stor pris på. I 1745 medførte det spændte forhold til hernnhutterne en skærpelse, så mennesker, der blot havde besøgt Hernnhut, mistede al deres ejendom i Danmark. Det gjaldt også, selvom de eventuelt vendte hjem. På det religiøse område foregik der fra den danske regerings side kampe på to fronter – dels mod de ortodokse, som beskyldtes for udivdighed og støtte til den tomme vanekristendom og dels mod de radikale pietister, som især organiseredes omkring den hernhuttiske bevægelse.

Brorson kom til at stå midt i den kamp.

Hernnhutterne var på mange måder Brorsons hjertebørn. Den måde, de var kristne på, lignede den kristendom, han kendte fra sin ungdom i Randerup og Bedsted, da pietismen i Danmark var ung. Konventikelplakaten fra 1741 betød for Brorson, at han var forpligtet på at holde et vågent øje med de hernhuttere, som rejste ind i Ribe stift. Man kan se, at han har været splittet i denne gerning. Han forsvarede flere gange folk anklaget for at have hernhuttiske sympatier. I maj 1744 pålægger han således præsten i Ferring at tage et ægtepar til alters, som præsten havde afvist på grund af deres forkærlighed for hernhuttismen. Præsten og andre i menigheden havde beskyldt dem for hernhuttisk kætteri, og en stemning blev rejst mod dem, hvor man krævede biskoppens indskriden. De var fra egnen omkring Skanderup, der lå ikke så langt fra den hernhuttiske missionsstation i Steppinge ved Haderslev. Brorson befalede, at præsten skulle tage dem

til privat skriftemål, så kunne de genoptages i menigheden. I 1744 talte han med bedrøvelse om den splittelse, der var i den pietistiske bevægelse, hvor kredsen omkring kongen bekæmpede hennhutterne, ja, han gik i et brev fra 15. december 1744 så langt som at kalde striden:

»Den pest omtalte uenighed blandt dem som vil være fredens børn.«¹⁰⁴

Brorson så forfølgelsen af hennhutterne som en strid, der svækkede den sande kirke. I et brev fra marts 1745, efter at kursen overfor hennhutterne var blevet skærpet, spurgte Brorson i Generalkirkeinspektionskollegiet, hvordan han skulle forholde sig til folk, der var draget til Hennhut, før forordningen af 29. januar 1745 var trådt i kraft. Det drejede sig om en kvinde fra Emmelev, som var vendt tilbage til Danmark. Ifølge en streng udlægning af loven skulle hun miste hele sin ejendom, men Brorson forsvarede hende med, at hun jo tog af sted, før loven trådte i kraft. Men man var fra regeringens side ubøjelig. Hun mistede, hvad hun havde.

I 1753 ansøgte Brorson Generalkirkeinspektionskollegiet om godkendelse af, at han havde taget den tidligere forviste præst N.P. Holst til alters igen, og dermed optaget ham i kirkens fællesskab. Umiddelbart syntes det umuligt, da Holst i 1735 var blevet forvist fra Kongeriget efter en lang strid. Han havde været præst ved Trinitatis kirke i København og havde nægtet at tage mennesker til alters, som han ikke mente, havde angret deres synder. Christian 6. havde så stor sympati med ham, at han fik lov til at holde en hjælpepræst, der skulle uddele nadver, men da Holst holdt op med selv at gå til nadver, flød bægeret over. Han blev i unåde forvist fra Danmark og tog først til Hennhut, derefter til Budingen ved Frankfurt, hvor han boede blandt hennhuttisk sindede kristne fællesskaber. I slutningen af 1740'erne vendte han hjem til Danmark, hvor der efter Christian 6.s død i 1746 blæste blidere vinde. I 1748 blev han privatlærer i Ribe. Han har sikkert søgt tilflugt her, fordi Brorson så med stor mildhed på selv radikale pietister og ikke stillede sig i vejen for, at han kunne skaffe sig et levebrød. Han døde i 1774 og efterlod alt, hvad han ejede, til byens fattige. Brorson forsøgte trods sin store kærlighed til enevælden og kongen at holde sin hånd over disse separatister, men han kunne på samme tid ikke beskytte dem helt.

Brorsons sind og synden mod Helligånden

Brorsons sind var gennem hele hans bispetid skrøbeligt. Hvor meget, han har været plaget af anfægtelser, viser en episode fra 1746. På dette tidspunkt kulminerede hele spørgsmålet om herrnhutterne.

Brorson var nemlig syg, en sygdom, som ifølge hans visitatsindberetning for året 1746 skulle behandles med mørke og stilhed. Den havde sat ham ud af funktion i flere måneder. I et brev fra den herrnhuttiske udsending Andreas Grasmann fra 21. februar 1746 sendt til grev Zinzendorf, herrnhutternes leder, fortæller han, hvad det var, der plagede Brorson. Grasmann fortæller, at han er blevet kaldt til Ribe af Brorson. Brorson havde, som han selv fortalte, været meget sympatisk indstillet overfor herrnhutterne og havde plejet omgang med dem igennem længere tid. Der havde i Steppinge præstegård udenfor Haderslev samlet sig en såkaldt »diaspora menighed«. Den bestod af herrnhuttisk sindede personer fra Danmark, Tyskland og Holland og her kom mange sympastisører sammen, fordi man i hertugdømmet Slesvig tog lempeligere på denne bevægelse end i kongeriget Danmark. Man fandt også her den kerne af kristne, som 1770 oprettede Christiansfeld. Brorson måtte altså tale med en af dem for at komme ud af sin åndelige krise.

Sagen var, at Brorson troede, han var fortabt. Han mente, han havde begået synden mod Helligånden ved at lægge hindringer i vejen for herrnhutterne, selvom det var hindringer, som kongen havde befalet skulle gennemføres. Grasmann kom til det stille Ribe i februar og tog til Taarnborg, hvor biskoppen utålmodigt ventede ham. I brevet skriver Grasmann om grunden til besøget:

»(Biskoppen) faldt mig straks om halsen og fortalte mig sit hjertes anliggender, hvorledes han nu i fjorten dage havde lidt af en særlig sygdom, og derved var hans sjæleangst mangen gang så stor, at han ikke kunne holde sig til noget, heller intet menneske kunne trøste ham, og han var især meget plaget af ængstelse ved den tanke, at han havde begået synden mod den Helligånd, fordi han havde været brødrenes fjende. Heri kunne han dog ikke kende sig skyldig. Han sagde: »Jeg har altid elsket dem og holdt dem for Guds børn, og hvad jeg ej har indset af deres handlinger, det har jeg ladet stå.« Han bad mig blive nogle dage og tale ganske åbenhjertigt med ham, hvilket jeg også gjorde. Hans tilstand er følgende: han har engang været vakt og er straks kommet i bispeembede; der har alle elsket og æret ham, og han har ladet det behage sig vel; i denne lunkne til-

stand har han tilbragt mange år, og nu vil frelseren hjælpe ham til at finde sit hjerte og gøre ham til en synder. Derover er han kommet i konfusion. Jeg sagde ham alt, som jeg så det. Han tror det er således, og at hemmeligheden om lam, blod og vunder endnu er tillukket for ham. Han fik mange gange et blik på et minut i vunderne, at de også er slagne for ham og endnu står åbne; man kan endnu ikke glæde sig derover. Frelseren har sikkert noget for med ham. Jeg beder menigheden tænke på ham.»¹⁰⁵

Brorson gav altså Grassmann indtryk af ikke at høre til blandt de rigtige troende. Det siger ikke så lidt om den sindstilstand og fortvivlelse, han må have været i i 1746, for i »Ribebogen«¹⁰⁶ fra tiden, hvor han tiltrådte bispeembedet, stod der jo, at hans omvendelse allerede havde fundet sted i Løgumklostertiden. Dette havde han altså ikke været i stand til at formidle til Grassmann under dennes besøg.

Det var ikke hvem som helst, der her havde lagt vejen omkring Ribe. Grassmann, som var uddannet tømrer, blev kaldt hernnhutternes Paulus på grund af hans mange rejser og lidelser. Han kom fra Mähren og var del af den gamle Bøhmiske brødremenighed. Her blev han udsat for forfølgelse fra katolske jesuitter, der ved fængsel tvang ham til at omvende sig til katolicismen. Det gjorde han, men fortrød, da han var kommet ud af fængslet og afsvor katolicismen. Efter endnu et fængselsophold flygtede han 1728 fra de katolske områder. Han kom i kontakt med grev Zinzendorf og bosatte sig i det religiøse fristed Hernnhut. Sammen med andre troende begyndte han at vandre rundt til de vakte kredse, som var inspireret af hernnhuttismen, og prædikede for dem. På den måde kom han både til Holland, Lapland, Sibirien, Grønland, Danmark og mange andre steder. I 1746 var han i den slesvigske del af hertugdømmerne i Steppinge, tæt ved Haderslev, hvor præsten Jørgen Kastrup som nævnt gav hernnhutterne husly.

Brorson ville altså have en skriftefader, og det en, som kunne dæmpe angsten for fortabelsen ved at forlige ham med hernnhutterne. At Brorson var endog meget positiv overfor brødrene, som han kaldte dem, fremgik af hele hans tankegang. Han har åbenbart fortalt Grassmann om sit liv, og herved har denne fået den forståelse, at Brorson hurtigt var blevet biskop, selvom han jo kun havde været det i 5 år, da besøget fandt sted. Grassmann bedømte Brorson som lunken. Det er da også et faktum, at de salmer, Brorson skriver i Taarnborgtiden fra 1743 til 1764, har en anden karakter end salmerne fra »Troens Rare Klenodie«. Salmerne fra Taarnborgtiden lægger ikke så meget vægt på kampen mod ugudelighed, på omvendelsen og syndernes beskrivelse. De er derimod mere præget af individuel religiøsitet og

handler ofte om det evige liv og paradiset. Paradiset beskrives i samklang med Brorsons sindsstemning som målet, den trætte vandrer og den nødstedte rejsende strider sig frem mod. Det er salmer om fryden ved at prise Gud i evigheden. De fysiske lidelser samt de sorger og tab, som Brorson gennem sit liv led, har givet hans svage psykiske konstitution et knæk. Brorson lå syg flere gange i løbet af sine sidste år, og han kan selv i en visitatsberetning fra 1761 skrive om, hvordan han på en tur til domkirken er blevet grebet af en stærk nordenvind og derefter 4 uger var forkølet. Der er ingen tvivl om, at Brorson længtes fra jordens jammerdal til himlens frydesal, så denne anfægtelse, at han måske skulle have begået synden mod Helligånden, har ramt ham særligt hårdt. Det er jo synden, som ikke kan tilgives. Grasmann blev, som han skrev, et par dage i Ribe. Her besøgte han også pastor Fog ved Sankt Katharinæ kirke, som lå på dødslejet. De bad sammen, og Grasmanns skudsmål for Fog var anderledes positivt end Grasmanns skudsmål for Brorson.

Episoden fortæller, at Brorson ikke kunne regnes til de mere hårdkogte pietister, og det fortæller, at de toneangivende præster i byen var præget af eller sympatisk indstillet over for hernnhutterne.

Man får i brevet løftet en flig ind til Brorsons personlighed, som på mange måder belyser hans salmedigtning i disse sidste år i Ribe, og som belyser hans optræden som biskop i sædeligheds- og læresager.

Når Brorsons samvittighed kunne bringe ham i sådan en affekt på trods af hans åbenlyst milde behandling af de hernnhuttisk sindede personer, som hans stift fik besøg af, så skyldtes det, at pietisterne lagde et enormt psykisk pres på sig selv for at granske deres egne følelser og motiver til deres handlinger. Pietisterne og Brorson gennemanalyserede deres følelser. Synden skulle rives op med rode og efter omvendelsen skulle dens spirer helst kvæles i fødslen.

Kirken, Brorson og moralen

Kirken var den offentlige morals vogter. Forbrydelser førte til straf og domsfældelse ved de verdslige domstole, men derudover blev man, når man var straffet, bortvist fra det kirkelige fællesskab. Efter udstået straf skulle man for at optages i kirken igen skrifte. Det kunne enten ske privat for præsten eller offentligt i kirken, hvorefter menigheden skulle tage den angrende synder tilbage i fællesskabet. 14. oktober 1741 skrev Brorson et brev til sognepræsten i Tønder. Det vedrørte en Maren Jørgens, som præsten ikke ville give en skudsmålsbog, hvilket var en betingelse for at få arbejde. Hun havde bedrevet hor med for-

skellige mænd. Nu havde hun flakket om i to år fra sogn til sogn uden at kunne få rigtigt arbejde. Præsten ville ikke underskrive bogen og genoptage hende i menigheden, fordi han mente, hun ikke angrede sin synd oprigtigt. Brorson skrev:

»Men lad nu dette arme menneske være en åbenbar synderinde, som er bekendt, og hun selv tilstår, lad hende være forvist fra grevskabet, er det da forsvarligt enten for Gud eller for samvittigheden, at lade hende således hengå, som et vildfarende får uden hyrde, fra hvem hun er forvist, andre vil ikke antage hende uden bevis, og det nægtes hende fra den menighed, hvor hun har opholdt sig og sin fejl offentlig deprecere, hvad er det andet end at nægte hende det som ingen guddommelig eller menneskelig lov udelukker hende fra og måske åbne døren for et større onde! Og lad være at den verdslige lov udelukker hende fra grevskabet, den kan og må ikke efter forseelsens beskaffenhed udelukke hende fra Guds menighed, som har Guds ord på sin side.«

Brorson bad præsten om at gå i forbøn for kvinden hos grevskabet, og få hende ind i menigheden der eller andetsteds. En udstødt kvinde ville blot synke længere ned i skidtet ved at blive skubbet rundt på denne måde.

På trods af pietisternes afsky for seksuel løsagtighed kunne Brorson altså vise en vis midlhed. Det gjorde han især, hvis man altså tilstod skylden og angrede den, og offentligt bekendte den, ellers kunne han være temmelig hård. En ung mand havde i 1749 gjort en tjenestepige gravid og blev udlagt som far af hende. Manden var kort efter blevet alvorlig syg, var derfor blevet taget til alters og havde fået sine synders forladelse. Nu kom han sig, og præsten vil have ham til at skrifte offentligt. Amtmanden lagde sig imellem og truede præsten med bøde, hvis han fastholdt dette synspunkt, men Brorson greb ind og forlangte på sin side, at manden skulle skrifte sin synd offentligt. Et lignende tilfælde findes i sagen om en ridefogedsøn, som havde gjort en pige gravid, og som havde truet hende til at udlægge en soldat som barnefar. Præsten tog på baggrund af pigens udsagn affære og ville have ridefogedens søn til at gøre offentlig bod. Ridefogeden og amtmanden truede præsten, som ville have den rette udlagt, men pludselig var pigen væk, bortført fra Brøns og, som det viste sig, sat i huset i Ribe. Men præsten ville ikke lade sagen falde. Brorson måtte til sidst gribe ind, da amtmanden havde givet præsten så mange bøder, at denne var truet af gældsfængsel. Brorson gik ind i sagen og udarbejdede selv anklageskriftet til Herredstinget, hvor sagen skulle forhandles.

Præsten i Brøns blev frikendt og rehabiliteret, og Brorson opstøvede selv den forsvundne tjenestepige og bragte sagens rette sammenhæng frem i lyset.

Derimod blev en kvinde, som havde født et uægte barn, og som havde skriftet, afholdt fra at gå til alters, da hun for sognepræsten ikke synes at være oprigtig i sin anger. Hun blev af Brorson truet med tugthuset, hvis hun fortsat fremturede i synden.

På samme måde skulle der ikke gås i forbøn for en kvinde, der i 1753 havde forsøgt selvmord. Hun skulle efter skrifte offentligt i kirken optages i menigheden, men have sin straf af de verdslige myndigheder.

En interessant sag dukkede op i marts 1759 i Taulov ved Fredericia. En præst i stiftet havde fået en sag på halsen om to mænd, som indbyrdes beskyldte hinanden for at have begået tyveri. Det betød, at den ene løj. Nu ville de begge til alters, og præsten skrev og spurgte Brorson, hvad han skulle gøre. Han skrev tilbage, at begge måtte afholdes fra at komme til alters. På den anden side indskærpede han en grundig sagsbehandling, for tvivlen burde altid komme den anklagede til gode. Selv Judas, anførte Brorson i brevet, sad til bords med Herren til den sidste nadver, for hans synd var endnu ikke kendt og dømt. Vi skal være villigere til at frikende end fordømme, som han skrev. Blev derfor ingen kendt skyldige ved rettergangen, skulle begge have lov til at gå til alters.

Brorsons syn på skyld og uskyld byggede på Bibelen, hvad man også kunne se i en sag om en dispensation til ægteskab. En mand havde mistet sine kone og ville nu gifte sig med konens lillesøster. Dette får Brorson til at kaste sig ud i et langt indlæg af teologisk karakter, der med udgangspunkt i 4. Mosebogs forordninger fordømmer et forhold mellem en mand og hans svigerinde som blodskam. Så tilføjer Brorson et mere verdsligt argument: det vil få små søskende til at stræbe deres heldigere storesøstre efter livet for at få manden.

Endelig skal det nævnes, at Brorson flere gange greb ind for at få præster til at besøge dødsdømte. Meningen med besøgene var at formå den dødsdømte til at omvende sig og angre sin synd og således redde sin sjæl fra fortabelsen.

Brorson var altså langt fra blødsøden i sit forhold til straf. Han gik hverken imod piskestraffe eller henrettelser. Derimod var han uanset forbrydelsens art hele tiden betænkt på at få forbryderen tilbage i kirken efter oprigtigt at have angret sin forbrydelse. Tilgivelsen og princippet om, at tvivlen skulle komme den anklagede til gode, gik også igennem hans embedsførelse.

Forbinder man hans syn på skyld med hans embedsførelse, kan man

sige, at det er det, der giver mildhed i dommene. Syndere kunne falde, men i angeren oprejstes man og kunne fortsætte kampen mod de onde lysters angreb.

Kongens mand

En anden side af Brorsons personlighed var hans kongetroskab. Det skyldtes dels, at hans familie altid havde virket i de kongerigske enklaver i Slesvig og traditionelt havde en tilknytning til Danmark, og dels skyldtes det, at der i hele det samfundsbillede, som pietismen tegnede, levedes en stor plads for den salvede konge, nemlig den konge, som ville opføre sig som den fromme David i Det gamle Testamente.

Brorson skrev i 1749 en prædiken, som blev holdt i domkirken i Ribe i anledning af Det oldenborgske Kongehus' 300 års jubilæum. Prædikenen, som ifølge den samtidige Ribe-præst David Grønlund varede i 3 timer »indtil en katar hindrede biskoppen i at fortsætte«, var en lovprisning af enevælden og dens fundering i Guds lov:

»Halleluja ... Dette, elskelige i Herren, maa i disse frydefulde Dage være Vor Danske Zions Jubel løssen, vor første og sidste Basuneklang i denne forsamling, og give Gud, et lifligt Echo og Genlyd af Hands Kongelige Maiestets vor allernaadigste arve-herres og Konges allernaadigste Villie og Befalling til os, anlangende denne mærkelige Høytidelige Helligholdelse.«¹⁰⁷

Danmark er det danske Zion og kongen er den danske David. Danmark er et land som af lykke i Europa ikke har sin lige. Brorson gjorde tydeligt, at han var klar over, at Danmark og Norge var to forskellige kongeriger, der på grund af historiske forhold blev regeret af samme konge. På den måde talte han i forlængelse af Anders Sørensen Vedel. Begge så de Danmark og Norge i Bibelens spejl. Det var ikke bare et geografisk sted, men et åndeligt land, som var givet kongen af Gud, og som han skulle regere som det gamle Israels konger.

Hvad var da idealet for det Danmark, som kongen over Israels danske spejlbillede skulle regere? I prædikenen fremførte han en liste over oldenburgernes velgerninger:

»O! kunde jeg fremlegge alle dend Oldenborgske Stammes velsignede kongers mangfoldige donationer, gave breve, stiftelser for enker og faderløse, fattige og nødlidende, academier, skoler, hospitaler, Vay-

senhuse, det ville være et 1000 gange herligere syn, end om vor kirke fra øverst til nederst var overklæd med guld og purpur.«¹⁰⁸

Det var netop den bibelske konges omsorgsområder, der gik igen i Jyske Lov og Danske lov: det kendetegnende var omsorgen for de fattige, enker, faderløse, syge, men også for skoler og uddannelsessteder. Fordi oldenburgerne opfyldte de bibelske krav til en god konge, kalder Brorson dem: fædrelandets fædre.

Grunden under det kongelige hus hedder *sandhed*, sagde Brorson videre og kastede sig ud i en skildring af Davids trofaste holden sig til Herren. Landet og kongehuset var en åndelig bygning. Han sammenlignede derefter Sauls død og Davids udvælgelse til Israels konge med Christoffer af Bayern, der døde uden arvinger og den tilfældige udvælgelse af Christian 1., hvilket var et lykkeligt valg:

»... at aldrig bedre råd var givet for Danmark, så længe Danmark har stået, har udgangen vist, og derom bære vidne hver dag og stund i de sidste 300 år.«¹⁰⁹

Brorson gik så vidt som til at lade reformationen begynde allerede med Johan Hus for at få det til at passe med Christian 1.s tronbestigelse:

»For 300 aar siden begyndte en blid lycke Stierne at oprinde for vore Forfædre i Norden, efter at i Iohan Hussis' og andre troe Vidners Tider var skeet Forberedelser til dend derefter fuldte Herlige Reformation med Doctor Martin Luther, og da ald Naadens Gud efter sit milde Forsyns Øye over Os hafde besluttet at besøge Disse Riger og Lande med sit søde Evangelii Lys, saa har hand og til dend Ende foruden andre dertil nødvendige Midler udset sig for Os her i Danmark og Norge en særdeles Dyrebar Kongelig Stamme, som Vi kalde dend Oldenburgiske, og deraf givet Os Tolv Herlige Konger af hvilke dend eene meere end dend anden ved herrens forunderlige Hielp og Bistand har søgt at sætte Religionen og Riget i en Blomstrende og mod de forrige Tider at regne ret forunderlig Velstand.«¹¹⁰

Brorson fortsatte så med at karakterisere hver enkelt konge og dennes særdeles lykkebringende virksomhed og sagde, at Frederik 3. på grund af sin uovervindelige tro og tillid til Herren fik overdraget det »Danske Souveraine-Arve-Scepter«. Prædikenen var også tænkt som fyrstespejl. I gennemgangen af Davids historie lagde han vægt på den klippe, som David grundede sit kongedømme på: guds frygt. Når noget lykke-

des for David, tilskrev han det Gud, og når noget mislykkedes, tilskrev han det sig selv. Beskrivelsen af David og det danske kongehus veksler uden tanke på forskelle i tid, ligesom Brorson ikke skelnede mellem Det gamle og Det nye Testamente, når han skal sætte kongehuset i relief:

»Dend Sag applicerer sig selv paa dend Velsignede Oldeborgske Stammes Konger. Ligesaa uformodentlig det skeede David, Isai Yngste Søn i Betlehem og hans huus, at hand skulle faae saa stoer og vældig Kongel: Huus: Næsten ligesaa uformodentlig skeede det Dette Velsignede Danske Kongel: huusis Prisiværdigste Stamme-Fader, da mand efter Kong Christophori Bavarii dødelig afgang uden Livs Arvinger tænkte snart i Danmark ligesaa Lidet paa Christian i Oldenburg som Samuel paa David: 1. Sam: 16. Den fortræfflige Hertug Adolph i Holstein var alles Øyne vendte efter, som Samuels paa Eliab 1. Sam. 16, v.7: men det skeede af Herren, at Hertugen undslog sig derfra, og gav anslag paa sin Søster Søn i Oldenburg.«¹¹¹

Brorson kaldte den tid, han levede i og særdeles festdagen i 1749 for frydefulde dage i vort Danske Zion. I hyldestdigtene fulgte Brorson den kongedyrkelse, som dansk-norsk pietisme ikke fandt i modsætning til deres tro. Det dansk-norske dobbeltmonarki var derimod igennem den vægt, pietisterne lagde på Bibellæsningen, blevet styrket, fordi kongens person om muligt blev mere hellig, da han i deres optik repræsenterede Bibelens konger. I sit digt fra 1740 til Sophia Magdalena og Christian 6. i anledning af deres indtog på det nye kongelige slot Christiansborg i København lagde Brorson vægt på forskellen mellem ydre og indre pragt. På samme tid viser Brorson, hvordan kongens hellighed fra kongesædet løb ud over landet:

*»Af dig skal retten vælte ned
Som mange stærke vande,
At drukne uretfærdighed
I alle Kongens lande.
At den der boer i strå og ler,
Og Herrens fred, kan græde,
Så tit han kongens bolig er
Af hjertens fryd og glæde.
At de der bygge deres vraae
Med uret vold og renker,
Sig skammes og forfærdes må,
Når de på dig kun tænker ...*

*Vor David seer af Zions Slot
Til Himlens Firmamente,
Og tænker, hvad det dog er got,
Et bedre vist at vente.»¹¹²*

Kongefromheden i Det Gamle Testamente blev sammenkædet med den sande konge i enevælden, og kongen blev næsten tegnet i billedet som Guds søn. Det bevirkede, at der ikke sattes et tydeligt skel mellem en verdsligt konges magt til at reformere landet og hans magt til at skabe Danmark om til et kristent idealrige. Med den pietistiske Christian 6. på tronen betød disse tanker også, at kongen så sig forpligtet som en anden David til at drage omsorg for skoler, konfirmation og andre tiltag for at forsøge at gøre sit folk til det hellige, udvalgte folk i Israels lignelse.

I sit hyldestdigt til Frederik 5. fra 1749 udviklede Brorson ideen om kongen som rigets sande værn:

*»I Millioner Tal af Stiftelser vi ser
som det bevidne skal: Dansk-Konge-Karakter.
Ret saa, paa Purpurstol at tænke paa de arme
Er vist fra Rigets Sol den bedste Lys og Varme.
Er da i sin natur ej Tingen som den skal?
Naar Bjerger er en Mur omkring den dybe Dal.»¹¹³*

Kongehuset indtog med sine bibelske kvaliteter undersåtternes hjerter, idet de kæmpede for Danmarks åndelige og timelige velfærd. De to ting hang for Brorson tæt sammen. Danmark har derfor nydt samme lykke som Israel i de gode dage, mens andre riger har svømmet i blod. Brorson sluttede den tre timer lange prædiken i domkirken i 1749 med at citere alle kongernes valgsprog fra 1449 og frem og en florumvundet lovprisning af kongernes evne til at skaffe landet fred.

Vi ser i denne prædiken og en lang række salmer og breve, at billedet af Brorson som en verdensfjern pietist næppe holder. Han var også enevældens mand. Og med reformationen og enevælden fulgte et nyt syn på det nationale, som mødte ham hver gang, han var i domkirken. Her havde man som nævnt efter reformationen fjernet sidealtrene for i 1550 at sætte to portrætter af Erik Emune og Kristoffer 1. op på de store støttestøtter, de to konger, som var begravet i kirken. De to kongers portrætter var anbragt, så de sås knælende mod alteret, og foran alteret var Kristoffer 1.s ligsten placeret, hvorfra man bl.a. læste Bibelen op.

Danmark var ikke noget i sig selv, men der var gennem Brorson og

andre præster formidlet et billede, som havde stor udbredelse i folket, nemlig det, at Danmark var i Israels lignelse. Sådan forstod man sig, når der blev prædikedet, holdt bodsdage, og når man læste sin andagtsliteratur. Der har altså hersket flere forestillingsfællesskaber, som Brorson var med til at cementere, bygget op omkring kongekulten. Flere digte ved enevældens 100 års-jubilæum tiljubler kongen, ganske som Brorsons afhandling om »Kirkens banner« fra 1760, som han lader slutte sådan:

Under dette Banner leve Kongeslægten! Hele dit Rige råber jublende: lev, Fædrelandets Fader!«¹¹⁴

Der er ingen tvivl om, at Brorson på mange måder hang fast i barokkens svulmende sprog, netop når han talte om kongemagten. Han var på den måde splittet mellem sin oprigtige pietisme, der nærmest har hernnhuttisk tilsnit og så den næsten ortodokse, kongetro hyldning af monarkiets frelsebringende kraft, hvorigennem et lands velstand alene flyder. På enevældens 100-års jubilæum i 1760 var der fest i Ribe i flere dage, og Brorson havde skrevet et hyldestdigt om enevælden som frihed fra adel og vilkårlighed. Den blev sunget på festens tredjedag den 18. oktober fra domkirkens tårn:

*»Nej, Danmark har det rette tegn
Af friheds egen føde egn,
Hvor dannerkongen har enhver
Sin undersåt som søn så kær.«*¹¹⁵

og han svinger sig op til det nærmeste, han kommer en fædrelandsopfattelse, som den, der med Grundtvig bryder igennem i 1800-tallet:

*»Men Danmark, søde fædreland,
Det gælder om den lyst og brand,
At prise Gud med sådan flid,
Som svarer til din gyldne tid.«*¹¹⁶

Det bliver helt »H. C. Andersensk«, når han skriver sådan:

*»Tænk fordum har det dansk mod,
Kast store riger under fod,
Men bør dig da ej vise nu
De gamle kristne kæmpers hu.«*¹¹⁷

Men den nationale tanke blev på grund af den bibelske ramme, den fældes ind i ved spejlingen i Israel, aldrig aggressiv overfor andre nationer. Det er linien fra Vedel, der beskriver fædrelandskærligheden, som noget Gud har indplantet, for at vi skal være tilfredse med vores eget og ikke misunde andre, som Brorson følger. Han ville fint kunne synge med på H. C. Andersens ord om, at Danmark var de grønne øer, »mit hjertes hjem hernede«, og altså ikke mere.

Historiske tilskikkelser som krig, kvægstygge og jordskælv sås af Brorson som straf eller påmindelse om at gøre bod. Rigdom og fred var et tegn på, at kongehuset og undersåtterne gjorde det godt nok i forhold til Guds bud. Således var det store digt fra 1755 om Lissabons undergang et tegn på, hvordan Lissabon, »du dejligste juvel i din Europas krans«, kan straffes for sine synder, men også være skrækkens eksempel for os for vor tiltagende vantro.

Hjemmeliv og død

De store kampe, som rasede i Brorsons indre, stod i modsætning til det stille familieliv, han førte på Taarnborg de sidste 20 år af sit liv.

Brorson kom i sin tid som biskop ikke meget ud af byen, når man undtager hans visitatsrejser rundt i stiftet. Der findes en beretning fra hans yngste datter på Taarnborg, Bolette gift Lumholz, hvor hun fortæller om hjemmelivet. Datteren var kun 11 år ved sin fars død, så derfor er meget nok også ting, som er fælles gods fra familiens kollektive hukommelse:

*»Skønt hans Temperament i Almindelighed var muntert og hans faste Tro lod ham erkende og prise Guds Veje i alt, hvad der mødte ham, saa blev han dog undertiden overfalden af Tungsindighed, og Sorger virkede meget heftigt paa hans Sind ... Skønt han ofte var svag, især i sine sidste Aar, og stundom hypokondrisk, saa var han dog i Almindelighed munter og elskede meget Sang og Musik, hvormed han plejede at tilbringe sine ledige Timer i sin Families Skød«.*¹¹⁸

Andagterne morgen og aften var familiens faste samlingspunkt, og her har Brorsons stemme kunnet høres af forbipasserende på Puggaardsgade fortælles det, når han og hans familie sang. Bolette Lumholz fortæller, at man til andagterne ofte sang Brorsons egne salmer, særligt »Hvor er saadan en! Dejlig skøn og ren«, og at Brorson alene sang de to sidste vers igen, før man sluttede aftenandagten og gik til ro:

»Vil mig Korsets Trang
 Gøre Vejen lang
 Og de snævre Trin formørke,
 Kom da selv min Fod at styrke,
 At jeg gaar min Gang
 Gennem Korsets Trang.

Naar jeg rejse skal
 Gennem Dødens dal,
 Lad dit Blod min Strid forsøde,
 Og bered mig selv at møde
 I din Himmelsal,
 Naar jeg rejse skal.«¹¹⁹

Fra 1758 og de sidste år af sit liv var han hele tiden syg. Han kom i disse år ikke meget ud. Til gengæld er der overleveret en række beretninger om livet på Taarnborg, hvor mange gæster og meningsfæller havde deres gang.

Brorsons liv endte 3. juni kl. 5.30 i 1764. Han døde hjemme i sin stue, omgivet af sin kone, de hjemmeboende børn og nære venner. Den 29. maj var han blevet meget syg, men formåede dog at sende endnu et brev i en strid med amtmænd Klingenberg i Haderslev. Her beskrev han sin tilstand sådan:

»Da jeg nu er 70 Aar gammel, mestendels afmægtig og sengeliggende, og hvert Øjeblik saare længes efter at komme ud af denne urolige Verden.«¹²⁰

Også en af de tilstedeværende ved dødslejet optegnede hans sidste ord og omsatte dem i et digt:

»O, måtte jeg nu se dig, ny Jerusalem!
 Min Jesus, sagde han, for mig i himlen beder
 Og i sit rige nu et sted for mig bereder;
 I troen jeg det ser; min længsel er derhen;
 Hent mig, min frelser blid; kom snart, min bedste ven!«¹²¹

Som hans sindsstemning var de sidste år kunne man næsten tro, at både Jesus og døden var den bedste ven. 13. juni blev han begravet i Ribe domkirke og alle klokker, undtagen stormklokken, ringede fra kl. 12.00 og 1½ time frem, som det var almindeligt når en biskop døde.

Han blev begravet i Ribe domkirke syd for alteret i en allerede eksisterende grav. På gravpladen, som ikke eksisterer mere, stod følgende indskrift:

*»Til Jesu skød og søde favn,
Til Zions blide glædes havn
Forløst fra strid og jammer;
Da sjælen sejrkronet drog
Og fra sit støv sin afsked tog
Fik her sit sovekammer.«¹²²*

Herpå følger en kort gennemgang af Brorsons liv og slægt, som bl.a. fortæller, at Brorson ved sin død allerede beskuer 8 af sine børn i evigheden. Han fik 16 i alt. Med sin første kone 10 drenge og 3 piger, ved det andet ægteskab 2 sønner og 1 datter.

Brorson og »Salems blide egn«

Men netop det evige liv, som Brorson gik ind til den 3. juni 1764, var han gennem hele sit liv den bedste besynger af. »Salems blide egn« er temaet i første vers af salmen »Når mit øje træt af møje« fra det posthumt udgivne værk »Svanesang« 1765. Brorson havde i foråret 1764 fået den idé, at han ville udgive ti prædikener om de ord Jesus sagde efter opstandelsen samt en del af de salmer, der var blevet til, mens han var biskop. På grund af sygdom og svaghed nåede han kun at renskrive en prædiken om Maria Magdalenes møde med den opstandne Kristus. Salmebogen er altså blevet til i tiden efter »Troens rare Klenodie« fra 1739. »Når mit øje ...« er blot en af mange salmer, hvori Brorson taler om Gudsriget, det ny Jerusalem og Paradiset. Litteraturprofessor Hans Brix skriver 1912:

»Af de fire store salmister er Brorson den, der klarest har skuet Rigets herlighed.«

Det gør han særligt i salmerne fra hans sidste år på Taarnborg. Salmerne fra Taarnborgtiden er »privatiserede« i forhold til hans vækkelses-salmer i »Troens Rare Klenodie«. Salmernes missionsaspekt er ikke så tydeligt. I »Svanesang« indfanges med især syns- og høresansen den »usynlige verden«. Der er større psykologisk dybde og visionær begejstring over himmerigets herlighed end i de tidligere salmer.¹²³ Det er den visionære skuen af den sejrende kirke, som er kommet

hjem og den sjæl, som er på vej igennem lidelserne til Salems blide egn.

Men på hvilken måde kan Brorson se ind i Paradiset? Det er ikke nødvendigvis mystik, der er på spil. I salmen »O Gud! hvor er du mer end skøn« siger Brorson, at Guds rige her i verden ser man gennem ordet:

*»I ordet kan jeg se dig ind,
Ud i dit hjertemilde sind
Og store nådes rige.
Jeg ser en bundløs kærlighed,
Jo mer jeg ser jo mindre ved,
Jeg hvad jeg mer skal sige.
Ak min Gud din
Overmåde store nåde
Er så megen
At du derved blev min egen.«¹²⁴*

Her er vi altså ikke i en skuen af verden eller en mystisk, religiøs oplevelse af Paradiset, men vi er i billedet af brylluppet mellem brud og brudgom fra Højsangen og i forkyndelsen af Kristus som Ordet.

Mennesket er den askebolig, som Gud søn søger, favner, elsker tro- lig her i tiden.

At det ord og den bundløse kærlighed først og fremmest er Kristus, er der ingen tvivl om, al den stund at Brorson og pietisternes vej til Gud gik gennem Kristi lidelse og død på korset.

I en strofe forbinder Brorson Jesu lidelse og død med den kærlighed, som man kun kan forundres over, men aldrig gengælde eller forstå:

*»På korsets træ de pinte ham
Med nagler og med spyde,
Hvor så man fra det offerlam
Det røde blod at flyde,
Hvor så man da hans hjerte slå
Hver åre som en bæk at gå
Hans hoved sig at hælde.
Guds lam, hvorledes skal jeg dig,
Så dyb og ubegribelig
En kærlighed gengælde.«¹²⁵*

Vejen til Guds rige går gennem lidelsen, som kan være forfølgelse, fristelse, forhånelser og sygdom, førend han kommer til himmelens frydesal.

Som mesteren, sådan skal også den kristne vandre gennem livet en kort stund, igennem tornekrat og ris. Det er en vandring, som beskrives farefuld:

*»Midt igennem nød og fare
Vejen går til Paradis
Du må gennem torneris
O du lammets brudeskare
Du må over bjerg og dal,
Hjem til Sions brudesal
Dog, det bliver let at glemme
Første øjeblik derhjemme.«¹²⁶*

Denne rejse kan også beskrives som en sejlads på farefulde vande, fra en svineegn til himmelens renhed og ro, som vandringsmandens lange møjsommelige rejse. Sådan så Brorson sit liv og tolkede den modgang som mødte ham.

Svanesang

Det var en af Brorsons sønner, Broder, der som præst på Christianshavn i 1765 udgav faderens efterladte salmer og religiøse sange. »Svanesang« fik en meget dårlig modtagelse og udkom kun i et oplag gennem sidste del af 1700-tallet. I Københavnske »Nye Tidender om lærde sager« bliver den anmeldt den 27. februar 1766, hvori der bl.a. står:

»I steden for al anden Bedømmelse over Psalmernes værd, ville vi give Læserne en Prøve deraf, ved at anføre tvende, som først falde os under Hænderne, hvoraf de kan slutte i hvad Smag de øvrige ere forfattede. Den 41de lyder som følger:

*Hvad est du dog skøn, ja skøn,
Ja skøn, du allerdeyligste Guds Søn,
o.s.v.*

Nok en anden snorrig Kiempevise om Goliath og David:

*Goliath drog ud fra Gath,
For at legge Saul i Skat,*

o. s. v.

Til disse Sange er føyet en Prædiken over vor Frelzers første Aabenbarelse efter sin Opstandelse, hvormed vi ey ville opholde vore Læsere»¹²⁷

Meget mere end rationalistisk hovmod og foragt var der ikke tilovers for Brorsons salmer i den nye tids ånd. Men disse sidste sange var den største digteriske præstation i samtiden. Broder Brorson havde ønsket at efterkomme sin fars ønske om at udgive ti prædikener og nogle af salmerne fra hans sidste år. Han skrev i forlængelse af sin fars intention i forordet, at »Svanesang« var udsendt:

»til giennemtrængende Opvekkelse for de Synd-sikre, oplivende Trøst for de Bodfærdige, og vederqægende Opmuntring for de sande Troende.«¹²⁸

Sangene som hans datter kaldte arier, var udtryk for Brorsons store musikalitet. Der er over 250 versemål i digtene, som alle er meget stilsikre, virtuose og båret af stor musikalitet. De er blevet til i hjemmets skød og er ikke så aggressivt rettet imod den syndige verden. Om melodierne skrev sønnen i forordet:

»De vare næsten alle gammeldags muntre Selskabssange. Men da den strenge Religiositet, der i alt ledede Biskop H. A. Brorsons handlinger, ikke tillod brugen af dem i denne form, og han selv, saavel som hele hans Familie havde megen Sands for Musik, så digtede han, for at nyde Melodierne, aandelige Sange, passende dertil, hvormed han baade morede og opbyggede sig selv og andre.«¹²⁹

Man kender ikke skæbnen for Brorsons egne melodier, hvilket er et stort tab for forståelsen af Brorsons tolkning af ordene. Følelsen og inderligheden, som ofte blev sat overfor den ortodokse kristendom, bifaldt rationalisterne ikke, men det gjorde derimod romantikerne. Et andet eftermæle over Brorson er, at han var en god, men naiv og poetisk natur. Derfor kan det være et godt korrektiv at se på hans bibliotek. Efter Brorsons død blev der nemlig holdt en auktion over hans bøger:

»Anno 1765 d 19 Junii blev i Riibe Latine Skole ved offentlig Auction bortsolgt sal Biskop Brorsons Bibliothecque, hvilken Auction i Dag ved Trommeslag og forhen udstædde Catalogo publiceret paa følgende Conditioner

1. Pengene betales 6.te Ugers Dagen her i Riibe til Mr. Cramer Skoleholder her i Riibe.
2. De som ikke andsees vederhæftige betale Pengene strax i vidrig fald andsees ikke deres giordte bud.«¹³⁰

Man ved altså hvad der på dødstidspunktet var i Brorsons bibliotek og hvem, der købte hans bøger. Der er 677 numre i auktionskataloget, men fra breve og skrifter ved man, at Brorson havde flere bøger, som enten er blevet i familiens eje eller givet væk før hans død. Brorsons bøger viser hans sprogkundskaber var store og bestyrker opfattelsen af 1700-tallet som en meget international bevidst epoke. For pietismen idé var, at evangeliet skulle nå verdens ende og man orienterede sig derfor udad. Der var 52 bøger på dansk, 2 på svensk, 7 på hollandsk, 46 på engelsk, 160 på tysk, 10 på fransk, 278 på latin, 2 på græsk, 7 på hebraisk samt et plattysk Ny Testamente. Det var mest teologisk litteratur, men der er udover de teologiske værker mange historiske bøger, der viser Brorsons levende interesse for fortiden. Der er et par naturvidenskabelige afhandlinger, en del bøger om engelske kirkeforhold i samtiden og også meget pietistisk litteratur af f.eks. Spener og Zinzendorff og et par lægebøger, som underbygger forestillingen om Brorsons hypokondri. Derimod støtter bøgerne om geografi og forbedring af ager- og havedyrkning, skovplantning etc. ikke det gængse billede af den indadvendte, verdensfjerne biskop.

Afslutning

Ribes historie gennem et kvart årtusind er historien om tanker og ord, der fik indflydelse på dansk åndsliv. Er der så noget, som holder disse tanker sammen og i live? Byen gør det med sine mange bygninger fra perioden 1500-1800. De to melodier fra domkirkens klokkespil fastholder med »Dronning Dagmar« renæssancen og med »Den yndigste rose er fundet« Brorson og pietismen. Det skaber et sted, som »ikke er«, eller som dog kun er i byens bygninger, som er blevet stående gennem så mange år med restaurering, forfald og fornyelse. Salmebogen binder dem sammen i Brorsons salmer, men også i de få salmer af

Hans Tavsens og Peder Hegelunds Højskolesangbogen gør det virkningsfuldt og indsunget i den ældre del af folket med Ingemanns »På Tave bondes ager« om Hans Tavsens, der begyndte som plovdræng og endte som biskop. Endelig binder reformationen dem sammen. De var mænd, som ville nå til sandheden gennem arbejdet med kilderne, hvad enten det var Bibelen, den klassiske oldtid eller Danmarkshistorien. De er alle fire eksempler på, at kirken hele tiden må reformere sig selv ved at stille nye spørgsmål til de gamle tekster.

I videre perspektiv fortæller alle fire personer om et meget vigtigt element i vort lands identitetshistorie, nemlig at reformation og genfødsel af de grundlæggende tanker fra vores kultur.

De var alle fire centrale skikkelser indenfor landets historie på hver deres område. De levede i tider med opbrud og stod selv som fornyere af traditionen.

Hans Tavsens prædikener er det ypperste indenfor den nye og magtfulde prædikengener, der var med til at overvinde katolicismen og forme en ny sproglig identitet i landet. Hans arbejde for at sikre den nye kirke et eksistensgrundlag i kamp med den griske adel var også meget vigtigt.

Anders Sørensen Vedel fornyede historieskrivningen i landet med sine krav til kilder og beskrivelse og opmåling af landet til brug for en korrekt fremstilling af det sted, hvor historien var foregået. Han er nyskaber af folkevisetraditionen med sin »Hundredevisebog« fra 1591, som fik en enorm betydning for det danske sprog og den danske identitet sammen med hans Saxo-oversættelse fra 1575.

Peder Hegelund, der nok er den mest ukendte af firkløveret, får en vigtig rolle på det pædagogiske område, hvor han gennem sine skolekomedier fornyer skuespiltraditionen. Han gør det på en for børnene pædagogisk måde ved at forny principperne for indlæring af stof. Endelig er hans Almanak et levende billede på ham som dansk renæssance-biskop, der skabte fornyelse på et væsentligt område: den lærde skole.

Sidste kommer Hans Adolph Brorson, der med sin salmedigtning ved siden af Grundtvig og Kingo indtager en særstilling indenfor den danske kirke. Hans salmer er stadigvæk blandt de mest kendte og elskede, også langt udenfor kirkelige kredse.

Som repræsentant for pietismen i Danmark var han medskabere af en reformatorisk bevægelse, som ville gøre det enkelte menneske til omdrejningspunktet. Viljen til at nå ind til det inderste væsen i kristendommen og koble det med det enkelte menneske. Man gjorde det på en anden måde end i reformationen, men søgte også her kilderne til kristendommen. På den måde blev pietismens: »Vov at føle, vov at

udtrykke dine følelser i troen« et led i oplysningen, der skabte individualitet.

Sammen med den gamle by og med melodierne finder man altså en åndshistorisk manifestation af tanker om at gå til kilderne, til historiens og kirkens kilder.

Litteratur

- Arndal, Steffen, Den store hvide flok, 1989
Borchs kollegium, 1989, jubilæumsskrift
Danmarks kirker, Ribe domkirke 1972-, bd. 3-8.
Danmark og Renæssancen 1500-1650, Gad 2006
Hans Tavsens Postille, (1539), faksimile 1934
Hans Thomesens salmebog 1569
Kaae, B.: Kvindekår og kvindeskæbner i reformationsårhundredet -
belyst ved eksempler fra Ribe, 1981
Kaae, B.: Peder Hegelunds Almanak, 1-3 bd., 1976
Kaae, B., Familieliv på Liljebjerget, 1983
Kinch, J.: Ribe bys historie 1-2, 1877
Kirkehistoriske Samlinger
Koch, L. J.: Salmedigteren Brorson, 1931
Kornerup, B.: Ribe katedralskoles historie, Bjørn Kornerup, bd. 1-2,
1953
Kragh, N. og Stephan Stephanius: Kong Christian den Tredjes Hi-
storie, København 1776-9, bd. 1-3
Riising, A.: Danmarks middelalderlige prædiken, 1969
Rørdam, H. F.: Småskrifter af Hans Tavsens, 1870
Rørdam, H. F.: Historiske kildekrifter, 1875
Troels Lund, 1914-15, 4. udg. Dagligliv i Norden
Taarnborg midt i Ribe, 2003, Rhodos, Joakim Garff: Kierkegaard og
Brorson
Vedel, A. S. Vedel: »Hundredevisebogen«, 1591
»Om den danske krønike at beskrive« 1581
Wegener, C. F.: Anders Sørensen Vedel, 1847

Noter

Noter til Ribe omkring Reformationen

1. Rh, Kinch, 1, s. 375-76
2. Danmarks middelalderlige prædiken
3. Danmarks middelalderlige prædiken, s. 282
4. Danmarks middelalderlige prædiken, s. 298
5. Danmarks middelalderlige prædiken, s. 300
6. Danmarks middelalderlige prædiken, s. 309
7. Danmarks middelalderlige prædiken, s. 387
8. Kvindekår, Bue Kaae, s. 9
9. Rh, Kinch 1, s. 310 og 510
10. Kvindekår, Bue Kaae, s. 31
11. Kornerup, RKH, 1, s. 183
12. Chr. 3.s historie bd. 3, s. 29-30
13. Kirkehist. Saml. 6r. 3, s. 466
14. Kirkehist. Saml. 6r. 3, s. 557-8
15. Kirkehist. Saml. 7r. 1, s. 652-655
16. Rh, Kinch, 1,
17. Danmarks kirker, Ribe domkirke, bd. 7-8
18. Danmarks kirker, Ribe domkirke, bd. 7-8
19. Supplement til Chr. 3.s historie, s.6
20. Chr. 3.s historie bd. 3, s. 6
21. Kirkehist. Saml. 1964, s. 283
22. Ribe katedralskoles historie, bd. 1, s. 227
23. Kirkehist. Saml. 6,4, 1860-62, s. 6
24. Ribe katedralskoles historie, bd. 1, s. 275
25. Ribe katedralskoles historie, bd. 1, s. 231

Noter til Hans Tavsens

26. Marie Christensen, s. 44
27. Marie Christensen, s. 53
28. Jeg så det ske, 1959, s. 13-15
29. Jeg så det ske, 1959, s. 16-19
30. Marie Christensen, s. 133
31. Marie Christensen, s. 135
32. Marie Christensen, s. 144
33. Kirkehist. Saml., 3, s. 28
34. Hans Thomesens salmebog forord, 1569
35. Hans Thomesens salmebog forord, 1569

36. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 269
37. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 257
38. Rh, Kinch, bd. 2, s. 28, Kirkehist. Saml. 5, 1864-66, s.35
39. Kirkehist. Saml. 5, 1864-66, s.37
40. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 34-35
41. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 312
42. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 312
43. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 324-27
44. Småskrifter af Hans Tavsén, s. 322

Noter til Peder Hegelund

45. Hegelunds almanak, bd. 1, s. 65
46. Rh, Kinch, bd. 2, s. 220-223
47. Rh, Kinch, bd. 2, s. 687
48. Rh, Kinch, bd. 2, s. 288
49. Rh, Kinch, bd. 2, s. 214
50. Rh, Kinch, bd. 2, s. 150
51. Hegelunds almanak, bd. 1, s.67
52. Hegelunds almanak, bd. 1, s.59
53. TL, 4, s. 167
54. Hegelunds almanak, bd. 1, s. 124
55. Hegelunds almanak, bd. 3, s. 129-30
56. Hegelunds almanak, bd. 1, s. 75
57. Hegelunds almanak, bd. 1, s. 90-1

Noter til Anders Sørensen Vedel

56. Wegener, s. 16, note 4
59. Wegener, s. 47, note 3
60. Hans Thomesens salmebog, 1569 s. 342-44
61. Tycho Brahe, Dani Opera Omnia, bd. 9, s.328
62. Birket-Smith, 1874, s. 10-12, »Djævlen og Narren i gamle danske skuespil«
63. Prælaternes funktion var at styre stiftets forskellige provstier og have indsigt med domkirkens og kapitlets økonomi.
64. Wegener s. 161
65. Wegener s. 167
66. Om DRK fortalen.
67. om DRK s. 48
68. Hundredvisebogen, 1591, fortalen
69. Wegener s. 93, note 14
70. Hundredvisebogen, 1591, fortalen

71. Hundredvisebogen, 1591, fortalen
72. Machiavelli skrev 1514 bogen »Fyrsten«, som blev anset for at bryde Guds love for god regeringsførelse for kongerne.
73. Wegener s. 248
74. Wegener s. 252
75. For yderligere beskrivelse henvises til »Når litteraturen finder sted«, Syddansk Universitetsforlag, 2008, red. Anne Marie Mai og Torben Bramming om Ribe i 1700-tallet.

Noter til Hans Adolf Brorson

76. Brorson studier, Kbh. 1936, s. 117-118
77. Jysk Historisk tidsskrift bd. 1, s. 135ff.
78. Ribe katedralskoles historie, bd. 2, s.108-9
79. Koch, Brorson, 1931 s. 36-7
80. Arne Apeseth om Sjæleregistre Taarnborg 2006
81. Taarnborgbogen, 2003 s.40
82. Koch, Brorson, 1931, s. 50
83. Koch Brorson, 1931 s. 54
84. TMR, s. 41-42
85. Ribe bys historie 1730-1820, bd. 2, s. 180
86. Falsters breve, s. 52
87. Brorsonstudier, Kbh. 1936, s. 25
88. Thomas Bredsdorff »Den brogede Oplysning«, Kbh. 2003
89. Ribe Katedralsskoles historie bd. 2 s.208
90. Pia Desideria, J.P. Spener, s. 103
91. Ribe katedralskoles historie bd. 2, s. 240
92. Peter Hersleb bd. 1, PGL, s.224
93. Peter Hersleb, bd. 1, PGL, s. 293
94. Peter Hersleb, bd. 1, PGL, s. 296
95. Peter Hersleb, bd. 1, PGL, s. 296.
96. Peter Hersleb, bd. 1, PGL, s. 297.
97. Peter Hersleb, bd. I, PGL, s. 224
98. Sverige mistede ved freden i 1721 en del af sine områder i Nordtyskland og den tyske hertug måtte for sin alliance med svenskerne bøde med nogle områder i det sønderjyske.
99. Koch, Brorson, 1931, s. 86-87.
100. Koch, Brorson, 1931, s. 86-87.
101. Brorsons visitatsberetninger, 1960, s. 5
102. Brorsons visitatsberetninger, 1960, s. 11
103. Brorsons visitatsberetninger, 1960, s. 11
104. Visitatsbetninger og breve, 1960, s.

105. Koch, Brorson, 1931, s.126-7
106. Ribebogen er en håndskreven bog om biskoppernes liv, som for Brorsons vedkommende er grundlagt på udsagn fra hans bispevita fra 1741, altså stammer fra ham selv. Den er en hovedkilde til Brorsons liv.
107. Brorson saml. værker, Koch bd. 3, s. 270
108. Brorsons saml. Værker, Koch, bd. 3, s.297
109. Brorsons saml. Værker, Koch, bd. 3, s.301
110. Brorsons saml. Værker, bd. 3, s. 277
111. Brorsons saml. værker, bd. 3, s. 301
112. Brorsons saml. Værker, bd. 3., s. 213-4
113. Brorsons saml. Værker, bd 3, s. 225
114. Brorsons saml. Værker, bd 3, s. 378
115. Brorsons saml. Værker, bd. 3, s. 235
116. Brorsons saml. Værker, bd. 3, s. 236
117. Brorsons saml. Værker, bd. 3, s. 236
118. Koch, Brorson, 1931, s. 136-7
119. Koch, Brorson, 1931, s. 138
120. Rh, 2, Mathiesen, s. 188
121. Koch, Brorson, 1931, s. 144
122. Rh, 2, Mathiesen, s. 192
123. Som Steffen Arndal skriver i sin disputats om den tyske vækelsessangs indflydelse på Brorson, »Den store hvide flok vi se«, Odense Universitetsforlag, 1989.
124. Den danske Salmebog, nr .16
125. Den danske Salmebog, nr . 190
126. Den danske Salmebog, nr . 650
127. Brorsons saml. værker, bd. 3, s. 7
128. Svanesang, forordet, 1765
129. Svanesang, forordet, 1765
130. Kirkehist. Saml., 1982, s. 16

"Ribe var fra Reformationen i 1536 og frem til 1764 hjemsted for nogle af de mest betydningsfulde mennesker i dansk åndsliv. I bogen skildrer sognepræst ved Ribe domkirke og leder af Taarnborg, Torben Bramming de fire mest betydningsfulde reformatorerne Hans Tavsén, pædagogen Peder Hegelund, historikeren Anders Sørensen Vedel og salmedigteren Hans Adolf Brorson. Gennem beskrivelsen af de fire mænds liv og værk tegner der sig et billede af dansk identitet, som den blev dannet efter reformationen. Det er der særlig gode muligheder for i Ribe, hvor kildematerialet giver mulighed for at komme meget tæt på dagliglivet og åndslivet. Bogen handler om ægteskab, død, om byens liv og om de store tanker, der blev tænkt i den.

Bogen ser Danmarkshistorie i den vanddråbe som Ribe er i disse år og giver et spændende indblik i, hvordan den danske identitet er blevet til."